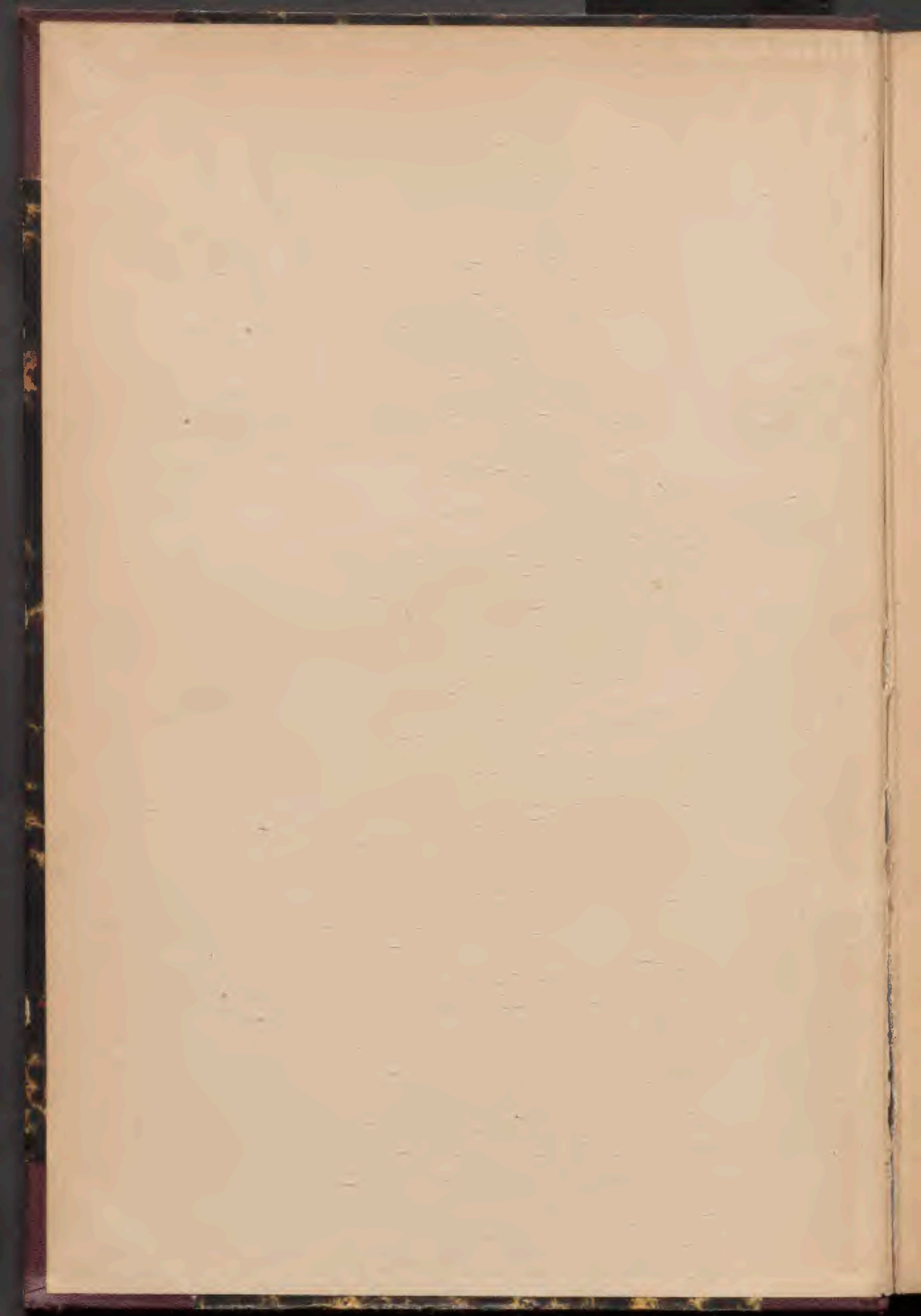
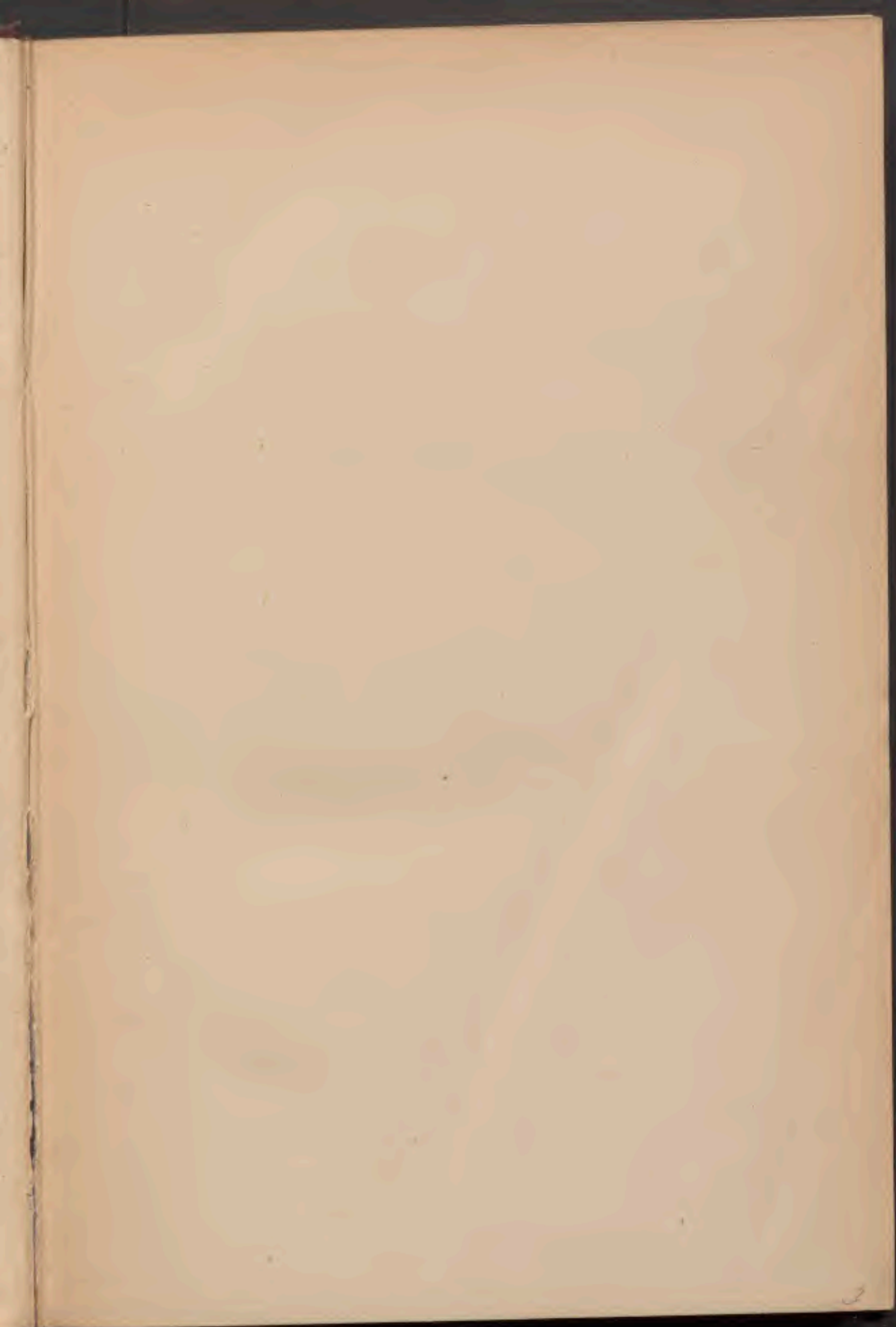
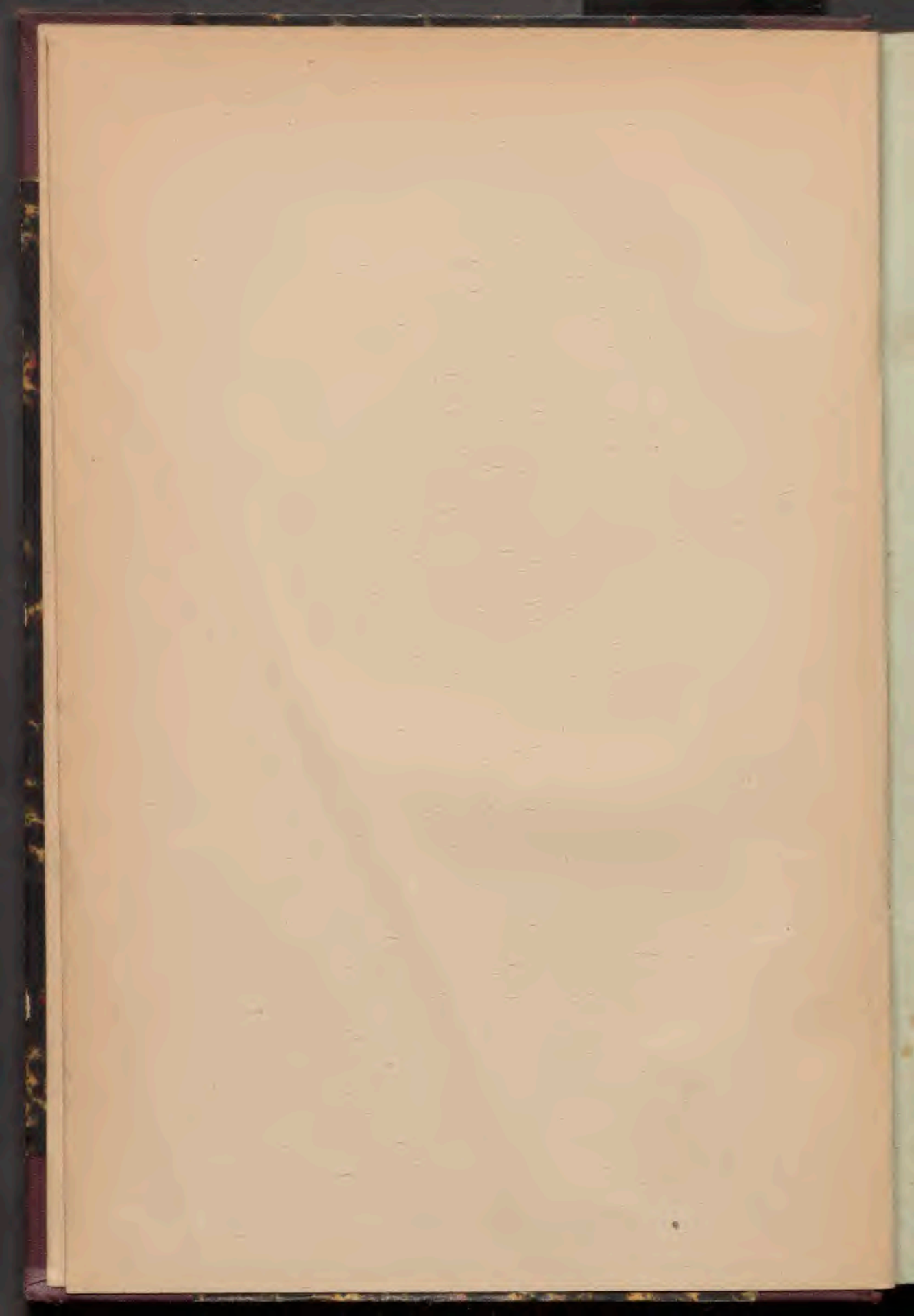

831

L. II. 5

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1 1891

Յ Ո Ւ Ն Ի Ա Ր

1891 № 1

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Տ Ա Ր Ի

երես

1 ԽՄԲ.	3 «Մուրճ»-ի բովանդակությունը 1890 թ.
2 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻՆՏԻՔ.	6 Յառաջդիմութեան պայմաններ:
3 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ	16 Մեր նոր բանաստեղծներին (բան.):
4 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ.	17 Հեղինէ (վէպ, երկրորդ մասն):
5 ՀԷՅՆԷԻՅ ԲԱԼՈՒԳԵԱՆ,	46 Երեք բանաստ.
6 ՆԱՍԱԼԵԱՆ, Ա.	48 Մինասի եղբ:
7 ՍԱԳԱԹԷԼԵԱՆ, Յ.	57 Անասնապահությունը Կովկասում:
8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ	63 Իմ առաջին զրախան փորձը:
9 " "	67 Իմ ժամացույցի արկածքները:
10 ԱԹԱՅԵԱՆՅ, ՍՈՒՐԷՆ.	72 *** (բանաստեղծություն):
11 ԳՈՍԼԵՐԻՅ ԲԱՐԵԼԵԱՆ	73 Բոլորս Կոխի զիւտի մասին:
12 ԹՂԹԱԿԻՅ.	83 Վիլհելմ II ի ճառը:
13 " "	91 Գպրոցական բեֆորմը Պրուսիայում:
14 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, Լ.	93 Յ. Թումանյանցի բանաստեղծութ.
15 ՍԱԳԱՅԵԱՆՅ ՍԱՐԳԻՍ	101 «Գարգելը ժամանակագրութիւնը»:
16 ԴԷ.	106 «Լեւոնցի բանաստեղծութ.»:
17 Լ. Ս., Ա. Ա.	112 «Տիգրանց տաճը», «Ամուս. խրեդ.»:
18 ԼՈՒՍԻՆԻ.	120 Ամուս. քրոնիկ:
19 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Տ.	127 Նամակներ Ռուսաստանից, III:
20 ԽՄԲ.	139 Խմբագրութեան կողմից:

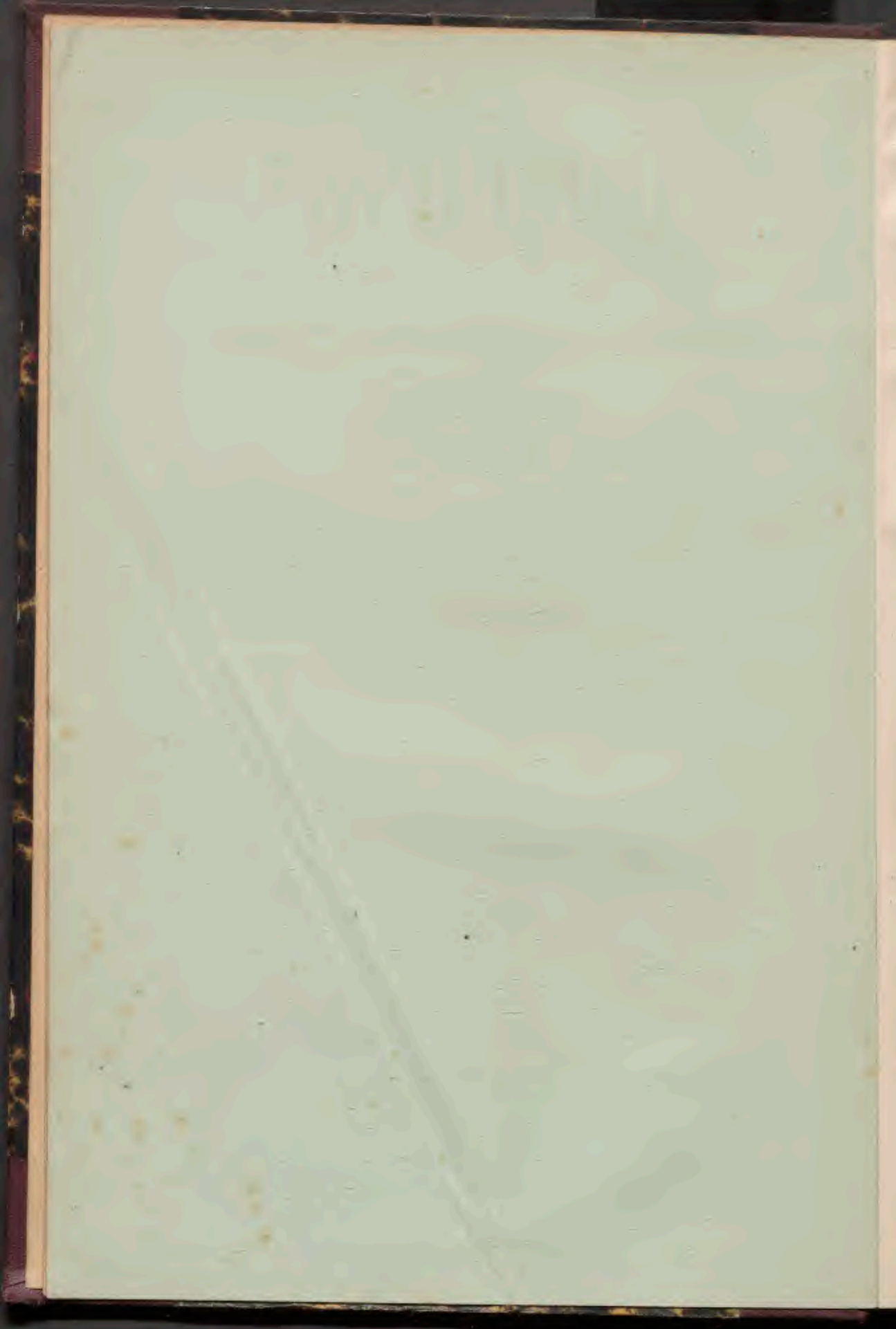
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротинянца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 1 1891

Յ Ո Ւ Ն Ի Ա Ր

1891 № 1

ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԱՐԻ

ԹԻՖԼԻՍ
ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ԻՍԻԴՐԱՆՅԱՆ
1891

საქართველოს

საზოგადოებრივი ცენტრი

საქართველოს

Дозволено цензурою, Тифлиси, 20 Декабря 1890 г.

Типографія М. Д. Ротшильда, на Голов. просп. соб. д. № 41.

Անցեալ 1890 թ.-ին „ՄՈՒՐՃ“ ամսագիրը տւեց
հետեւեալ յօդածները և գրւածքները:

1) Հասարակական և ընդհանուր խնդիրներ:—Գործերի զրութիւնը (№ 1, յօդած Ա. Արասխանեանցի), Թիւ և Ոյժ (№ 5, նոյնը), Պանդխտութեան խնդիրը (յօդած երկրորդ, № 6, նոյն հեղինակ), Հողային խնդիրը Անդրկովկասում (յօդած 2-րդ և երրորդ, № 7 և 9, նոյն հեղ.), Ժողովուրդը որպէս քաղաքակրթական ոյժ (№ 11, նոյն հեղ.), Աղքատների ինսամատարութիւնը (երկու յօդած, Գր. Վարդանեանցի, № 4 և 10), Էժանագին գրադարանի առաջին փորձը մեզանում (Լ. Սարգսեանցի, № 12):

2) Հետաջոտական:—Համայնական հողատիրութիւնը Երևանի նահանգում (Յ. Սաղաթիւեանցի, №№ 5, 7 և 10):—Կարսի բանւորների գրութիւնը (Եր. Ղազարեանցի, № 1):—Պանդխտութիւնը մեզանում (Անուշ. Քալանթարի, № 11 և 12):

3) Վէպեր և կեանքի պատկերներ:—Բղդէ (մեծ վէպ Պ. Պաօշեանի, №№ 1—6 և № 8):—Հայ գիւղացու Սև օրը (վէպ Ս. Մելիք-Շահնազարեանցի, №№ 3—5):—Հեղինէ (մեծ վէպ Տիկին Մ. Մարիսեանի, առաջին մասն, №№ 6, 7, 9, 10 և 11):—Խաթ-Սարա (հայ բոշաների կեանքից, Վ. Փափագեանի, № 9 և 10):—Ապագայ Աղան (№ 1), Օրիորդ Նւարդ (№ 2), Արանեանի մօտ (№ 3), Ջրաղաց (№ 4), Հարեաններ (№ 11)—Ալ. Նաճալեանի:—Նկարիչներ (Վ. Դարչինի № 8):—Ուիլեամս ամուսինների վրդովմունքը (Մարկ Տուէնի, № 11), Ուիլեամս ամուսինները և կայծակը (Մ. Տուէնի, № 12):

4) Նկարագրական:—Վանայ լիճը (Տ. Փիւրումեանցի, № 3):

5) Հայկական կեանքից:—Հայ ընտանիքը (Լէօն, №№ 1, 2, 3, 7):

6) Բանաստեղծութիւն:—Լ. Մանուէլեանցի (№№ 1, 2, 7, 10):—Արշալոյս Մխիթարեանի (№ 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12), Արծիւեանի (№№ 1, 2, 3, 5, 9, 10), Զ. Բալուղեանի (№ 1, 11), Կրասիլնիկեանի (№ 6), Հայնէ, Լոնգֆելօ, Պոտ, Էլիօտ, Մուր, Լէօպարդի, Պուշկին, Անդրէէ՛ թարգմանութեամբ Արծիւեանի, Բալուղեանի և Կրասիլնիկեանի (№№ 4, 6, 8, 9):

7) Ճանապարհորդական:—Այց Թիւրքաց Հայաստանին (Լ.

Սարգսեանցի, № 1 և 2):—Ճանապարհորդի յիշատակարանից՝ Ալիշանի մօտ (Մ. Սիրունի, № 8):—Զմեռանիայից-Ալեքսանդրապոլ (Յ. Տէր-միրաբեանի, № 12):

8) Քաղաքական:—Եւրոպան 1890 թ.-ի շէմքում (№ 1), Վիլհելմ II-ի հրովարտականը բանուր դատակարգի մասին (№ 2), Բիւսթարկի հրաժարականը (№ 3), Համա-ամերիկական միութեան գործը (№ 4), Գերմանիայի զինուորական օրինագիծը, Ֆրանսիայի ներքին գործերը (№ 5), Եւրոպան և Աֆրիկայի բաժանումը (№ 7), Աֆրիկայի բաժանումը և ընդհանուր քաղաքականութիւնը (№ 9), Առևտրական դաշինքների խնդիրը Եւրոպայում (№ 11) Պարլամենտ. ընտրութիւնները Իտալիայում. և Հիւս. Ամերիկայում, կարգինալ Լաւիժըրի, Պարնել և Քլադսոն (№ 12):

9) Տնտեսական:—Բամբակի մշակութիւնը Անդրկովկասում (Վ. Տարատինով, № 6), Անտառները Անդրկովկասում (Ա. Արասի, № 11):

10) Ժողովրդագրական:—Բոշաները ըստ Ա. Կոլչիի (Ա. Արասի-խանեանցի № 10): Սև Լեռնցիք (Յ. Ղարազեօղեանի, № 12):

11) Գիտնական:—Հոսանքներ բնագիտական ֆիլոսոֆայութեան մէջ (Ա. Բարեկեանի, № 10), Արեգակի ազդեցութիւնը բուսականութեան վերայ Անդրկովկասում (Ալեք. Քալանթարի, № 11), Կոխի գիւտը տուբերկուլոզի դէմ (դ-ր Գր. Տէր-Գրիգորեանցի Ղալարցոյ), Կոխի հրատարակութիւնը (Ա. Բարեկեանի, № 12):

12) Թատրոն և Գեղարվեստ:—Թիֆլիսի Պատկերահանդէսը (ապրոն), Ա. Արասի, № 2), Նկարչի նամակները (Գ. Բաշինջաղեանի, № 11), «Ամուսիններ» (Լուսինի, № 4) «Վարժուհի» (Լուսինի, № 4):

13) Կենսագրական:—Վիլիամ Գլադստոն (№ 1), Լոռեցի Ֆոն Շտայն, (№ 6, Ա. Արասի.), Բորեա Կոխ (№ 12, Ա. Բարեկեանի):

14) Դպրոցական:—Գերմանական դպրոցների դրութիւնը (Արշ. Տէր-Սիքեղեանի, №№ 5, 6, 8), Գերմանական համալսարանների ոգին (Յ. Բարխուդարեանցի, № 5), Կարինի դպրոցական խնդիրները (Վ. Ասքանաղեանի, (№№ 3, 5):

15) Լեզուագիտական:—Սուրբ Լեզու (Ղ. Աղաջեանցի, № 11 և 12):

16) Քննադատական:—Ամուսիններ, կոմ. Գ. Սունդուկեանցի (Լուսինի, № 2, Վարժուհի, կոմ. Զմէկեանի (Լուսինի, № 5):—Մանկական ընթերցանութիւն և Ղ. Աղաջեանց (Եր. Ղազարեանի,

№ 3), Դաստիարակչական մոլորութիւններ (Ե. Ղազարեանի, № 9):
Ազգային վէպ (Մ. Աբեղեանի, № 1 և 2):

17) Բնիկի մասնասէրները (№ 4, Եղ. Մաղաթ.), «Արձազանք»-ը և ուսանողութիւնը (Տ. Յովհաննիս., № 5), Գրական. աշխատակցութիւն (Ե. Մաղաթ., № 6), «Արձազանք»-ի ճշմարտախոսութիւնը (Ե. Մաղաթ., № 8), Բանաստեղծութիւնը և «Սուրճ»-ը (Ընթերցող, № 12):

18) Արտասահմանեան թղթակցութիւններ:—Դրադասոնի յորելեանը (№ 1), Անգլիայի ժողովրդական դպրոցները (№ 3), Մանկավարժական—բուժական վարժարան (№ 5), Բանւորները Անգլիայում (№ 5), Ստեղծելի և Էմիլի փաշա (№ 8), Ֆրանսիայի պետական ծախքերը 1870 թւականից զէս (№ 11): Կոխի գիւտի մասին վկայութիւններ (№ 12):

19) Ներքին Տեսութիւն:—Ամսւայ քրոնիկ (Լուսինի)
—Ամուսինների ներկայացումը (№ 2), Արժրուհու գործունէութիւնը տօնելու խնդիրը, Պատկերազարդ թերթեր, Ներսիսեան դպրոցի տարեկան ակօրը, Հայոց ընկերութիւնների ընդհանուր ժողովները (№ 3), «Վարժուհու» ներկայացումը (№ 4), Արժրուհու 25-ամեայ գործուն. յորելեանը, ժողովրդական ընթերցանութեան գործը (№ 5), Ռոսսին Թիֆլիսում (№ 6), Ուսուցչական սոճիկներ (№ 7), Հայոց ներքին կեանքի զարգացման պայմանները, Խորէն Նար-Բէյ արքեպ. մեղմօտ, Պատրիարքական ընտրութիւններ Կ. Պոլսում, Թեմական տեսչութիւնների վերականգումը (№ 10), Խրիմեան և Նար-Բէյ որպէս պատրիարքացուներ, Թիֆլիսի առաջին կարգի տնտէրերը, Ռատու Կոչալսկի և նորա կոնցերտները (№ 11), Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան ընտրութիւնները: Հայոց Թատերասէրների ներկայացումները (№ 12):

Բաբուի Մարգաս. Բնիկ. Բնիկ. ժողովը (Զիլցեանի, № 2), Ներսիսեան դպրոցի տնտես. դրութիւնը (№ 3), Կոնդակ ուսուցչական կողարների մասին (№ 6):

20 (Գրախօսութիւն:—Տարւայ ընթացքում գրախօսած են նոր լոյս տեսած 40-ից աւելի հրատարակութեաներ, զլիսաւոր աշխատակցութեամբ Ա. Արասիանեանցի, Ալ. Քալանթարի, Լ. Լոն Սարգսեանցի, որպէս նաև մասնակցութեամբ այլ գրական ոյժերի:

ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Կէս դարից անց է ինչ Աովկասեան հայերը սկսել են իրանց մտաւոր զարդացման համար զիմել եւրոպական ուսման, ուստաց թէ արտասահմանի միջնակարգ թէ բարձրագոյն զպրոցներ լիջնոցով երեսուն տարուց աւելի է որ Աովկասեան հայերը հիմնել են եւրոպական նախադասարարական մամուլը. մօտ երեսուն տարի է, որ արժարժուել է ու ապա մի յայտնի բայց զգալի չափով իրագործուել է ողջոց տարրական ուսումնարանների խնդիրը. քառորդ դար է ինչ պատուաստուել է մեզանում զիւզերի թէ քաղաքների ամբոխի աղջկերանց կրթութեան գործը օրիորդաց տարրական ուսումնարանների միջոցով. քառորդ դարուց անց է ինչ թատրոնական գործն սկսուել է մեզանում. Եւ միայն մօտ ժամանակների գործ է, որ սկսուել է գրականութեան, մանաւանդ թարգմանական և անշափահասների համար նշանակած գրականութեան փոքրիկ բայց և այնպէս նկատելի ծաղկումը և ժողովրդական գրադարանների հիմնարկութիւնը:

Ահա՛ բոլորը, ինչ հայերը Աովկասում կարողացել են ձեռնարկել մտաւոր և քաղաքակրթական ասպարիզի վերայ, տարբեր յաջողութեամբ հետեանքների կողմից: Բարձրագոյն ուսումը Աովկասեան հայերին տուել է ամենամեծ մասամբ եկամուտի միջոցներ այնպիսի զբաղմունքներից, որոնք կապուած են զիպլոմի հետ՝ փաստաբանների, բժիշկների, ինժեներների, տեխնիկոսների, պետական վարչական պաշտօնեաներ և այլն և մի փոքր շատ փոքր թւով զիտանականներ, ժուրնալիստներ, ուսուցիչներ ու այլ և այլ հոգեւորականներ. զիւզական ուսումնարանները մի փոքր զբաղիտութիւն են տարածել զիւզական ամբոխի մէջ: Պարբերական մամուլը ընթերցող հասարակութեան շրջանն է ընդլայնացրել և կեանքի է կոչել մի քանի թւով հրապարակախօսական և վիպասանական ոյժեր: Աղջկերանց ուսումնարանները տեղ-տեղ ընթերցողներ են պատրաստել կանանց շրջաններում, որոնք թոյլ կերպով հետեում են մեր մամուլին և մանաւանդ վիպական գրականութեան. թատրոնական գործը ստեղ-

Ծել է մի քանի ինքնուրոյն բեմական յաջող գրւածքներ և ոչ բազմաթիւ թատրոնական թարգմանութիւններ, նա ծանօթացրել է ամբողջին թատրոնական ներկայացումների հետ և կեանքի կոչել մի քանի բեմական գործիչներ և դերասաններ: Ինչ վերաբերում է գրականութեան՝ նա առ այժմ գրել է միայն կազմւած է ինքնուրոյն և թարգմանական վէպերից և պատմածքներից, քիչ թւով նաև կլասիկների հեղինակութիւնների փոխադրութիւններից, մանկավարժական և ժողովրդացրած գիտական գրւածքներից:

Այս է, կարծում ենք, հաշւեկշիռը Կովկասեան հայերի զարգացման պատմութեան ներկայ դարում: Անշուշտ գործ կատարւած է: Բայց ակներև է որ մեր չիշած գործքերից և ոչ մէկը չի հասել իւր բարձր զարգացման: Բարձրագոյն ուսումը զլիսուորապէս կարիերիստների և եկամուտների ազահ մարդիկ պատրաստեց, բայց շատ և շատ քիչ մարդիկ ընծայեց հասարակութեան: Արացոյցների կարօտ չէ այդ, դա արդէն փաստ է: Չափազանց քիչ մարդիկ գտնւեցան նոցա միջից, որոնք իրանց մասնագիտութիւնների հետ կապէին ժողովրդին և կամ գիտութեան ծառայելու ձգտումը: Այդ պատճառով այդ գործնական մասնագիտութիւնների տէր մարդկանց դասակարգը չը կարողացաւ նւաճել ընդհանուր ժողովրդական համակրութիւնը և բարոյական բարձր հեղինակութիւն ձեռք բերել ժողովրդի վերայ: Ժողովրդական շահերին ծառայող հասարակական այլ և այլ հիմնարկութիւններ ևս շահ չունեցան այդ դասակարգի նոյն իսկ նիւթական համեմատապէս առատ միջոցներից. ներկայումս այդ դիպլոմատոր դասակարգն է որ ամենից գծուծն է հանդիսանում ամեն տեղ ուր հասարակական որ և է գործին նւիրաբերութիւն է հարկաւորում: Այն ուսումը որ ստացել են Կովկասեան հայերը այն տեսակիցը չէ, որ բարոյապէս ազդէր ողու վերայ, նրան նաև ոգեկան լաւ ուղղութիւն տար. այդ ուսումը նաև այն տեսակիցը չէ որ ոգի ներշնչէր անհոգի դրամին: Առ այժմ ուրեմն հաստատ է որ դիպլոմը բարերարութիւն չը բերաւ ժողովրդին: Եւ եթէ պարզ է որ այդ դրութիւնը այդպէս շարունակւել կարող չէ—ահա՛ մի խնդիր, որը հասարակութեան ուշադրութեանն ենք առաջարկում:

Մեր ներքին և հասարակական գործերի յառաջդիմութիւնը սակայն կախած չէ միայն բարձր ինտելիգենտ զասակարգից, թէև նորանից անկախ չէ նաև մեր գործերի յառաջդիմութեան մեծ դանդաղկոտութիւնը:

Մի թեթևակներկով տեսնենք ուրեմն թէ ինչպէս է ազդել դարուս ոգին այլ դասակարգերի վերայ և թէ ինչ ուշադրութեան արժանի կերպարանավորութիւններ են ենթարկուել նոքա Գիւղական զասակարգի համար չափազանց քիչ բան է արւած. միակ նորմութեան չորա համար՝ տարրական կանոնաւոր ուսումնարանն է, որ այն էլ դեռ ևս հեռաւորապէս անգամ ամեն տեղ չը կայ: Այդ պատճառով նրան դեռ ևս դրեթէ անմատչելի է գրականութիւնը՝ ինչ ձևով էլ նա ներկայացնուի նրան: Հաղորդակցութեան ճանապարհներ թէև կան շինւած մեր երկրում, բայց շատ հեռու չի տարւած գործը: Գիւղական բժշկութիւնը դեռ ևս լուծելու խնդիր է մնում. գաւառական բժիշկները աւելի գաղափարական ազնւոյնների դեր են կատարում, քան հիւանդութիւններ բժշկողների դեր, իսկ գիւղական բժիշկներ և դեղատուններ մեր բաւականի ընդարձակ երկրի միայն փոքրաթիւ տեղերում են հաստատւած: Իսկ հին, տեղական հիւանդութիւնների վերայ ժամանակը բերել է նոր հիւանդութիւններ, որոնց դէմ մարտնչելը ժողովուրդը միանգամայն անզօր է:

Վեներական հիւանդութիւնները վարհուրելի չափերով վարակել են և շարունակում են վարակել մեր գաւառները, այլասեռելով և հիւանդոտ դարձնելով ներկայիս մատաղ սերունդները: Նւ տեսք թէ որքան քիչ է զբաղեցնում մի այդպիսի խնդիր մեր հասարակութեանը, որ ոչ միայն զորա դէմ զօրեղ միջոցների չեն դիմում, այլ նոյն իսկ մեր պարբերական մամուլի մէջ չը կայ մի հատիկ հետազոտական յօդւած այդ խնդրին վերաբերեալ: Զի գտնուել մասնագէտ բժիշկներից մէկը, որ խելքի եկած լինէր՝ մեր գաւառական այլ և այլ բժիշկների պաշտօնական տեղեկութիւնների հիման վերայ մի ընդհանուր տեսութիւն տալու մեր գաւառների ժողովուրդը կոտորող այլ և այլ հիւանդութիւնների մասին և կամ գոնէ իւր սեպհական պրակտիկայից տեղեկութիւններ հապցնելու ընթերցող հասարակութեան զիտութեանը: Այդպիսի մի գործ նոքա համարում

են դրականութիւն, որից նոքա խորշում են որպէս թուրքը խողի մտից, բայց համարում են համալսարանների ծնունդներ...

Գիւղական ազգաբնակչութեան նիւթական բարեկեցութեան և յառաջդիմութեան համար մինչ այժմ ամենաշոշափելի դործը թերևս պէտք է համարել՝ հաղորդակցութեան միջոցների զարգացումը մեր երկրում՝ շոսէները երկրիս մեծ տրակտների վերայ և Բաթում-Բաքուեան երկաթուղին։ Բայց ահա ինչ հանգամանքներ կան։ Կովկասի արևմտեան մասը դրւած է աննպաստ դրութեան մէջ համեմատած արևելեան Կովկասի հետ, որովհետև առաջինը զրկւած է այն բարիքներից, որ տալիս է երկրորդին արդէն տասը տարի զոյուլթիւն ունեցող երկաթուղին։ Երևանեան մեծ նահանգը, Կարսի շրջանը և երկաթուղուց հեռու գտնուող Ղարաբաղի մանաւանդ լեւոնային գաւառները այդպիսով դրւած են աննպաստ դրութեան մէջ։ Դա մի հանգամանք է, որ շատ ընդհանուր շահեր է շոշափում, որպէս զի խելացի լինի աւելի ևս յետաձգել Երևանեան երկաթուղու շինելու խնդիրը։

Բայց նոյն իսկ երկաթուղին բարիք է միայն երբ արդիւնաբերութիւնը դորանից օգտւում է։ Արդ՝ գիւղական դասակարգի երկրագործ մասը, հողի զգալի սակաւութեան պատճառով, չի օգտւում այդ բարիքից որպէս պէտքն է։ Այգետէրերն էլ, զոյուլթիւն ունեցող բարդ և մեր երկրի հանգամանքներին անհամապատասխան ակցիզային սիստեմի պատճառով, փոխանակ հարստանալու, շատ և շատ տեղ ուղղակի աղքատանում են։

Մենք յոյս ունենք այս տարւայ ընթացքում «Մուրճ»-ի մէջ պարզել այդ խնդիրները աւելի քան կարողացած ենք մինչ այժմ։ Բայց միայն այս առ այժմ հաստատ է, որ գիւղական երկրագործ ազգաբնակչութիւնը դեռ ևս շարունակում է մնալ առանց զորաւոր օրգանների խւր անմիջական շահերը պաշտպանելու համար։ Այդպիսի մի զօրեղ օրգան ստեղծելու անհրաժեշտութիւնը մեզ համար միանգամայն ակներև է, և մենք կարծում ենք միևնոյն ժամանակ, որ մի այդպիսի զօրեղ օրգան մեր երկրում, որպէս նաև կայսերութեան շատ ուրիշ նահանգներում, չի կարող լինել ոչ մի ուրիշ բան, քան զեմասւժների հաստատութիւնը մեր երկրում, Ռուսաստանի նահանգներից երեսն ու չորսում դործող զեմասւժների ձևով։ Ինչպէս որ մեր

քաղաքները ուրիշ կերպ բարեկարգել անհնարին է քան քաղաքացին ինքնավարութիւնով, որ արդէն մոցրւած է Կովկասի քաղաքներից կարևորագոյններում, նմանապէս գիւղական համայնքները իրանց ընդհանուր շահերը հազիւ թէ կարողանան աջնպէս պաշտպանել, որպէս այդ կարող էին անել գաւառական զեմստովօները: Ռուսաստանի օրինակը այդ կողմից միանգամայն խրախուսիչ է. «Մուրճ»-ի ընթերցողները դորանում կարող են համոզուել կարգալով «Նամականեր Ռուսաստանից» վերնագրով յօդւածները: Ձեմստուային հաստատութիւնը կը ներշնչէ գիւղական ազգաբնակութեանը մի քաղաքացիական ոգի, որ ոստիկանական կառավարութիւնը երբէք չի կարող անել ամենահեռաւոր չափովն անգամ, որպէս այդ ամենալաւ կերպով ապացուցում է թէ Ռուսաստանի օրինակը և թէ նաև մեզանում գործող քաղաքացին ինքնավարութիւնը: Իսկ քաղաքացիական ոգին իւր հետ կը բերէ անթիւ-անհամար ուրիշ բարիքներ երկրիս համար: Երկրիս գիւղական ազգաբնակութեան շահերը շատ հանգամանքներում պահանջում են, որ ոչ թէ ամեն մի գիւղ ու համայնք իւր համար գործէ, այլ որ շատ համայնքներ միասին գործեն և ընդհանուր ոյժերով, ընդհանուր օժանդակութեամբ գործին նպաստեն. իսկ դորա համար հարկաւոր է նոցա մէջ մի ընդհանուր կապ, որ չը կայ այսօր, բայց որը կը լինի՝ եթէ զեմստովօների նման հաստատութիւն լինի: Այդ կը լինի մի ահագին բարիք երկրիս գիւղական ազգաբնակութեան համար, բայց հարկաւոր է որ ազգաբնակութիւնը ինքը արժանի կացուցանէ իրան մի այդպիսի բարերարութեան բարձր կառավարութեան կողմից՝ կառավարութեան, որը բարերարել է այս երկիրը մի քանի շատ կարևոր րեֆորմներով, որոնց մէջ յիշենք միայն նահանգական և գաւառական հաստատութիւնները, գիւղացիներին ազատելը թէ ճորտութիւնից, ուր սա կար և թէ կալւածատէրերի իրաւասութիւնից, ուր ճորտութիւն չը կար, ներմուծումը դատաստանական նոր կարգ ու կանոնների և քաղաքացին ինքնավարութեան երկրիս կարևորագոյն քաղաքներում:

Ձեմստուային հիմնարկութիւնների ներմուծումը մեր երկրում շատ նշանաւոր չափով կը լուծէ նաև տեղական ինտելիգենցիայի ոյժերը արդիւնաւէտ կերպով գործադրելու և ժողովրդին ծառայեց-

նելու խնդիրը, որը մեզ զբաղեցրել է արդէն մի անգամ «Ժողովուրդը որպէս քաղաքակրթական ոյժ» յօդաւածում (ՎՄՈւՐՃ» 1890 № 11):

Իսկ առայժմ մեզ մնում է միայն վկայել, որ մեր զիւղական ազգաբնակութիւնը դեռ. ևս իւր կաշին չի փոխել և որ թէ մտաւորականի և թէ տնտեսականի նկատմամբ դեռ. ևս գրեթէ ամեն ինչ մնում է անել:

Մեր ժողովրդական միւս խաւերից մնում են արհեստաւոր և վաճառական դասակարգերը: Դոքա այն դասակարգերն են, որ ամենից շատ պէտք է ազդէին այն շփումից եւրոպակիրթ ազգերի հետ, որ նորագոյն դարը անհրաժեշտաբար յառաջացրել է մեր ժողովրդի համար: Իւրեղական կեանքը չ'ազդեց մեր երկիրը դաղթած ոչ գերմանացի և ոչ ռուս դաղթական շինականներից. բայց արհեստները և վաճառականութիւնը, քաղաքներում կենդրոնացած լինելով, ուր կեանքը աւելի շարժուն է և յարաբերութիւնները իրար հետ սերտ կապած, չէին կարող չը կրել մեր երկրում հաստատուած եւրոպական արհեստաւորների, վաճառականների և գործարանատէրերի ազդեցութիւնը: Քաղաքային բնակիչների եւրոպական նիստուկացը, մոլալի ներմուծումը մեր երկրում, քաղաքային շինութիւնների արխիտեքտուրայի փոփոխութիւնը և մի քանի արդիւնաբերութիւնների մեծ կապիտալով շահացնելը, — այս բոլորը տեղ տեղ եւրոպական արհեստաւորների հաստատուելուն մեր երկրի զլխաւոր քաղաքներում, գլխաւորապէս Թիֆլիսում և Բաքուում: Տեղական արհեստաւոր դասակարգը ժամանակով ազդեց այդ փոփոխութիւններից, բայց ոչ ընդհանուր կերպով, որովհետեւ և կեանքը ամենուրեք հաւասարապէս չը կերպարանափոխեց, այլ միայն մասամբ և միայն տեղ-տեղ: Արհեստաւոր դասակարգը այսպիսով բաժանեց երկուսի՝ մի մասը և ձեռագոյնը շարունակեց իւր հին արհեստը հին ձևով, միւս մասը և փոքրագոյնը հետեւեց եւրոպական արհեստին: Այսպէս փերջինին պատկանելով այդ դասակարգը քանի զնում այնքան աճում է:

Բայց ահա՛ և մի հանգամանք: Արհեստաւորների հին ձևով շարունակողները իրանց արհեստի բոլոր աղբիւրը համարում են

աւանդութիւնը, ուրեմն և աւանդական աշկերտութիւնը: Այ մի շփումն ուրեմն դպրոցի և գրականութեան հետ: Նորագոյն արհեստաւորների սերունդը կրթւել է և կրթւում է գլխաւորապէս եւրոպացիների արհեստանոցներում՝ մեր երկրում թէ արտասահմանում կամ՝ Ռուսիայում: Արկին ոչ մի շփումն դպրոցի և գրականութեան հետ:

Ինչ է ներկայացնում՝ վաճառական դասակարգը և ինչ ուղղութեամբ ազդեց մեր դարը այդ դասակարգի վերայ: Մենք պատմութիւն չենք անում, այլ ուզում ենք նկատելի գրութիւնը և յոսանքները վկայել և որոշել այն կէտերը, որոնք ըստ մեզ յառաջադիմութեան նշաններ կարելի է համարել և դէպի որսման ընթերցողների ուշադրութիւնը պէտք է լարւած մնաց:

Վաճառական դասակարգը մանաւանդ վերջին դարերում և մասամբ դեռ մինչ մեր օրերը բռնած էր ազգի մէջ այն դիրքը, որ շատ օրիշ երկրներում՝ բռնած էր կալւածատէր դասակարգը: Իւր նիւթական կարողութիւնով նա ձեռք էր բերել մի նշանակութիւն հասարակաց գործերի մէջ, որի շնորհիւ նրան մի տեսակ պատւաւոր տեղն էր յատկացւած: Հասարակական կեանքի մէջ այսպէս ասած՝ տոն տուողը այդ դասակարգն էր, և ամեն հասարակական գործում՝ հարուստների, որ ասել է վաճառականների խելք կարելու չափսը վճողական էր:

Պէտք է տակաջն ասած, որ վաճառականական դասակարգը այնու ամենայնիւ չէր կարողացել տիրապէս իշխել ոչ թէ հասարակական, այլ ազգային բարձր խնդիրների դէպքերում. այդ դասակարգից վեր եղած են պետական բարձր պաշտօնեաներ, ազնւական և ոչ ազնւական բաց մեծ տոհմեր, որոնք աւելի անմիջական դեր են կատարել այդպիսի դէպքերում: Բայց սովորական հասարակաց կեանքի մէջ, հասարակական խնդիրներում, հասարակական հիմնարկութիւններում՝ վաճառականական դասակարգին պատկանում էր գլխաւոր դերը: Այդ դասակարգը մինչ օրս էլ իւր այդ նշանակութիւնը չի կորցրել, թէև այդ կողմից նա ստիպւած է եղել զիջել իւր դիրքի մի մեծ մասը եւրոպայիւրթ սերունդին՝ ուսումնական ինտելիգենցիային: Բայց և այսօր, որպէս երէկ՝ նա մեծ տեղ

ունի գրաւած հասարակաց գործաւատարութեան մէջ. զպրոց, ընկերութիւններ, մամուլ, թատրոն և այլ հասարակաց գործեր, ամեն տեղ նոքա դեր են խաղացել և դեր ունին կատարելու և այն՝ շատ շոշափելի չափով: Եւ արդէն այդ տեսակէտը բաւական է, որ այդ դասակարգը արժանանայ մեր խորին ուշադրութեան:

Փամանակը այդ դասակարգի վերայ ազդեց նախ այն մտքով, որ նորա որդիքն էին գլխաւորապէս, որ աւելի ապահով քան միւս դասակարգերը, ուսումնարանական և բարձրագոյն կրթութեան ճանապարհը բռնելու կարելիութիւնը ստացան: Ներկայիս հաշ ինտելիգենցիան սերում է գլխաւորապէս վաճառական դասակարգից: Առաջինը ժառանգել է երկրորդի բարեմասնութիւններէից և պակասութիւններէից շատերը: Բնական է որ, այսպէս ասած՝ ազգակցական կապ ունենալով քաղաքակիրթ սերունդների հետ՝ նա պէտք է կրէր նաև նոր սերնդի ազդեցութիւնը շատ անմիջական կերպով: Այդ հանգամանքը լոյսկանապէս երկու հետեանք ունեցաւ. մէկը այն էր, որ վաճառական դասակարգը որպէս թիւ, որպէս բաղմունքիւն՝ նւազեց յօգուտ ուսումնական դասակարգի, իսկ միւսը այն էր, որ նոյն իսկ վաճառականութիւնը ինքը սկսեց ընդունել իւր շարքերի մէջ ուսում ստացած մարդիկ: Բայց այդ գործում առաջինը շատ աւելի արագութեամբ առաջ գնաց քան երկրորդը. և դրա շնորհիւն է որ վաճառական դասակարգը, որպէս դասակարգ, նոյն իսկ մեր դարում իւր կրթական ցենզով փնաց գրեթէ նոյնը, ինչ էր առաջ. նա իւր կաշին զգալի կերպով չը փոխեց: Դորա հետեանքներից մէկը այն էր, որ վաճառականութեան մի քանի ճիւղերը, գլխաւորապէս խանութային վաճառականութիւնը երկրէն ամենագլխաւոր քաղաքներում մասամբ ընկաւ օտարների ձեռքը, բոլորովին այնպէս, ինչպէս այդ աւելի ևս զգալի կերպով պատահեց արհեստների մէջ: Նոքա այն ճիւղերն են, որոնց ստեղծողը հէնց եւրոպական կեանքն էր և որոնք ներմուծեցին Եւրոպայից՝ մեքենայավաճառութիւն, ծաղկավաճառութիւն, օժանելիների, եւրոպական մոդայի առարկաների, պատրաստի շորեղէնների վաճառականութիւն և այլն, սուլտրական ճիւղեր, որոնց մէջ տեղացիք դեռ մինչ այսօր աշակերտում են օտարների մօտ:

Բայց դեռ ևս վաճառականութիւնը բոլոր այն առարկաների,

որոնք ամբողջի համար են նշանակւած և կամ որոնց մատակարարողը Կովկասեան ազգերի և ժողովրդական մեծ խաւերի արդիւնաբերութիւնն է՝ դեռ ևս մեծ մասամբ տեղացիների ձեռքումն է և շարունակւում է հին ձևով:

Մեր վաճառական դասակարգը, ենթարկելով դարուս ընթացքում այն կերպարանափոխութիւններին, որ մենք չիշատակեցինք վերեւ, դրեց նաև ժամանակի այլ պահանջների առաջ. դա՛ տեղական մեծ արդիւնաբերութեան պահանջներն են, որոնք մեծ կապիտալ են պահանջում: Դարուս ողին այդ նկատմամբ անողոք էր, թէև մեր հին վաճառական դասակարգը իւր օգտին գրաւելու համար՝ շատ ժամանակ պահանջեց և դեռ երկար տարիներ կը պահանջէ, մինչև որ այդ ողին լայն ծաւալով սփռւի երկրիս վերայ: Հանգամանքը այս է, որ մեր երկրի բնական հարստութիւնները շահացնելու համար, շնորհիւ երկրիս մէջ մտցրած աւելի կանոնաւոր վարչութեան, ստեղծւեցին ձեռնառու պայմաններ, որոնցից օգուտը համար հարկաւոր էր և գիտութիւն և կապիտալ: Արդ, կապիտալը մեր երկրում միմիայն վաճառականների մօտ էր, վաճառականների, որոնք առնել և ծախելու մէջ էին տեսնում իրանց միակ կոչումը:

Արդիւնաբերական ասպարէզը այն ասպարէզն էր, ուր կարող էին միանալ հնաւանդ վաճառականները իրանց որդկերանց հետ, որոնք բարձրագոյն տեխնիքական ուսում էին ստացել՝ մէկը տալով իւր կապիտալը, միւսը՝ գիտութիւնը: Բայց այդ համերաշխութիւնը չը կատարւեց շուտով, որովհետև առաջինները շատ էին ամուր իրանց հայեացքների մէջ, իսկ երկրորդները՝ շատ էին անխորձ: Այդ իսկ պատճառով մեծ ասպարէզը բացեցին և շարունակեցին եկւորները՝ եկւոր կապիտալիստ և եկւոր տեխնիկոս մարդիկ: Բայց ժամանակը, մանաւանդ շահաւէտութեան ակներև լինելը մասամբ չաջողեցին կոտրել հնաւանդների կամակորութիւնը և ահա հայ վաճառական կապիտալիստը մասամբ համոզւեց դառնալ արդիւնաբերող-կապիտալիստ կամ վաճառական-արդիւնաբերող: Ներկայ րոպէիս մենք ակահատես ենք այդ կերպարանափոխութեան՝ այսինքն վաճառականական կապիտալի հոսանքին առևտրականութիւնից դէպի արդիւնաբերութիւնը: Դա ցանկալի հոսանք է և մենք յոյս ունինք թէ ներկայ թւականին «Մուրճ»-ը կարող կը լինի յօդւածներ տալ այդ

խնդրի վերաբերմամբ, ներկայացնելով երկրիս գործարանական ար-
դիւնաբերութեան փաստային կողմը: Յամենայն դէպս կարելի է ասել
որ նաև այդ գործում յառաջդիմութեան պայմաններ ստեղծւած են,
թէև հոսանքը դեռ ևս թույլ է:

Մենք կ'ուզէինք այս ընդհանուր տեսութեան մէջ մեր յառաջ-
դիմական պայմանների մասին մի պահ ևս կանգ առնել կանանց
սեռի վերայ, որին շատ կարևոր դեր է վերապահւած մեր յառաջ-
դիմութեան գործում: Բայց մեր այս յօդւածի տեղը չափւած է և
ստիպւած բաց ենք թողնում այդ կարևոր առարկան:

ԱՒԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ:

ՄԵՐ ՆՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԻՆ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Անվըհատ հոգով և միաբերան
Բարձրը հընչեցրէք ձեր ազնիւ տաղեր,
Ինչպէս անտառում նորադարձ գարնան
Երգում են աշխոյժ նորեկ թըռչուններ:
Ծառերի վերայ սև ագռաւները
Միասին խմբւած՝ թո՛ղ անվերջ կըռռան.
Մի՞թէ հընչական ձեր նըւագները
Խըռսոտ ձայներում պիտի իրլանան:

Երգեցէք խըրոխտ... փոյթ չէ. թըշնամին
Թո՛ղ մաղձով լըցւած՝ ձեզ ծաղըր անէ,
Հաւաստի եղէք գալիք սերունդին
Նոցա ծաղրանքը չը սկիտի հասնէ:
Բայց ձեր երգերի լայն ալիքները
Երկնի կը զարնեն մարդկանց սըրտերին,
Ինչպէս բարկութեամբ լի կոհակները
Զարնում են ժեռոտ-քարոտ ավերին:

ՀԵՂԻՆԷ

Վ. Է. Պ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Տ-ին Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

I

Առաջինի մահից յետոյ անցաւ մէկ-երկու ամիս: Սահառու-
նու սիրտը քիչ-քիչ հանգստանում էր և նա ընտելանում էր իւր
նոր դրութեանը: Նա նկատում էր, որ միայնակութեան մէջ նորա
սրտում հետզհետէ նսեմանում, ջնջւում էր հանգուցեալ կնոջ պատ-
կերը, իսկ նորա փոխարէն աւելի ու աւելի որոշ պատկերանում մի
ուրիշ էակ, որին վաղուց նա սիրում էր:

«Ձէ՛, որքան հեռու լինեմ նորանից՝ այնքան լաւ է, իմ սէրս
նորան բախտաւորութիւն չի տայ»:

Դուռը թըրթկթիկացրեցին. նա սթափուեց իւր մտախառ-
թիւնից: Նամակաբերն էր: Նա շտապելով ձղեց ծրարը և սկսեց
կարդալ:

Մայրը գրում էր, որ իրան շատ վատ է զգում. առողջութիւնը
օրէցօր վատանում է. կալւածը, որ ինքը կառավարել չի կարողա-
նում հիւանդութեան պատճառով, անտէր մնալով փչանում է. չարի,
աչքիս լոյսը, մի թող հօրդ օջախը քարուքանդ լինի, արի մէկ էլ

քո երեսը տեսնեմ, սրտիս կարօտն առնեմ. քանի ձմեռ, քանի զարունք անց կացաւ, որ քեզ չեմ տեսել, էլ չեմ կարողանում դիմանալ»:

«Խեղճ մայրիկ», ասաց Սահառունին կարգալով նամակը: Այդ առաջին անգամն էր որ նա խղճատանջւում էր մտածելով իւր որդիական պարտականութիւնների մասին: Նա ինքն էլ վաղուց ուղւում էր զնալ տեսնել մօրը, ինքն էլ կարօտ էր զգում, բայց իւր սէրը մօր սէրի նման չէր, թէ չէ նա մինչև այժմ զնացած կը լինէր նորան տեսնելու. մօր աչքերը ջուր էր կտրել նորա ճանապարհը պահելով, իսկ նա այսօր-էդուց գցելով այսքան տարի չէր կարողացել մի քանի օրով զնալ մօր մօտ...:

Հէնց միւս օրը նա խնդիրք տւեց ու պաշտօնից երկու ամսւայ արձակուրդ ստացաւ:

— Երկու-երեք օրից յետոյ պէտք է ճանապարհ ընկնել, վճռեց նա և ուղւում էր զնալ Ամիրանովների մօտ, բայց յանկարծ ճանապարհին միտքը փոխեց ու ճանապարհը ծռեց զէպի ուրիշ կողմ: Մի հինգ րոպէ չ'անցած նա պատահեց Ամիրանովին, որ դուրս եկաւ մի նպարավաճառի խանութից ուտելիքէն ու խմիչքի ահագին պաշարով: Կաւ է, որ չը գնացի նրանց տունը, երևի այսօր խնջոյք ունի ու մեծամեծների է հրաւիրել, մտածեց Սահառունին ու քայլերն ուղղեց զէպի Նւրոպա հիւրանոցը, յուսալով որ այնտեղ կը պատահի բնկերներին:

Առաւօտեան ժամը ինն էր: Աշունքւայ արեգակը ուրախ խաղում էր Ամիրանովների գեղեցիկ հիւրասենեակում, ծիրանի դոյնով ներկելով բոլոր առարկաները. ցողազարդ ծառերը փայլփլում էին ծիածանի բոլոր գոյներով. հեռւում Աովկաս սարերի ձիւնապատ զազաթները՝ շողշողելով արևի ճառագայթներից՝ հրաշալի տեսարան էին ներկայացնում: Հեղինէն նստած պատուհանի մօտ՝ սուրճի բաժակն առաջին՝ զմայլած դիտում էր բնութեան գեղեցկութիւնները:

— Հեղիկ, ի հարկէ չես մոռացել, որ այսօր մեզ մօտ կը ճաշեն իմ մեծաւորը և նորա բարեկամներից մի քանիսը. տես որ ամեն բան տեղին լինի, ասաց Ամիրանովը մտնելով սենեակը ու ինքնադոհ, ուրախ-ուրախ շփելով ձեռները:

— Գիտեմ, մի քանի անգամ արդէն ասել ես ինձ, սառը-սառը պատասխանեց կինը:

— Որքան շնորհք ունես, հոգիս, գործ դիր. պէտք է որքան կարելի է լաւ հիւրասիրել նորան, առաջին անգամն է որ նա ինձ այդպիսի պատուի է արժանացնում:

Այդ րոպէին սենեակը մտաւ իւր սովորական հանդարտ, աննկատելի քայլածքով Նփեմիան:

— Բարեւ, Նփեմիա, ինչ լաւ ժամանակ եկար, քեզ հետ բան ունեմ, ուրախ-ուրախ դիմաւորեց նորան Ամիրանովը: Քամարի համար փեսացու եմ գտել. մի քիչ ծեր է, բայց ամեն կողմից ձեռնտու է: Խնդրեմ իրան ոչինչ չասես, պէտք է յանկարծ աչքալուսենք տանք ու...

— Ժամանակ չը տալ, որ մտածի, շարունակեց նորա տեղակ Հեղինէն:

Պէտք է, շարունակեց Ամիրանովը ուշք չը դարձնելով Հեղինէի նկատողութեան վրայ, ձեռաց գործը սկսել ու գլուխ բերել:

Այբին ընկաւ մտածմունքների մէջ և լուռ նայում էր մէկ եղբորը՝ մէկ հարսին:

— Ձեմ հասկանում, թէ ինչու չես ուզում Քամարին ժամանակ տալ այդպիսի մի նշանաւոր հարց վճռելու համար. ինչ կարեւորութիւն կայ այդպէս շտապելու...

— Զարմանալի մարդ ես, Հեղինէ, ամենքին քո չափովն ես չափում: Ինչո՞ւ ես մոռանում, որ քոյրս ոչ սիրուն է, ոչ ջահէլ, ոչ էլ հարուստ, որ փեսացուները զլխապատու վազ տան պատկւելու: Հաղիւ է մի փեսացու ընկել ճանկներս, ուզում ես որ նա էլ փախչի: Նաո խելօք են ասել՝ «երկաթը տաք-տաք կը ծեծեն»:

— Ինքդ էլ չես հասկանում, թէ ինչ ես ասում...

— Յետոյ, յետոյ կը խօսենք դորա մասին, այժմ վիճելու ժամանակ չի, անհամբերութեամբ կտրեց նորա խօսքը մարդը: Դու պէտք է դեռ ուրախանաս, որ էլ իմ վրայ չեն խօսի, թէ քոջս չեմ աշխատում մարդու տալ:

Հեղինէին դուրս կանչեց աղախինը:

Նփեմիան եղբօր հետ մենակ մնալով պինդ փակեց դուռն ու սկսեցին քչփշալ:

—Գիտե՞ս, մի շաբաթ կը լինի ինչ քեռին արտասահմանից վերադարձել է: Ջարմանալի բան է, այսօր առաւօտը ինքը մարդ էր ուղարկել որ Թամարը գնաց իւր մօտ:

—Առողջութիւնն ի՞նչպէս է:

—Շատ վատ: Անկողնիցը չի կարողանում վեր կենալ: Բժիշկներն ասում են, որ շատ չի ապրի:

—Ելի այն կիսակոյր ազգական կինն է նորան պահում:

—Հա:

—Ելի առաջնայ պէս ոչ ոք չի լինում նորա մօտ:

—Ոչ ոք բացի Ելիզաւետա Բոգդանովնայից:

—Այդ գիտեմ:

—Մէկ-երկու անգամ էլ նորա մօտ Պետրոսեանցին եմ տեսել, որին ինչպէս երևում է նա շատ յարգում է:

—Հը՛մ... իսկ կտակի մասին բան չե՞ս իմացել, կա՞յ թէ չէ:

—Շատ աշխատեցի, բայց չը կարողացայ բան իմանալ: Թամարը այդ աւելի հեշտ կարող է իմանալ: Քեռին ասում է, որ Թամարը իւր քոջն է գցել, իսկ մենք երկուսս մեր հօրն ենք նման: Իմ կարծիքով, դժւար թէ նա կտակ կազմած լինի. նորա նման մարդիկ վախճնում են կտակ կազմելուց՝ կարծելով որ այդ կեանքները կը կարճացնի: Բայց ով է իմանում կարելի է կազմած էլ լինի: Թէ իմանայ այդ՝ էլի Թամարը կիմանայ: Իմ կարծիքով սխալ բան կանես որ նորան հիմա պսակես. այսքան սպասել է, աշխարհքը չի քանդւի որ մի քիչ էլ սպասի. հիմա նա մեզ պէտք է. հասկանո՞ւմ ես:

Եփեմիան լաւ զիտէր, որ Թամարը այժմ նորա խօսքիցը չէր անց կենում ու՝ ինչ որ հրամայում էր՝ կատարում էր, որովհետեւ կախումն ունէր նորանից: Նա ու եղբայրը կարող էին Թամարին իրանց ձեռքում գործիք շինել իրանց նպատակին հասնելու համար յոյս տալով որ նորան կը վարձատրեն, նորա համար լաւ փեսացու կը գտնեն ու կը պսակեն: Մարդու գնալուց յետոյ Թամարը էլ չէր ուզենալ նրանց ձեռքում գործիք լինել:

—Ճիշտ ես ասում, ձեռնառու չի Թամարին այժմ պսակելը, մի քիչ մտածելուց յետոյ ասաց Ամիրանովն ու ուզում էր ինչ-որ աւելալացնել, բայց այդ ժամանակ կողքի սենեակից, լաւեց Հեղինէի ոտնաձայնը և նրանք լռեցին:

— Ես պէտք է մի ժամով տանից դուրս գամ, ղիմեց նա Հեղինէին երբ որ նա մտաւ սենեակը, աշխատիր լաւ ընդունել հիւրերին, քաղցրութեամբ աւելցրեց նա ու, համբուրելով կնոջ ճակատը, դուրս եկաւ սենեակից: Եփեմիա, մնալ մեզ մօտ, օգնիր Հեղինէին, ձայն տւեց նա սրահից:

— Ես հէնց դորա համար եմ եկել, պատասխանեց Եփեմիան ու զնաց խոհանոց տեսնելու թէ խոհարարը ինչպէս է պատրաստում կերակուրները:

Հեղինէն մարդուն ճանապարհ դրեց հեգնական ժպիտով և ընկաւ մտածմունքների մէջ: Մտածում էր Հեղինէն իւր սեւ բախտի մասին և երկար կը մնար նա այդպէս տխուր մտածմունքների մէջ, եթէ նորան չը սթափեցնէր մի քանի անգամ կրկնող ուժղին զանգահարութիւնը:

— Ահ, դու ես, Աննա ջան, այս ինչ է այսքան ժամանակ է սկի չես երևում: Ներողութիւն, Դաւիթ Սբրամիչ, ձեզ չը նկատեցի: Ինչ տեսակ մարդ ես, Աննա, էլի լաց ես եղել, հէրիք է, հոգիս, մինչև երբ պէտք է լաց լինես: Ողորմած հոգի մայրդ այնքան տանջւեց, որ...

— Սխ, Հեղինէ ջան, թող թէկուզ մինչև իմ կեանքիս վերջը այդպէս պարկէր, ես նորան կը պահէի... Այսօր ուղիղ երկու ամիս է նորա մեռնելու օրից և ինձ թւում է...

Արտասուքի խեղդեց Աննային, էլ չը կարողացաւ շարունակել: Հեղինէն զրկեց նորան: Քոմսակը յուզւած նայում էր քնքշութեամբ օրիորդի վերայ: Նորա լիքը ու կարմիր երեսը մի քիչ փոխւել էր մօր մահից յետոյ, բայց այդպէս նա աւելի էլ սիրուն էր երևում: Նա ոչ մի ժամանակ այնքան զրաւիչ չէր թւել Քոմսակին ինչպէս այդ սգաւորի անպաճոյճ զգեստում:

— Մենք նոր գերեզմանատանն էինք, ես ու մօրաքոյրս. Դաւիթ Սբրամիչը այնքան բարի եղաւ, որ մեզ ուղեկցեց:

— Հանգստացէք, օրիորդ, աւելի լաւ է ձեր դործի մասին խօսէք, ասաց Քոմսակը մօտենալով նրանց:

— Ասա տեսնենք, Աննա, չաղթեցիր աղգականներիդ թէ թողեցիր վարժուհի դառնալու մտադրութիւնդ:

— Զէ, օրէցօր աւելի սաստիկ եմ զգում վարժուհու թեամբ պա-

բապեղու պահանջը: Այժմեան դրութիւնս, մանաւանդ այն օրից երբ որ եղբայրներիս Ռուսաստան ուղարկեցին, հետզհետէ աւելի ու աւելի անտանելի է դառնում ինձ համար: Ես չեմ ուզում բեռը լինել մօրաքոյրներիս համար, մանաւանդ որ նրանք իրանք էլ հարուստ չեն:

— Ի հարկ է, ճիշդ էս ասում:

— Դուք հեշտութեամբ կ'ընտելանաք ձեր նոր դրութեանը. դուք սովոր էք աշխատանքի, քաջալերում էր Քոմսեւը.

— Օ'՛Ֆ, էս աշխատանքից չեմ վախենում, այլ...

— Զանազան ասէկօսէիերից. ինչ ասեմ այդ մօրաքոյրերին ու քեռիներին: Ե՛հ, Աննա Արտեմիւնա ինչ էք նրանց խօսքերը բանի տեղ դնում:

— Ինձ էլ երբեմն թւում է թէ պէտք չէ ուշք դարձնել, բայց էլի...

— Դու այն աստ, Աննա, գլուխ գալիս է ուղածդ թէ չէ, կտրեց նորա խօսքը Հեղինէն:

— Հա, Դաւիթ Արրամիւն ու Պետրոսեանցը ինձ համար վարժուհու տեղ են ճարել. չեմ կարող ասել որքան շնորհակալ եմ նրանից, զգացած ասաց օրիորդը քնքշութեամբ նայեց Քոմսեւին:

— Ինձ զուր էք շնորհակալութիւն յայտնում, Աննա Արտեմիւնա. ինչպէս երևում է ինձ դեռ լաւ է՛ք ճանաչում: Ես նորա համար էի աշխատում ձեզ համար վարժուհու տեղ գտնել, որովհետեւ այդ ինձ զւարճութիւն էր պատճառում, ուրեմն իսկապէս ես ինքս ինձ և ոչ թէ ձեր համար էի աշխատում, ասաց Քոմսեւը մի քիչ յօնքերը կիտելով:

— Մուացե՛լ ես, Աննա, որ Դաւիթ Արրամիւն չի սիրում, որ իրան շնորհակալութիւն յայտնեն:

— Ճիշդ որ չեմ սիրում, տիկին Հեղինէ, և կարծում եմ որ հիմք էլ չը կայ շնորհակալութիւն անելու: Յիշո՞ւմ էք, քանի-քանի անգամ մենք վիճել ենք և ես աշխատել եմ ասպացուցանել, որ մարդկանց բոլոր գործերի, վարմունքի միակ զրդիչը եսականութիւնն է:

— Ինչպէս թէ բոլոր գործերի: Մի թէ դուք ոչ մի բացառութիւն չէք ընդունում. մի թէ ճշողներն էլ ձեր կարծիքով եսականութիւնից զրդած են խնամում իրանց զաւակներին:

— Ի հարկէ: Եթէ ծնողները զւարճութիւն չըզգային իրանց զաւակներին ինամելուց, նրանք իրանց՝ ինչպէս ասում են՝ ծնողական պարտականութիւնների կէսի-կէսն էլ չէին կատարել: Կընշանակի մարդիկ մի լաւ բան անելիս ամենից առաջ իրանց իրանց են զւարճութիւն պատճառում, հետեւաբար և աւելորդ է շնորհակալութիւն յայտնել նրանց դորա համար: Եթէ, Աննա Արտեմիւսնա:

Օրիորդը զգացմունքով ու շնորհակալութեամբ լի աչքերով նայեց Թոմասէին: Նա նկատեց այդ հայեացքը և սաստիկ ուրախացաւ:

— Ցանկանք այժմ օրիորդին՝ կատարեալ յաջողութիւն իւր նոր գործի մէջ և քննադատութեամբ ասենք ձեզ, մօրաքոյրը մեզ սպասում է կառքով:

— Ախ, ես բոլորովին այդ մոռացել էի:

— Մնաց ինձ մօտ, Աննա ջան:

— Այնքա՛ն կարող, պէտք է պատրաստուեմ՝ նոր պարտականութիւններս կատարելու համար, ժպտալով պատասխանեց օրիորդը:

Նրանց գնալուց մէկ-երկու րոպէ չ'անցած ներս մտաւ Սահառունին:

— Ճանապարհին մի հրաշալի զոյգի պատահեցի, տիկին Հեղինէ:

— Գիտեմ, նոր այստեղ էին: Այլ կը կարծէր որ այդ անշնորհք ու սառը Թոմասէը կարող է այդ աստիճան գրաւել:

— Գիտէք, ամբողջ ամիս է ինչ Դաւիթը գիշեր-ցերեկ հանգիստ չ'ունէր, զժի նման՝ այս կողմ՝ այն կողմն էր ընկնում, մինչև որ վերջապէս տեղ գտաւ իւր Աննայի համար:

— Ասում են՝ այնպէս զբաղւած է եղել դրանով, որ ձեռքից բաց է թողել մի գործարանի կառավարչի պաշտօն, որ նա շատ հեշտ կարող էր ստանալ:

— Այսինքն բաց կը թողնէր եթէ Պետրոսեանցն ու ուրիշ ընկերները չաշխատէին նորա համար:

— Ճիշտ են ասել՝ չէ, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, մարմանդ ջուրը շատ խոր կը լինի:

— Ճիշտ է, մտախոհ կերպով պատասխանեց Սահառունին:

Հեղինէին դուրս կանչեցին. ծառաներն իրար անցան. Նա՛ ինչ որ պէտք էր՝ պատուիրեց, կարգադրեց ու վերադառնալ հիւրասենեակը:

— Եթէ չեմ սխալուում, այսօր հիւրերի էք սպասում, դիմեց նորան Սահառունին:

— Ել մի ասէք, մեծամեծ հիւրերի:

— Ինձ թուում էր թէ երէկ պէտք է ձեզ մօտ հիւրեր լինէին:

— Ապա թէ ոչ ի հարկէ չէիք գալ մեզ մօտ այսօր: Լաւ է որ սխալւել էք: Ձէք կարող երևակայել, թէ որքան ձանձրալի է ինձ համար նորանց հետ նստել—խօսելը...

Նա ուզում էր շարունակել: Բայց վախենալով որ բերնից էլի յանկարծ մի բան կը թռցնի, ցոյց կը տալ իւր միջ կատարուող ներքին կռիւը, լռեց: Սակայն զուր էր այդ զգուշութիւնը. Սահառունին շատ լաւ էր հասկանում այն դաղտնիքը, որ աշխատում էին պահել նորա սեղմած շրթունքները, ոչ մի լեզու այնպիսի ճարտարախօս կերպով չէր կարող արտայայտել նորա սրտի յուզմունքները ինչպէս նորա մարած, մոռհոգ աչքերը:

Հեղինէն աշխատում էր ցրել իրան պաշարող մտքերը, հանգստացնել սրտի ալէկոծութիւնը զբաղւելով հիւրերի ընդունելութեան համար անհրաժեշտ պատրաստութիւններով. մեքենայաբար կարգի էր բերում սենեակը, սարքում էր: Սահառունին ցաւատանջ հայեացքով նայում էր նորան. Նա վերցրեց մի գիրք և սկսեց թերթել. նայում էր տպած էջերին, բայց ուշքը մոռամունքների հետ էր. — չէ, երբէք չի դոհացնիլ նորան այն կեանքը, այն մթնոլորտը, ուր քաշում ձգում է նորան մարդը...

Ճաշի ժամանակը մօտենում էր: Սահառունին վերցրեց գլխարկը:

— Ո՛ւր:

— Խաչը, չեմ կարող:

— Միթէ մի չնչին զօհողութիւն չէք կարող անել իմ խաթեր:

— Ինչ զօհողութիւն է այդ որ, ծիծաղեց Սահառունին:

— Ի՞նչ էք աշխատում ինձ խաբել, ես գիտեմ որ մեր այսօրւայ հիւրերի հետ ժամանակ անցնելը ձեզ ահաճութիւն կը պատճառի, բայց այնու ամենայնիւ ես չեմ թողնի որ գնաք, որովհետեւ եթէ դուք այստեղ լինէք այսօրւայ ճաշը ինձ այնքան անտանելի չի թւի:

Հեղինէի ժպիտը այդ ասելիս և այն մտերմական հայեացքը, որով նա նայում էր նորան գլխարկը ձեռիցը առնելիս, բոլորովին

ղինաթափ արեցին Սահառունուն, նա ոչինչ չը կարողացաւ պատասխանել և մնաց:

Յանկարծ նորա յետևին լսեց իշխան Շակունու ձայնը: Նա Ամիրանովի հետ ներս մտաւ:

—Օհօ՛, սիրելի Գէորգի՛ Ալեքսանդրովիչ, գնո՞ւմ էք: Ձէ, ուր էք գնում, կացէք միասին ճաշենք:

Հեղինէն ուրախ—ուրախ փաթաթեց քեռու վզովը:

—Սկի չէի սպասում, ե՞րբ էք եկել:

—Ասա տեսներք, սիրունս, ինչպէս է քէֆդ, հալդ, ասաց Շակունին ու գրկեց Հեղինէին: Լոյսին մօտեցիր, մի լաւ նայեմ՝ քեզ, ինչքան ժամանակ է չեմ տեսել, շարունակում էր նա շուռ է շուռ տալով քրոջ աղջկանը:

Սահառունին նորից սկսեց մնաս բարև անել, բայց Շակունին բռնեց կուռը ու զօռով նստացրեց:

Ես քրոջս աղջկայ տան տէրն եմ, այնպէս չի՞, Միխայիլ Պետրովիչ: Ի՞նչ ես սուս կենում, ինչո՞ւ չես ընկօրդ համոզում որ մնայ:

Ամիրանովը թթւած գէմքով կիսաբերան աւաց, —ճաշին մնա մեզ մօտ:

—Զը գիտէ՞ք, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, որ քեռին սաստիկ վիրաւորանք է համարում իւր համար եթէ իւր խաթրը կոտորում են, չը կատարելով այդպիսի մի չնչին խնդիրք, կամաց ասաց Հեղինէն Սահառունուն:

—Գիտեմ և այդ պատճառով կը մնամ, ժպտաց նա և շարունակեց ընդհատուած խօսակցութիւնը Շակունու հետ:

Մինչ այդ՝ հիւրերը քիչ քիչ հաւաքւեցին, վերջապէս եկաւ և նա, որի խաթեր սարքւած էր այդ խնջոյքը: Ամիրանովը դէմքին պատշաճաւոր արտայայտութիւն տւեց և խոնարհաբար խնդրեց նորան նստել ճաշի ճաշի ժամանակ զեննրալ Կ-ի ուշադրութիւնը ուղղւած էր զլիսաւորապէս տանտիրինոջ վերայ, որ նորա կողքին էր նստած: Իսկ նա անդադար երեսը շուռ էր տալիս և ականջ դնում սեղանի միւս ծայրում նստողների խօսակցութեանը:

—Այդ ինչի մասին էք, պարոններ, այդքան տաք—տաք խօսում, որ մինչև անգամ զեղեցիկ սեռն էլ զրավւել է ձեր խօսակցութեամբ:

—Մենք, ձերդ գերազանցութիւն, վիճում ենք, թէ արդեօք լաւ կը լինէր որ Թ-սում համալսարան հիմնէր թէ չէ, պատասխանեց հիւրերից մէկը:

—Հա, ես էլ լսել եմ, որ քաղաքացիք ուզում են յարմար առիթ պատահելիս խնդրել, որ այստեղ համալսարան հիմնեն, բայց սխալում են, զրանից բացի վնասից ոչինչ չի ստանալ քաղաքը, ինքնավստահ կերպով ասաց գեներալը գինի լցնելով Հեղինէի բաժակը:

—Ինչո՞ւ որ, թոյլ տւէք հարցնել, զարմացած հարցրեց Սահառունին:

—Որովհետեւ առանց այն էլ ձեր երիտասարդները տաք — գլուխ են, համալսարանական կեանքը աւելի կը բորբոքի նրանց և նրանք՝ փոխանակ իրանց գործով պարապելու՝ կ'սկսեն զանազան երեւակայական գաղափարների ու ցնորքների յետուից ընկնել...

Վէճը զարձաւ ընդհանուր: Սահառունին սկսեց խօսել գեներալի դէմ: Իշխան Շակունին իւր բարձրաձայն բացականչութիւններով և Հեղինէն երբեմն — երբեմն մի քանի կցկտուր կիսաձայն արտասանած խօսքերով քաջալերում էին նորան. գոնեցին և գեներալի յայտնած գաղափարի պաշտպաններ: Ամիրանովը իրան շատ վատ էր զգում, կարծես փշի վերայ նստած լինէր...

—Օրհնած է բերանդ, օրհնած, Գէօրգի Ալէքսանդրովիչ: Հանգուցեալ հայրն էլ շատ ճարտարախօս էր, բացականչեց Շակունին: Խմէք, պարոններ, մեր անմահական կախութիւն գինին, աւելցրեց նա ուրախ — ուրախ բաժակ բաժակի խփելով հարեւանների հետ: Թող ծաղկի Կովկասը:

Այն երկիրը, որ այդպիսի կենսատու խմիչք է արտադրում, չի կարող չը ծնել և լաւ ու խելօք զաւակներ:

— Ճիշտ է, ճիշտ, հաստատեցին մի քանի քէֆովցած ձայներ:

— Եւ դեղեցկուհի կանայք, այնպէս չի՞, վրայ բերեց գեներալ: Ան աչքով անելով Հեղինէին: Պարոններ, կեցցէ գեղեցիկ տանտիկինը:

Վերջապէս խօսակցութեան նիւթը փոխւեց, ազատ շունչ քաշեց Ամիրանովը:

Ճաշից յետոյ տղամարդիկ շարունակում էին խմել: Հեղինէն քաշեց իւր սենեակը:

Հիւրերի կատարները հետզհետէ աւելի տաքանում էին, աղմուկը սաստկանում էր: Իշխան Նակունին իւր սովորութեան համեմատ սկսեց պատմել զանազան արկածներ իւր պատերազմական կեանքից: Ոմանք ուշադրութեամբ լսում էին, շատերը ջօնքերի տակից ծուռ—ծուռ նայում էին պատերի մօտ շարւած սեղաններին, մոռաճելով որ զուր են կորցնում ոսկի ժամանակը: Ժամի տասնը մէկին հիւրերը ցրեցին:

II

—Պէտք է շտապել, դնամ մնաս բարեւանք նորան, վաղը լուսադէմին պէտք է ճանապարհ ընկնել, ասում էր ինքն իրան Սահառունին: Ամիրանովների խնջոյքից երկու օր յետոյ:

Շատ ծանր էր նորա համար անջատել Հեղինէից, բայց այդ նա շատ պատճառներով անհրաժեշտ էր համարում: Մօտ հինգ բոպէ նա մնաց կանգնած Ամիրանովների դրան մօտ, կարծես աշխատելով սրտայնդւել, յուզմունքը ղսպել, բայց խռովութիւնը քանի զնում^ո սաստկանում էր, վերջապէս նա վճռական կերպով քաշեց զանգը և քայլերն ուղղեց դէպի այն սենեակը, ուր առհասարակ նստած էր լինում Հեղինէն ճաշից առաջ:

Նա կարդում էր և մատիտով նշաններ էր անում լուսանցքներում:

—Ներեցէք, տիկին Հեղինէ, որ խանգարեցի ձեր ընթերցանութիւնը, դուք այսպիսի ժամերին հիւրեր ընդունել չէք սիրում:

—Ձեր այցելութիւնը ինձ ամեն ժամանակ զւարճութիւն է պատճառում, զգացւած ձայնով ասաց Հեղինէն ձեռք տալով նորան: Ինչպէ՛ս տխուր էք այսօր, ինչ է պատահել, Գէօրգի Ալքասնդրովիչ, աւելցրեց նա ջերմ կարեկցական եղանակով, հրաւիրելով որ նստի իւր կողքին:

—Ոչինչ... մի քիչ քէֆ չունեմ:

—Ինչու է՛ք զխմում բժշկի, երևում է որ տկար էք:

—Հալընիքի օղը հազար զեղից լաւ կը բժշկի: Նա վաղը զնում եմ Ն., եկաց ձեզ մնաք բարեւ ասելու:

Հեղինէն սպրտնեց:

—Մայրս կանչում է, մօտ չորս տարի է որ իրօր չենք տեսել:

ես վաղուց էի ուզում մօրս տեսութեան դնալ, բայց չէր յաջողում:

— Ե՞րբ կը վերադառնաք:

— Մէկ — երկու ամսից յետոյ, չեմ կարծում որ աւելի մնամ:

— Այստեղ տխուր կը լինի առանց ձեզ, տխուր ձայնով ասաց Հեղինէն և մեկնեց նորան ձեռքը, որ նա անգիտակցաբար մօտեցրեց իւր շրթունքներին:

Հեղինէն կամաց յետ քաշեց ձեռքը, որ նա պինդ սեղմում էր, և ծիծաղեց:

— Հերիք է, հո յաւիտեան չենք բաժանուում իրարից, ասաց նա կարմրելով:

— Ես այնպէս սովորել եմ ձեզ, որ ինձ համար զգալի է և կարճատև անջատումը: Ձեր մէջ մի տեսակ ոյժ կայ, մի տեսակ բարիք, որ դուք բաշխում էք բոլորին առանց այդ զգալու, ասաց Սահառունին այնպիսի յուզմունքով, որ Հեղինէն սուաջ նորա մէջ չէր նկատել: Յանկանում եմ ձեզ կատարեալ բախտաւորութիւն, մանաւանդ հոգու անդորրութիւն. իմ խորին համոզմունքով ոչ մի կին այնքան արժանի չի գորան որքան դուք:

Նորա ձայնը զողաց, երեսը կարմրեց:

— Տեսէք, Պէօրգի Ալէքսանդրովիչ, մէկ-մէկ նամակ գրէք, չը մոռանաք մեզ, սիրով արտասանեց Հեղենէն:

— Էլ ում պէտք է յիշեմ որ:

Սահառունին զղջաց, որ չը կարողացաւ իրան զսպել և բերնից թուցրեց այդ խօսքերը:

Հեղինէն սովորականից աւելի քնքոյշ ու քաղցր հայեացքով նայեց նորան:

— Կացէք մեզ մօտ ճաշի:

— Խօսք եմ տւել Ասունուն. ընկերներս նորա մօտ ինձ սպասում են:

— Ճիշտ որ, ես մոռացել էի որ Միխայիլ Պետրովիչն էլ այնտեղ է ճաշելու:

Մի քանի բոպէից յետոյ նրանք տւեցին իրար վերջին ողջոյնը ամենաջերմ և անկեղծ բարեմաղթութիւններով:

Երկար ժամանակ Սահառունին կանգնած մնաց զրան մօտ, — շատ ծանր էր նորա համար հեռանալ սիրած էակի տանից: Բայց

ահա մի ոռնածափն լսեց: Քամարն էր: Սահառունին մի ակնթարթում դուրս եկաւ փողոցը և առանց յետ նայելու արագ քայլերով դիմեց դէպի Ասունու տունը:

Հեղինէն այն աստիճան շարեւ էր վերջին դէպքից, որ չընկատեց տալի ներս մտնելը. նա ձեռքը դրեց ուսին, բացց աչի էլ չսթափեցրեց նորան:

— Ինչ է պատահել քեզ, Հեղինէ, քնած ես, ինչ է:

— Ախ, դու ես, Քամար, ներիր, չընկատեցի քեզ, ցնցեց Հեղինէն: Եփեմեան էլ քեզ հետ է:

— Զէ, չէ... ես միայն այն ժամանակն եմ ազատ շունչ քաշում երբոր նա հետս չի լինում, համարեա շնչելով արտասանեց Քամարը և վախժխելով նայեց չորս կողմը:

Հարսը կարեկցաբար նայեց նորա վերայ ու ընկաւ մտածմունքների մէջ: Նորա գլխիցը դուրս չէր գալիս Քամարին մարդու տալու մասին եղած խօսակցութիւնը և, չընայելով որ մարդը ինդրել էր Քամարին բան չասել զորա մասին, նա վճռեց զոնէ ակնարկութեամբ հասկացնել նորան այդ:

— Էհ, մեր օրն էլ օր է էլի, ուրիշներն էլ են ասում թէ ապրում են, ես էլ եմ ասում, խեղճ—խեղճ ասաց Քամարը:

— Սխալվում ես, աւելի վատն էլ կայ:

— Օրինակ:

— Անբախտ և անզգոյշ ամուսնութիւն:

Տալը զարմացած նայեց հարսին, կարծես ուզելիս լինէր ասել՝ ես միակ փրկութիւնը ամուսնութեան մէջն եմ տեսնում, իսկ սա ինչերիցն է խաբար տալիս:

Հեղինէն հասկացաւ թէ ինչ է անցնում նորա մոքովը և՛ բռնելով նորա երկու ձեռքը՝ ասաց. — Կարելի է շուտով քեզ մարդու գնալու դէպք պատահի. իսկոյն հաւանութիւն չը տաս առաջ մի լաւ տնտղի սիրտդ. տես ինչ կասի քեզ նա: Մենակ Միքայէլի ու Եփեմիայի խորհուրդներով չը բաւականանաս, ուրիշներից էլ խորհուրդ հարցրու, մի խօսքով լաւ չափիր կշռիր: Ներիր որ քեզ խորհուրդ եմ տալիս, գուցէ քեզ դուր չի գալիս այդ, բացց դու չետոյ կիմանաս... թէ ինչու... ես հարկաւոր համարեցի...

Քամարը մէկ կարմրում, մէկ ղեղնում էր և թէև լուռ էր, բացց

նորա աչքերը պարզ ասում էին. — Թող մի դէպք պատահի քրոջիցս ազատուելու, երկար ու բարակ չեմ մտածել, շուտ կը վճռեմ:

Այդ ազատութեան յոյսը պայծառացրեց մի րոպէ Թամարի սովորաբար տխուր դէմքը:

— Ինչպէս ճնշուած է խեղճը, մտածեց կարեկցելով Հեղինէն նորա գնալուց յետոյ: Այնպէս է ման գալիս, այնպէս է խօսում որ ձայնը չի լսուում, ամէն բանից աչքը վախեցած է:

Հեղինէն շատ անգամ խզճահարւում էր մտածելով Թամարի մասին, ուղում էր առաջարկել որ փոխի իւր մօտ, իւր տանը կենաց, բայց մարդը ասում էր որ չի կարելի քոյրերին իրարից բաժանել, իսկ երկուսին էլ տուն բերել և այդպիսով Եփեմիայի հետ ապրել — այդպիսի անձնազոհութիւն Հեղինէն իւր ոյժից վեր էր համարում:

Մինչ Հեղինէն այդպէս մտածմունքների մէջ էր, Սահառունին նոյնպէս մտայնոյց մօտենում էր Ասունու տանը:

— Ահա Քէորզը գալիս է վերջապէս, բացականչեց Թոմանը նայելով պատուհանից, ասա ճաշը տան, Ալէքսանդր:

— Լաւ ուշացար, բարեկամ: սոված մեռանք, մի քիչ մուսլ դէմքով ողջունեց նորան Ամիրանովը:

— Ձուր էիք ինձ սպասում, պարոններ:

— Եթէ քեզ չը սպասէինք, ապա էլ ում պէտք է սպասէինք, վրայ բերաւ Ասունին:

— Ինչ որ քէֆի տեղը չի երևում, Քէորզ, հօ բան չի պատահել, սրտացաւութեամբ հարցրեց Պետրոսեանցը:

— Հա, Քէորզ, ասում են, որ այս օրերս դու մի քանի բարձրաստիճան անձնաւորութիւնների հետ շատ տաք վիճաբանել ես՝ պաշտպանելով տեղացի բնակիչներին:

— Ինչ կայ որ, անհոգ կերպով հարցրեց Սահառունին և աչքերը դարձրեց դէպի Ամիրանովը:

— Այս էլ հարիւրերորդ անգամն է որ, քեզ ասում եմ, դու շատ անզգոյշ մինչև անգամ յանդուգն կերպով ես վարւում, տհաճութեամբ նկատեց Ամիրանովը:

— Նոր բան հօ չի, հաստատեց Ասունին:

— Որ չես իմանում, ինչու ես խօսում, Ալէքսանդր, անհամբե-

րութեամբ կտրեց նորա խօսքը Սահառունին ու սկսեց պատմել վէճը

—Ինչ մի առանձին յանդգնութիւն է այդ որ, բացականէցին մի քանիսը:

—Ես ազգասէրները չեմ, բայց զուցէ ես էլ նոյնը ասէի, հանդարտ աւելցրեց թօմաւը:

—Իսկ ես որ լինէի, այդպէս չէ, մի լաւ կը ներկէի նրանց, որ էլ չը համարձակէին բերանները ցրել:

Պետրոսեանցը այդ արտասանեց զայրացած ձայնով: Նորա աչքերից կրակ էր թափուում: Միւսներից աւելի տաք արիւն լինելով նա աւելի էր վրդովւում:

—Ինչ ասել կուզի, ով չը գիտի որ դու հերոս ես, ծիծաղեց երիտասարդներից մէկը:

—Չէ, լաւաք քցենք գլխներիս, նստենք ու ով որ թքի երեսներիս, ասենք անձրեւ է գալիս, մոայլ դէմքով փնփնթացրեց Պետրոսեանցը: Քանի ծառայութեան ես մտել, սկսել ես շաքիցդ էլ վախենալ:

—Ես կուզէի իմանալ թէ ինչի համար և ում դէմ էք այդպէս ապրանում, պարոններ, կարճ կտրեց Ամիրանովը, որի երեսից այդ վէճի ժամանակ սկի չէր հեռանում արհամարհական—հեղնական ժպիտը:

—Ձուր է, զուր պարոնների, ինչ էք գլուխ ցաւացնում, վրայ բերեց Թօմաւը, կորած բան է, ձեր ցնորքները վաղ թէ ուշ կը ցնդեն, նրանց ասածը ճիշտ է և որքան շուտ կատարւի այդ, իմ կարծիքով, այնքան օգտակար է մեզ համար:

—Ճիշտ սր, անհոգ կերպով հաստատեց Ասունին ասանց կշռելու իւր խօսքերը:

Պետրոսեանցը իրան ուզում էր կտրատել. բոլորը, բոլորը նորա դէմ էին: Ամիրանովի համար զաղափարները զրօշ չարժէին, հասկանալի էր թէ ինչու էր նա հակառակ Պետրոսեանցի ասածներին: Թօմաւը անկեղծ, ազնիւ մարդ էր. նա համոզւած կօսմօպօլիտ էր, իսկ միւսները, միւսները, նրանք ինչու էին ձայն պահում Թօմաւին: Նորա յոյսը Սահառունու վրայ էր և ճիշտ Սահառունին ամենքից աւելի կարող էր նորա զաղափարակից համարւել, բայց խօսակցութիւնից երևեց որ նա էլ յուսահատւել էր և չէր հաւատում որ ասպազան կարգարարների Պետրոսեանցի խօսքերը...

Դեռ երկար ժամանակ վիճում էին ընկերները և ոչ մէկը միտքն չէր կարողանում համոզել: Աերջացաւ կէս գիշերին մօտ նոքա ցրեցին:

III

Միւս օրը լուսաբացին Սահառունին ճանապարհ ընկաւ դէպի Ե.: Քանի կառքը սլանալով նորան աւելի ու աւելի էր հեռացնում Հեղինէից, այնքան աւելի սաստիկ էր զգում նա նորա կարօտը: Որ օրը որ չէի տեսնում նորան՝ ինձ համար սե օր էր լինում, այժմ ես ինչ պէտք է անեմ առանց նորան. գոնէ իմանալի որ նա բախտաւոր է, այն ժամանակ ոչինչ, ես նորա համար ամեն բանի կը դիմանալի, ամեն բան կը տանէի, բայց կոյր չեմ, տեսնում եմ, որ խեղճը օրէցօր դարդից հալւում մաշւում է, մոտծում էր ինքն իրան Սահառունին կուչ եկած կառքի մի անկիւնում:

Յետոյ չիշեց նա Կատարինէին, ցաւեց որ այդ սիրուն, անհոգ երեխայի կեանքը այնքան կարճատե եղաւ, մոքի անցրեց նորա հետ միասին անցրած կեանքի բոլոր տարիները և շատ քիչ քաղցր րոպէներ զարթնեցին նորա չիշողութեան մէջ: Յետոյ նա չիշեց Հեղինէին ու դարձեալ Հեղինէին... ինչ անում էր չէր անում Սահառունին որ զլխիցը հանի Հեղինէին ու մի ուրիշ մոքի հետ ընկնի՝ չէր լինում, նորա պատկերը չէր հեռանում նորա աչքի առաջից, կարծես հալածում էր նորան:

Նաո անտանելի եղանակ էր. ցրաից ու խոնաւութիւնից մարմինը սառել էր, ձիւնի փաթիլները ծեծում էին աչք ու երեսը, քամու վզոցը ծակում էր ականջները, խորդ ու բորդ ճանապարհն էլ լրացնում էր պակասը, բայց քանի մօտենում էր նա իւր ծննդավայրին քիչ քիչ աւելի անզգայ էր դառնում դէպի ցուրտն ու բուքը և ճանապարհի անյարմարութիւնները, և աւելի գեղեցիկ էին թւում նորան սարերն ու ձորերը, դաշտերն ու գետերը: Աերջացան նորա համար օտոր, անձանօթ տեղերը, սկսեցին նորա ծննդավայրի մօտակայ դաշտերն ու գիւղերը, որոնք ճանապարհի երկու կողմից կարծես ողջունում էին նորա գալուստը: Նրանք օտար չէին, նրանց ամեն քարը, ամեն մի այգին չիշեցնում էին նորան մանկութեան մի դէպք և մանկութեան վառ չիշողութիւնները կաջճակի արագու-

թեամբ սկսեցին անցնել նորա մոքովը՝ լցնելով նորա սիրտը քաղցր զգացմունքով...

Անցաւ մի քիչ էլ և ահա նա տանն է իւր մօր, իւր սիրելի մօր գրկում...

Այս անգամ Սահառունին աւելի հանդիսոյ, աւելի սառնասիրտ էր վերաբերում իւր հայրենակիցներին. նրանք էլ մոռացել էին իրանց թշնամութիւնը և աւելի սիրալիր կերպով էին ընդունում նորան: Առաջին անգամ որ վերադարձաւ Ե. նա պաշտօն չունէր և աջ ու ձախ ամենքին կրիտիկայի էր ենթարկում, իսկ այժմ նա իրան ծանր է պահում և վերջապէս՝ որ ամենազլխաւորն է՝ նա աստիճանաւոր է ու բաւական բարձրաստիճան, էլ ի՞նչպէս կարող է Ե-ի հասարակութիւնը առաջւայ պէս վերաբերել նորան:

— Ես գիտէի ախր, ես միշտ ասում էի, որ ձեր նման խելօք ու կրթած մարդը շուտով կը գտնի ուղիղ ճանապարհը, ասում էր նորան մէկը պատահելիս:

— Շատ լաւ էք արել, Գէորգի Ալեքսանդրովիչ, որ ծառայութեան էք մտել, բարեկամաբար նկատում էր մի ուրիշը:

— Յայտնի բան է, որ աւելի լաւ է գործով պարապել, քան թէ ջուր ծեծել: Տեսար՝ մարդ դարձար, բարեկամ, ասում էին աւելի մօտ ծանօթները:

— Գէորգ ջան, էլ Աստուծոյ ոչինչ չեմ ուզում, քո պէս թագաւոր որդի ունեմ, արար աշխարհքը քեզ գովում ու յարգում է, փառաբանում էր նորան մայրը:

— Նրանց գովասանքն ինձ համար դրօշ չ'արժի, մտածում էր այդ ժամանակ Սահառունին, բայց մօրը ոչինչ չէր ասում:

Նորա ծիծաղն ու խեղճն էր գալիս այդ մարդկանց վերայ, որ մարդու արժանաւորութիւնը պաշտօնի աստիճանովն էին չափում ու բացի իրանց չնչին անձնական շահերից ոչնչի վերայ չէին մտածում, բայց այնպէս չէր վրդովւում, չէր տաքանում ինչպէս վեց տարի առաջ, երբ որ նորա երիտասարդ ու անփորձ սիրտը դեռ չէր պընդացել կեանքի դառն հարւածներից, երբ որ նա դեռ վառւում էր օգևորութեամբ ու գործունէութեան փափագով:

Ե. դալուց մի քանի օր յետոյ Սահառունին սկսեց եռանդով պարապել տնտեսութեամբ. անային գործերը կարգի բերեց ու սկսեց

Ծանօթանալ իրանց կալածի հետ, որ քաղաքից 10 վերստ հեռու էր:

Միայն սեպհական կալածը չէր, որ գրաւում էր Սահառունու ուշադրութիւնը. անդադար նա պատում էր շրջակայ գիւղերն ու կալածները, ուսումնասիրում էր կալածատէրերի ու գիւղացիների տնտեսավարութիւնը: Այդ ուսումնասիրութիւնից նա այն եզրակացութեանն եկաւ, որ տնտեսական կողմից ոչ ժողովուրդը ոչ էլ կալածատէրերը առաջ չեն գնում. նոյն նահապետական տնտեսութիւնը, նոյն անդրջրհեղեղեան գործիքները: Վիճակագրական տեղեկութիւններ հաւաքելով, նա համոզւեց որ՝ չը նայելով բարեջաշող կլիմայական պայմաններին ու հողի բարեբերութեանը՝ հողատէրերի ու հողագործների եկամուտները համեմատաբար չնչին են և որ անհրաժեշտ է փոխել տնտեսութեան եղանակը: Թէև արտասահմանում եղած ժամանակ Սահառունին մասնագետօրէն չէր պարապել գիւղատնտեսութեամբ, այլ ուսումնասիրել էր տեխնիքական գիտութիւնները, բաց էլի նա շատ հեշտ կարող էր հասկանալ այդ անմխիթար զրութեան պատճառները: Նա տեսնում էր, որ ձգտումն չը կայ փոփոխութիւններ մտցնել տնտեսութեան մէջ, թողնել հինը և ընդունել նորը, կատարելագործւածը. ժողովուրդը տգէտ է ընդհանրապէս և ղուրկ է տեխնիկական տեղեկութիւններից. կալածատէրերը ժողովրդից բարձր չեն իրանց ոչ ընդհանուր ոչ էլ տեխնիկական զարգացմամբ և իրանք չեն պարապում իրանց կալածներում գիւղատնտեսութեամբ, որ ինչպէս արտասահմանում իրանց շատ անգամ օրինակելի տնտեսավարութեամբ ծանօթացնէին ժողովրդին նորաձև տնտեսութեան և կատարելագործւած գործիքների հետ, այլ աւելի լաւ են համարում յանձնել ամեն բան տգէտ ու կեղեքիչ կառավարիչների ու ապրել քաղաքում շուպլելով կալածների եկամուտները:

Աչքի առաջ ունենալով այդ բոլորը և այն որ ինքը կարող էր այդ ասպարէզում օգուտ բերել իւր համագաւառացիներին առանց նրանց իւր դէմ գրգռելու, Սահառունին վճռեց կարգի բերել իւր կալածը, պարապել գիւղատնտեսութեամբ, գործադրելով այն բոլոր կատարելագործութիւնները, որոնց հասել է գիտութիւնը և պրակտիկան և որոնք մատչելի էին շրջակայ բնակիչներին ու համապատասխանում էին տեղային պայմաններին:

Սահառունուն ամենից շատ զարմացնում էր այն, որ բոլոր երկ-

րագործական աշխատանքները կատարում էին ամենաանկատար գործիքներով և որ ժողովուրդը կարծես ամենեւին կարևորութիւն չէր զգում ժամանակը և աշխատանքը տնտեսելու: Յափշտակող Սահառունու երևակայութեան մէջ արդէն պատկերանում էր ապագայ բարեկարգ աղարակը, Ֆերման, շոգեշարժ գործիքներով, զիւղական ուսումնարանով, իւր շնորհիւ բարօրութեան մէջ ապրող ու յառաջադիմութեան բարիքներն հասկացող զիւղացիներով...

Այդ միտքը օրէցօր աւելի ու աւելի հաստատուում էր նորա մէջ, բայց նա իսկոյն չէր ուզում իրագործել՝ չուզելով խաբխափելով վարել իւր տնտեսութիւնը և իւր սխալներով անվստահութիւն ազդել զիւղացիներին դէպի ձեռնարկութիւնը: Այդ պատճառով նա վճռեց կրկին գնալ արտասահման, լաւ ուսումնասիրել զիւղատնտեսութիւնը և միևնոյն ժամանակ գնել անհրաժեշտ գործիքներն ու նիւթերը:

Արձակուրդի ժամանակամիջոցը վերջանում էր, իսկ Սահառունու կարծես մոքոյն էլ չէր անցնում Թ-ս վերադառնալ: Մի անգամ զիւղից յետ դառնալով նա իւր սեղանի վերայ տեսաւ երկու նամակ: Ընկերներին էին: Նրանք շտապեցնում էին նորան, յիշեցնում էին որ արձակուրդի ժամանակը վերջանում է, զգուշացնում էին որ չ'ուշանայ, որովհետեւ նորա մեծաւորը, որ նորան շատ լաւ աչքով չէր նայում, կարող էր օգտուել այդ հանգամանքից և զրկել նորան պաշտօնից: Սահառունին թափ տալով ձեռքը ու սկսեց քայլել սենեակում: Յանկարծ նորա աչքովն ընկաւ մի նամակ, որ դրած էր սեղանի միւս ծայրում: Սիրտը ճիշդ վկայեց, մէկ գծի վերայ—Հեղինէի ձեռքն էր: Նա սաստիկ ուրախացաւ ու շտապով ճղեց ծրարը: Կարդաց, կրկին ու կրկին կաթղաց նա այդ մտերմական ու քնքոյշ զգացմունքներով բուրդ նամակը և պաշարւած քաղցր մտածմունքներով պարկեց քնելու: Բայց քունը չէր մօտենում նորա աչքերին. Հեղինէի պատկերը, կարծես ինքը Հեղինէն կանգնած էր նորա առաջ. զարթնում էին քաղցր յիշողութիւններ...

Միւս օրը Սահառունին ուզում էր ճանապարհ ընկնել. բայց Վլադիկաւկազից փեսայի մահւան բօթը հաղորդող հեռագիրը ստիպեց նորան յետաձգել գնալը: Նա չէր իմանում ինչպէս յայտնի այդ դոյժը իւր մօրը, ինչպէս պատրաստի նորան, որ նորա դարդոտ սիրտը յանկարծ սաստիկ չը խոցւի այդ լուրից: Երեք շաբաթ էլ մնաց նա

Ե.-ում, հազար ու մի զգուշութիւններով յայտնեց մօրը ցաւալի լուրը, մի կերպ հանգոտացրեց նորան, փոստացաւ որ Թ.-սից շուտով կերթայ Վլադիկաւկազ քրոջը կը տեսնի, տիրութիւն կանի, ու ճանապարհ ընկաւ:

Գնալուց առաջ նա բոլորովին կարգի բերեց իրանց գործերը, հաշիւները տեսաւ, խարդախ կառավարչին հեռացրեց, տեղը մի վստահելի մարդ նշանակեց և խոստացաւ մօրը, որ մէկ-երկու տարուց յետոյ վերջնականապէս կը տեղափոխուի զիւղը գիւղատնտեսութեամբ պարապելու: Մայրը ուրախանում էր երբոր որդին պատմում էր նորան թէ ինչպէս կը կատարելագործի տնտեսութիւնը, գործարան կը հիմնի և այլն: Որդու հայեացքներն ու ծրագիրներն նորահամար բոլորովին նոր, անծանօթ բաներ էին և նա այդ բոլորին վերաբերւում էր մի տեսակ երկիւղածութեամբ:

IV

Սահառունու դնալուց մօտ երկու ամիս անցած Թ.-սի հայ ինտիլլիգենցիայի համար սոն էր,—բացւել էր արհեստագիտական բաժանմունքով ծխական օրիորդաց դպրոցը: Հոգաբարձուները, որոնցից մեծ մասը յանձն էր առել ձրիաբար դաս տալ դպրոցում, խնդրում էին Հնդինէին որ նա ստանձնի նոր բացւած ուսումնարանի կառավարութիւնը: Նա հրաժարւում էր, պատճառ բերելով իւր ձեռագործ չը զիտենալը և խօստանում էր մօտիկ ապագայում մի քանի առարկաներից ձրի դասեր վերցնել:

—Ի՛նչ համակրութեամբ էինք վերաբերւում դուք զէպի մեզ, երբ մենք աշխատում էինք բանալ այդ դպրոցը և այժմ յանկարծ հրաժարւում էք մեզ օգնելուց, չէ, դուք պէտք է կանգնէք այս գործի գլուխը, տաք—տաք խօսում էր Պետրոսեանցը, աշխատելով համոզել Հնդինէին:

Պետրոսեանցին ու Սահառունուն էր պատկանում այդ գործի նախաձեռնութիւնը:

Վերջապէս Հնդինէն՝ մարդու կամքի հակառակ՝ համաձայնեց ընդունել դպրոցի տեսչութիւնը, այն պայմանով որ նորա տալը Թ.-մարը, որ հիանալի ձեռագործ գիտէր, իւր օգնականը լինէր:

— Որքան կուրախանար Գէորգի Ալէքսանդրովիչը, եթէ այստեղ լինէր, մտածեց Հեղինէն:

Նա այնպէս սովորել էր մտնակից անել Սահառունուն իւր մըտածած—զգացածին, որ նորա բացակայութեան ժամանակ էլ մի գործ բռնելիս կարծես պտուռմ էր նորա քաջալերիչ հայեացքը:

Սահառունու պատկերը օրէցօր աւելի ու աւելի յաճախ էր զարթնում նորա սրտում, բայց Հեղինէի զգացմունքը դէպի Սահառունին տարբեր էր նորա դէպի Հեղինէն ունեցած զգացմունքից.— այդ զգացմունքը Հեղինէի սիրտը աւելի հանգստացնում էր, քան բորբոքում:

Սահառունու գնալուց յետոյ երրորդ ամիսն էր: Մի օր Հեղինէն պատրաստուում էր գնալ Թամարի մօտ, որ նորա հետ միասին գնային ուսումնարան: Այդ օրը դժւար է ասել թէ ինչու նա աւելի յաճախ էր յիշում Սահառունուն և աւելի սաստիկ զգում նորա բացակայութիւնը: Նա արդէն ուզում էր գլխարկը դնել, որ յանկարծ համարեա վազէվազ ներս մտաւ Ասունին:

Հեղինէն սաստիկ անհանգստացաւ. ինչո՞ւ պէտք է Ասունին այդպէս վաղ գար նրանց մօտ, ինչո՞ւ էր նա այդպէս վրդովւած:

— Ի՞նչ է պատահել, Ալէքսանդր Վասիլիչ:

— Սահառունուն կարող են պաշտօնից զրկել, նորա բացակայութեան ժամանակ թշնամիները տակը փորել են և զրգուել են նորա դէմ իշխանաւորներին. ուզում են հեռացնել պաշտօնից:

Ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառ են բերում, ասէք խնդրեմ, կարո՞ղ ենք մենք օգնել, ի՞նչ կարող ենք անել, պէտք է աշխատել:

— Աւելորդ է ձեզ բոլոր մանրամասնութիւնները պատմել, դուք ինքներդ լաւ գիտէք, որ մեր մէջ Սահառունու պէս մարդկանց համար դժւար է ամէնքի հետ եօլա գնալ: Խնդրէք, համոզեցէք Միխայիլ Պետրովիչին, որ նա կոմսին խնդրի, նա կոմսի վրայ մի քիչ ազդեցութիւն ունի:

Ասունին մի քիչ հանգստացած գնաց Ամիրանովների տանից:

Հեղինէն յետաձգեց ուսումնարան գնալը և անհամբեր սրտով սպասում էր մարդու ծառայութիւնից տուն գալուն: Զայրացած անիծում էր նա այն մարդկանց, որոնք նորա կարծիքով Սահառունու ճկութիւն չարժեն և համարձակուում են պարսաւել, զրպարտել նորան:

Ահա վերջապէս զանգը խփեցին: Հեղինէն ինքը գնաց դուռը բանալու, բայց այդ եփեմիան էր: Մի քանի րոպէից յետոյ կրկին զանգը քաշեցին, այս անգամ աւելի պինդ, — Հեղինէն չը սխալուց, մարդն էր:

— Ծուտ արա, Հեղինէ, ճաշ տուր ուտեմ, սաստիկ սոված եմ:

— Լսել ես, Միշէլ, որ Գէորգի Ալեք...

— Լսել եմ, լսել, անհամբերութեամբ կտրեց նորա խօսքը Ամիրանովը: Ասա կերակուրը տան:

— Միշէլ, մենք պէտք է օգնենք նորան...

— Հլա մի թողէք հանգստանայ, բերանը մի կտոր բան դնի, տեսնում էք խեղճը ինչպէս յոգնած ու սոված է, շողոքորթութեամբ մէջ ընկաւ եփեմիան:

Հեղինէն զիտէր, որ մարդը սոված ժամանակ վատ տրամադրութեան մէջ է լինում և վճռեց ճաշից յետոյ խօսել հետը Սահառունու մասին, բայց ճաշի վերջին Ամիրանովը ինքը սկսեց խօսել:

— Դու զարմանում ես, Հեղինէ, որ Սահառունուն զրկում են պաշտօնից, իսկ ես տեսնելով նորա անխելք վարմունքը վաղուց էի սպասում որ այդ այդպէս կը լինի:

Այդ ասելով Ամիրանովը կոնծեց մի բաժակ զինի և սկսեց այնպէս ինքնագոհ դէմքով շփել ձեռները կարծես մի երևելի բարի գործ էր կատարում:

Կինը շտապած նայում էր նորա վերայ:

— Զարմանում եմ, Միշէլ, դու քո մօտ ընկօր մասին այնպէս ես խօսում՝ կարծես թշնամիդ լինի:

— Իմ կարծիքով, Միքայէլը իրաւունք ունի նորան թշնամաբար վերաբերելու:

— Զէ, եփեմիա, սխալում ես, ես նորան իբրև բարեկամ սիրում եմ:

— Դուք, ինչպէս երևում է, չէք հասկանում թէ մենք ինչի մասին ենք խօսում, բարկացած նկատեց եփեմիային հարսը: Թողէք ես ու Միքայէլը խօսենք:

— Որ այդպէս է՝ ուր եմ մնում այստեղ, գնում տուն, նեղացաւ եփեմիան:

—Բան չը կայ, մնաց, մենք գաղտնիք չունինք, ասաց Ամիրանովը ու չը թողեց որ գնաց:

Հեղինէն թախանձադին հայեացքով նայեց մարդուն և, համոզելով որ երկուսով գնան առանձնասենեակը մի քանի բոպէ խօսելու, սկսեց աղաչել որ աշխատի հերքել Սահառունու թշնամիների նորա վրայ բարդած զրպարտութիւնները:

—Ձարմանալի բան է, Հեղինէ, ով է քեզ ասել, որ իմ ձեռքս բան կը գայ, ես ինչ կարող եմ օգնել:

—Բոլորն էլ ասում են, որ դու լաւ ես կոմսի հետ:

—Միամիտ ես, շատ միամիտ, Հեղինէ: Այդպիսի մարդիկ մարդու հետ լաւ են լինում քանի որ մարդ նրանցից կախումն կամ կարօտութիւն չունի, բան չի խնդրում: Կոմսը այնպէս զրգուած է Սահառունու դէմ, որ հէնց ես մի ծպտուն եմ հանել նորա խաթեր, ես էլ աչքիցը կ'ընկնեմ:

—Է, սաստիկ սխալում էի ես որ քեզ բարեկամութիւն ճանաչող մարդ էի համարում: Ես կարծում էի, որ դու քեզ ու քեզ առանց ուրիշի խնդրելու կը զգաս որ պէտք է օգնել ընկորդ, իսկ այժմ ինչեր եմ լսում քեզնից, զայրացած ասաց Հեղինէն ու ուզում էր դուրս դալ սենեակից, բայց Ամիրանովը ինչ-որ յիշելով կանգնացրեց նորան ու քաղցրութեամբ ասաց.

—Լաւ, մի բարկացիր, կ'աշխատեմ ինչ որ ձեռքիցս գայ անել, բայց հաւատացիր, հոգիս, որ նա երբէք չի ուղղւի:

Կինը շարած նայում էր մարդուն:

—Հա, լաւ յիշեցի, Հեղինէ, մոռացայ քեզ ասեմ, որ կոմսուհին քեզ հրաւիրում է վաղը ճաշի:

—Խնայէս կարող եմ այս գրութեամբս հիւր գնալ:

—Ոչինչ, մեծ հասարակութիւն չի լինի, ընտանեկան ճաշ կը լինի, կոմսը շատ խնդրում էր որ անպատճառ գնաս, աղաչում էր Ամիրանովը կնոջը. իսկ այնտեղ, Հեղինէ, թէ ինձ սիրում ես, շողոքութութեամբ շարունակեց նա, որքան կարող ես քաղցր վարւիր կոմսի հետ. ես էլ կաշխատեմ յարմար բոպէ գտնել, ու խնդրել Սահառունու համար:

Հեղինէն բռնեց մարդու ձեռքը և, ուղիղ աչքի մէջը նայելով, ասաց:

—Ազնիւ խօսք տուր, որ խոստումդ կը կատարես:

—Կ'աշխատեմ ինչ էլ լինի խնդիրքդ կատարել, իսկ դու, սիրունս, աշխատիր լաւ հագնուել: Տես, շատ մի տաքացիր Սահառունու համար, թէ չէ ես էլ նախանձեւ զիտեմ, կատակով ասաց նա համբուրելով կնոջը:

—Դու զիտես, Միքայէլ, որ ես. Գէորգի Ալեքսանդրովի վրայ նայում եմ իբրեւ եղբոր վրայ և նորա կնոջը քրոջս նման սիրում էի:

—Լաւ, լաւ, կատակ էի անում, ծիծաղեց Ամիրանովը, իսկ այժմ՝ քեզ առանց կատակի ասում եմ, որ լաւ ուշադրութիւն դարձնես հազուստիդ վերայ, կինը պէտք է միշտ հոգս տանի իւր շէնք ու շնորհքի վերայ: Վաղւայ համար պատրաստիր կապոցտ մետաքսէ շորդ, անցեալ անգամ ամենքն ասում էին որ քեզ սաղում է նա:

Հեղինէն ծիծաղեց ու խոստացաւ կատարել նորա ցանկութիւնը:

—Ուրիշ բան չունի. հէնց այն է, որ ինձ տիկնի նման զարդարի, անցաւ նորա մոքովը,

Միւս օրը Հեղինէն նստած կարդում էր. Ամիրանովը ներսմտաւ ու սկսեց շտապեցնել, որ շուտ անի պատրաստւի հիւր գնալու:

—Ժամանակ շատ կայ, Միքայէլ, ինչ ես շտապում, մինչև ճաշ ժամ ու կէս է մնում դեռ:

—Ձե՞ք պէտք է հագնուես, դրսուես:

—Դու էլ ինչ ես այսօր ընկել իմ հագնուելու հետ, սկի չես մոռանում:

Ամիրանովը, երբ որ տեսնէր կնոջը գիրք կարդալիս, կասէր հեգնօրէն, որ կանայք՝ քանի որ աննպատակ են ապրում՝ «գիրք են խաղում», ինչպէս որ երեխայ ժամանակները տիկին էին խաղում, բայց հէնց որ մաշր դարձան գրքերը դէն կը քցեն:

Ժամի չորսին Ամիրանովն ու կինը գնացին ճաշի: Մեծամեծների ճաշը նորանով է նշանաւոր, որ ժամերով մնում են նստած սեղանի շուրջը, պահպանում են զանազան ձանձրալի ձեւականութիւններ ու զբաղւում են դատարկ խօսակցութեամբ:

Հեղինէն՝ հետեւելով մարդու խորհրդին՝ ոչ միայն առաջւայ պէս արհամարհաբար չէր վերաբերւում կոմսի կաւալերութեանը, այլ և աշխատում էր զօռել իրան և՛ որքան կարող էր՝ քաղցր

վարեւ նորա հետ: Ճաշից յետոյ տեսնելով որ կոմսը լաւ տրամադրութեան մէջ է, նա մօտեցաւ մարդուն ու փսփսաց ականջին: Ամիրանովը գլխով հաւանութեան նշան արեց ու մի քանի ընդհանր յետոյ կոմսի յետեւից գնաց առանձնասենեակը: Իսկ Հեղինէն գնաց հիւրասենեակը, ուր տիկինները սուրճ էին խմում: Նա իրան լաւ չէր զգում. քէֆը վատ էր: Կոմսուհին այդ նկատեց ու տարաւ նորան իւր ննջարանի կողքի սենեակը, որ այնտեղ մի քիչ հանգըստանայ:

Հեղինէն թեք ընկաւ փափուկ բազմոցի վերայ: Բազմոցը դրած էր առանձնասենեակի դրան մօտ, այնպէս որ նա ականաց լսում էր կոմսի ու իւր մարդու խօսակցութիւնը: Լսում էր և ականջին չէր հաւատում: Ամիրանովը փոխանակ Սահառունու համար խնդրելու՝ իւր համար էր ինչ-որ խնդրում... Լաւ, կոմսը ընդունեց խնդիրքը... ահա Սահառունու անունն են տալիս... Հեղինէի սիրտը սկսեց բաբախել... բաց զարմանալի բան է Ամիրանովը փոխանակ խնդրելու, փոխանակ պաշտպանելու իւր ընկերոջը, վատաբանում է նորան, զրպարտում է, անւանում է նորան խառնակիչ, ասում է որ նա իւր գործը չի հասկանում, ռուսերէն էլ չը գետի...

Հեղինէի սիրտը տալն ու վերայ եղաւ:

—Ստոր, վախկոտ արարած, խաբեբայ, ասաց ինքն իրան Հեղինէն: Մեծաւորների աչքը մտնելու համար ամեն բան կանի, բաւական չի որ, վախենալով թէ յանկարծ կոմսը իւր մասին կարծիքը մի քիչ կը փոխի, չի կատարում իւր պարտականութիւնը դէպի իւր բարեկամը, դեռ զրպարտում էլ է նորան... Մարդ որ մի անգամ խղճմտանքը կորցրեց, էլ դժւար թէ ուղղւի, իսկ որ նա խիղճ ասած բանից զուրկ է, այժմ ինձ համար օրը—ցերեկի նման պարզ է... Ձէ, զուր եմ աշխատում, ես այդպիսի մարդու սիրել չեմ կարող. որքան ստոր է նա նորանից...

Հեղինէի աչքերը կատաղութիւն ու զայրոյթ էին արտայայտում. յետոյ կարծես ինչ-որ մի յիշողութիւն փոխեց նրանց արտայայտութիւնը. Հեղինէի հայեացքը կանգ առաւ մի կէտի վերայ, նա սկսեց աննպատակ նայել այդ կէտին, կարծես մոռացաւ ամեն բան, որ իրան շրջապատում էր և մտքով վերացաւ, սլացաւ ուրիշ տեղ՝ հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ...

Քառորդ ժամից յետոյ Հեղինէն աստիկ վրդովւած ու տխուր գնաց տուն:

Միւս առաւօտը նա աստիկ թոյլ էր զգում իրան. ներքին կռիւր ուժասպառ էր արել նորան:

Արեգակը ուրախ լուսաւորում էր նորա սենեակը. հրաշալի եղանակ էր, նա չը կարողացաւ իրան զսպել ու վեր կացաւ անկողնիցը որ պատուհանից նայի իւր սիրելի ձիւնապատ սարերին, բայց չէր կարողանում ոտքի վերայ կանգնել, մի քանի քայլ արեց, ընկաւ բազմոցի վերայ ու սկսեց լալ դառն արտասուէնքներով:

—Միթէ ելք չը կայ. միթէ յաւիտեան ես կապւած պէտք է մնամ այնպիսի մարդու հետ, որին ես չեմ կարող սիրել: շէնճաց նա ու խորը մտածմունքներ պաշարեցին նորա հոգին:

Հեղինէն ընդ միշտ բաժանւում էր իւր փայփայած խաբուսիկ ցնորքներից. նա մեղադրում էր իրան, որ այդքան ուշ էր հասկացել, որ զուր էին իւր բոլոր յոյսերը, զուր էր պստում իւր մարդու մէջ այն ինչ որ պէտք էր իւր սրտին, ինչին ծարաւում էր իւր հոգին:

Երկար ժամանակ այդպէս նստած էր Հեղինէն հերարձակ, զըլուխը յենած բազմոցի մէջքին: Յանկարծ նա սթափւեց մի թեթեւ շօշափումից:

—Ինչպէս ես զգում քեզ. Հեղինէ: Ես աշխատում էի որքան կարելի է զգոյշ հեռանալ այստեղից, որ չը խանգարեմ հանգիստը:

—Ինչպէս, միթէ դու այստեղ էիր քնել, այնպիսի ձայնով հարցրեց կինը կարծես օձի խայթելուց վախեցաւ, և զգւանքով երեսը շուռ տուեց մարդուց:

—Ինչու այդպէս վտխեցար. հօ առաջին անգամը չի որ մենք միասին ենք լինում...

—Հա, հա... ես մոռացել էի... հեռացէք, ինձ մենակ թողէք, խնդրում եմ...

—Ի՞նչ է պատահել քեզ երէկ, Հեղինէ: Ստտիկ վախեցայ, երբ որ Կոմուհին ինձ ասաց որ հիւանդացել էիր. ուզում էի իսկոյն տուն գալ, բայց...

—Երանի սկի վերադարձած չը լինէիր, այլեւձ, կսկծող սրտով ընդհատեց նորա խօսքը Հեղինէն: Ախ, ինչու մենք իրար հանդիպեցինք:

—Հեղինէ, ինչ է պատահել քեզ, շատ քիչ բացականչեց Ամիրանովը: Լա՛ւ վարձատրութիւն է. ես ամէն հնարք գործ դրեցի Սահառունուն օգնելու համար, չը վախեցայ մինչև անգամ նորանից որ իմ անունս կարող է կոտրել...

—Լռի՛ր. ինչպէս ես կարողանում առանց կարմրելու սուտ ասել: Զըլինի ինձ հաւատացնես, որ ինքզի Կոմսին աւելի չէիր զըրգուում նորա դէմ:

Մարդը մի րոպէ շփոթեց և ապշած նայում էր կնոջ վրդովւած, զայրացած դէմքին: Նորա սրտում կասկած զարթնեց, թէ մի գուցէ կինը լսել է իրանց խօսակցութիւնը, բայց իսկոյն այդ կասկածը դէն քցեց և հաստատ կերպով պատասխանեց.

—Երգուում եմ քեզ, քո արևը վկայ, իմ սէրս վկայ, մեր ապագայ զաւակի արևը վկայ, որ ճիշտ եմ ասում:

—Խա՛չը դժուար է չը հաւատալ, դառը ծիծաղեց Հեղինէն, եթէ ես իմ ականջովս լսած չըլինէի ձեր խօսակցութիւնը, ով է իմանում ես էլ հաւատացի ու նորից խաբւէի: Այժմ տեսնում եմ, որ քո ամբողջ կեանքը խաբեբայութիւն է եղել: Ով որ այդպէս հիանալի կերպով կարողանում է կեղծել, նա շատ ստոր մարդ պէտք է լինի, ասում էր Հիղինէն հետզհետէ բարձրացնելով ձայնը և զղւանքով նայելով սարդուն:

Այս դառնութեամբ աւելցրեց նա, ինչ ասես չէի տալ, որ իմ ապագայ զաւակս կրթւէր հեռու այն կեղտոտ սովորութիւններից, որոնք արմատացել են ձեր մէջ:

Մի քանի րոպէ տիրեց խորին լռութիւն: Հեղինէի հայեացքը խիստ էր և արհամարհական, նորա սեղմած շրթունքների վերայ երևում էր դառն հեգնական ժպիտ, իսկ սիրտը սառն էր, սաստիկ սառը, կարծես նորա բոլոր ջերմ, քնքոյշ, գորովալից զգացմունքները յանկարծ մեռնելով տեղի էին տւել արհամարհանքի, դառն թախիծի ու հեգնութեան: Ոչ մի ժամանակ նորա մէջ այնքան սաստիկ չէր արտայայտւել մտքի համարձակութիւն, հոգու ազատութիւն և նորութեան ծարաւ՝ ինչպէս այդ րոպէին, ոչ մի ժամանակ նա այնքան լուրջ կերպով չէր վերաբերւել կեանքի ստոր ու կեղտոտ կողմերին, կարծես նորա աչքերը յանկարծ հրաշքով բացւեցին և նա տեսաւ իւր առաջ անցատակ անդունդ...

Ամիրանովը տեսաւ, որ անկասկած կինը լսել է իւր ու կոմսի խօսակցութիւնը: Սուտը բռնուել էր և նա մնացել էր շփոթւած, ամօթահար: Յանկարծակի բռնուելով, նա երկար ժամանակ չէր կարողանում մի հնարք գտնել կնոջ առաջ արդարանալու համար:

Հեղինէ, զուր ես ինձ վերայ յարձակում, մի քիչ անվճռական կերպով սկսեց խօսել Ամիրանովը: Դու, ինչպէս երևում է, չես ճանաչում կոմսին: Այդպիսի մարդկանց հետ բանը ուղիղ տանել չի կարելի: Մարդ պէտք է առաջ սկսի նրանց խաթրովը գնալ, նրանց ասածին ձայն պահել, ցոյց տալ թէ համաձայն է, նոյն կարծիքին է, յետոյ քիչ քիչ սկսի իւր գործը առաջ տանել, կակղացնել, համոզել: Ափսո՛ս, շատ ափսո՛ս, որ դու մինչև վերջը չես լսել մեր խօսակցութիւնը. այն ժամանակ այսպէս չէիր խօսիր:

— Հերիք է, հերիք, Աստծու սիրուն, հեռացէք այստեղից: Մեր մէջ այսուհետև ամեն բան վերջացած է:

— Խաչը, Հեղինէ, այնպէս ես խօսում, կարծես սիրեկանիդ անպատուած լինեմ, յանկարծ թռցրեց բերնիցը Ամիրանովը, բաց խկոյն զղջաց որ այդպիսի անտեղի նկատողութիւն արեց:

— Կարող ես կարծել. քո պէս անսիրտ, եսական մարդիկ ի՞նչ կարող են հասկանալ, որ կինը կարող է մաքուր, բարեկամական զգացմունքով վերաբերել մի որ և է տղամարդու: Դու զուր ես քեզ միամիտ ձեացնում, դու լաւ հասկանում ես, որ իմ զարոյթիս պատճառն այն չի որ Սահառունին զրպարտութեան առարկայ է եղել, նա փառք Աստծու ինքն էլ կարող է իրան պաշտպանել, այլ քո վերին աստիճանի զգուշի վարմունքը: Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ և ներել այդ ստորութիւնը: Իմացած կաց, որ ես կարող եմ յարգել և սիրել միայն այնպիսի մարդու, որ իւր բարոյական պարտականութիւնները բարձր է դասում իւր անձնական շահերից:

Ասաց Հեղինէն ու զայրոյթով լի հայեացք քցելով մարդու վերայ դուրս եկաւ պառչգամբը ներքին կրակը հովին տալու:

Ամիրանովը ինքն իրան մտիթարում էր, մտածելով որ կնոջ զայրոյթը շուտով կը նստի, հերիք է որ ինքը սկսի աւելի քաղցր վարել հետը, աւելի սէր ցոյց տալ և աշխատի խաբել նորան, ինչպէս միշտ յաջողել էր նորան, բաց այս անգամ՝ նորա յոյսը զուր եղաւ:

Նորան մոքովն էլ չէր անցկենում, որ Հեղինէի զայրոյթը բո-
պէական բռնկումն չի, այլ լուրջ զգացմունք, սկիզբն ներքին հո-
գեկան յեղափոխութեան: Հեղինէի սրտում առաջ զոնէ յոյս էր
մնում, որ ամեն բան ապագայում կը փոխուի, նրանց յարաբերու-
թիւնները կը ստանան այն ձևը, որ նորան ցանկալի էր: Այժմ՝ այդ
յոյսը, առաջւայ զգացմունքների միակ յենարանը, ոչնչացաւ:

Հեղինէն ոչ մի ժամանակ այնպէս սաստիկ չէր զգացել որ ինքը
մենակ է որքան այդ ժամանակ: Նա սաստիկ տխուր էր և օրէցօր
նկատելի կերպով հալւում, մաշւում էր, բայց միևնոյն ժամանակ
այժմ նորա շարժմունքներում ու դէմքի արտայայտութեան մէջ
աւելի վճռականութիւն ու լրջութիւն էր երևում:

—Նա չեմ կարող էլ մարդուս հետ ապրել, ես ատում եմ
նորան, պէտք է աշխատել մի ելք գտնել, օրը մի քանի անգամ
կրկնում էր ինքն իրան Հեղինէն, բայց չէր իմանում ինչպէս անի
որ ազատի իւր այժմեան անտանելի դրութիւնից: Սաստիկ յուզ-
մունքը, յղիութիւնը, օր է օր սպասող զաւակի մօտալուծմունքը
թոյլ չէին տալիս նորան սառը մտածել այդ հարցի մասին ու
վճռել:

(Կը շարունակուի)

ՀԵՅՆԷ-ից

ՋԱԻԱԴ ԲԱՆՈՒՂԵԱՆԻ

I

„Aus meinen Thränen spiesen
Viel blühende Blumen hervor“.

Իմ արցունքից դուրս եկան
Շատ ծաղիկներ թարմագին
Եւ իմ հառաչք երգ դարձան —
Սոխակները երգեցին:
Եթէ սիրես ինձ, մանկիկ,
Բոլոր ծաղկունք քեզ կը տամ,
Լուսամուտից քո մօտիկ
Կ'երգէ սոխակն ամեն ժամ:

II

„Die Lotosblume ängstigt
Sich vor der Sonne Pracht“.

Նունուֆարին նեղացնում է
Ջերմ արևի շրջութիւնն —
Նա գըլխակոր ըսպասում է
Ձով գիշերին կիսաքուն:
Եւ սիրահար-լուսնեակն նորան
Ջարթեցնում է իւր լոյսով,
Իսկ ծաղիկը — սիրոյ նըշան —
Փըռւում է մեղմ, ժրպտալով:
Նա ծաղկում է ու փայլում է,

Մունջ նայում է երկընքին,
Նա բուրում է, արտասում է
Սիրոյ ցաւից տենդային:

III

„Liebste, sollst mir heute sagen,
Bist du nicht ein Traumgebild...“

Այսօր, հոգիս, պիտի ասես,—
Ձեռ գուռ պատկեր ցնորալից
Եւ տաք օրում հնարած չեւ
Բանաստեղծի ուղեղից:
Բայց այդպէս մի փոքրիկ բերան,
Աչաց փայլը կախարդող,
Ստեղծել այդպէս սիրուն մանկան
Բանաստեղծը չէր կարող:
Մեծ-մեծ օձեր, յարալեզներ,
Կակղի որդեր, հըրէշներ
Եւ այլ չ'եղած վատ գազաններ—
Ահա նա ինչ կը ստեղծէր:
Ուհայն քեզ քո այդ նենգութեամբ,
Քո այդ դէմքը սիրալիւր—
Նայող խարդախ անմեղութեամբ
Բանաստեղծը չի ստեղծիլ:

ՄԻՆԱՍԻ ԵԶՐ

Ա. ՆԱՄԱԼԵԱՆԻ

I

Ախալքալաքցի տաւարաւաճառ Քէորգը պտտում էր Նիրակի գիւղերը և տաւար էր ժողովում Թիֆլիս տանելու վաճառելու: Նա գնած կենդանիներին իսկոյն չէր տանում իւր հետը, այլ պահ էր տալիս նոյն գիւղացիներին՝ մինչև իւր գործակատարների գալը, որոնք զանազան գիւղերում գնած կենդանիները պէտք է յետոյ ժողովէին մի տեղ և մի անգամից ճանապարհէին դէպի վաճառանոց: Այդ էր պատճառը, որ Քէորգը շատ շուտով վերջացնում էր իւր գործը մի գիւղում և անցնում էր միւսը:

Քէորգը մեծ յոյսեր ունէր այս տարւայ վերայ, որովհետև տարին թէև առատ էր եղել հացով, բայց երաշտութեան պատճառով՝ հացը կարճ էր բուսել, նորանից քիչ դարման էր ստացւել և խոտ էլ շատ քիչ էր ժողովւել: Գիւղացիները հաշւում էին կերակրի պաշարները և նոցա համեմատ կենդանիների թիւը: Աւելորդ ապրանքը պէտք է ծախէին:

Զրախլու գիւղում շատ տներից կանչեցին Քէորգին, որ սա գայ՝ նոցա տաւարը տեսնի: Այդ կանչողներից մէկն էլ գիւղացի Մինասն էր, որ բաւական հարուստ տուն ունէր գիւղում: Մինասը շատ անգամ ինքը անձամբ տանում էր իւր աւելորդ ապրանքը Ալեքսանդրապոլ ծախելու: Իսկ այժմ նա ցանկացաւ օգուտ քաղել Քէորգի գալուց՝ իւր մի եզը և մի կովը հէնց գիւղում նաղդելու:

Քէորգը հիացաւ Մինասի զոմից: Սա շինւած էր շատ ընդարձակ և գեղեցիկ էլ սալալատակաւ: Կովերը տանը չէին, ուղարկ-

ւած էին արածելու, իսկ եզները դոմնումն էին: Գէորգը տեսաւ մեծամարմին, կուշտ կենդանիներ, որոնք հանգիստ որոնում էին իրանց կերակուրը: Նա ուրախութեամբ կ'զնէր բոլոր եզներին, եթէ ծախու լինէին. Մինասը, ցոյց տալով մի մոյգ կարմիր գոյնով եզ, յայտնեց Գէորգին՝

—Ահա սա է ծախու եզս:

—Տեսնե՛նք, տեսնե՛նք:

Մինասը քացի տալով և յորդորելով, վերկացրեց եզնը նստած տեղից: Գէորգը սկսեց սնդղել կենդանուն և փորձեց նորա չաղութեան աստիճանը:

II

Մինասը թողաւ Գէորգին, որ նա զբաղւի ծախու եզան մանրամասն զննութիւնով. իսկ ինքը մօտիկացաւ գոմի ծայրում կապած մի պառաւ եզան և սկսեց առանձին սիրով ու ջերմեռանդութիւնով նորան փայփայել, շփելով նորա մարմինը և դրստելով մազերը: Եզը զգում էր իւր տիրոջ գլուանքը. նա մի տեսակ խուլ բաւականութեամբ՝ կպցրել էր իւր գլուխը տիրոջ շորին և շարժում էր ուրախ իւր ազին:

Մինասը համբուրեց եզան ճակատը և ուզում էր դառնալ դէպի Գէորգը, երբ տեսաւ, որ սա եկել է և կանգնել իւր մօտ:

—Սա շատ պառաւ եզ է երևում, նկատեց տաւար ժողովողը:

—Այո, լաւ պառաւ է:

—Քանի՞ տարեկան կ'լինի:

—Քսան տարեկան կայ, պատասխանեց Մինասը:

—Ինչ ես ասում, զարմացաւ Գէորգը. պառաւ էր երևում, բայց ո՛չ այդքան: Տօ էլ ինչու ես զորան պահում: Դա մինչև անգամ իմ առնելու էլ ձեռնտու չէ, միսը շատ կոշտ կլինի: Մախիր, ազատուիր: Ես կ'առնեմ ու ծախելու տեղ կգտնեմ:

—Չէ, սա ծախելու չէ, սա ինձ հարկաւոր է, ասաց Մինասը լուրջ կերպով և կարծես փոքր ինչ վիրաւորւած:

—Ի՞նչպէս թէ հարկաւոր է. սօ դա մշակութիւն անել չի կարող քեզ համար,

—Ինչու, կարող է. կարող է իւր համեմատ:

—Արածը—արած չէ՛ է. հաշիւ չէ. Մինաս:

—Ինձ համար մեծ հաշիւ է. առաջին հերկ սկսողս դա է լինում, ասաց մի տեսակ համոզմունքով Մինասը.

—Ձեմ հասկանում, եղբայր, քո բանը. ծախի՛ր ու մի քանի կողէկ էլ աշխատանք ստացիր. թէ չէ մէկ էլ կը տեսնես, կընկնի ու կ'սատկի:

—Դա Աստուծու կամքն է, ասաց հանդարտ կերպով Մինասը:

—Ախր ինչո՞ւ ես պահում, հարցրեց զարմանալով Գէորգը.

—Աւխտ եմ արել, պատասխանեց զժաւարանալով Մինասը. նա ինձ պէտք է: Նա ինձ ծառայութիւն շատ է արել. իմ ընկերն է, իմ հաւասար մշակ եղբայրը, իմ տուն շինողը:

—Ախր նորա կեանքը—կեանք չէ: Մորթելը լաւ է, քան թողնել սատկելը, խղճմոսնք չէ պահելը:

—Ձէ, Գէորգ աղա, ինձ մի խօսացնի՛ւ: Ես չեմ կարող նորան ծախել: Ուրիշ ինչ եղ լինէր՝ կը ծախէի, իսկ սորան չեմ կարող:

Գէորգը ոչինչ չ'հասկացաւ այս խօսակցութիւնից և լռեց:

Եզը իւր դունչը մօտեցրել էր Մինասի ձեռքին և լիզում էր նորան: Խօսակիցները լռել էին, բայց տեղներիցը չէին շարժում: Մինասը մտածութեան մէջ էր ընկել: Գէորգը սկսեց աւելի ու աւելի տնդդել եզան և զբաղւեց նորանով:

Պառաւ լծկանը մի հրաշալի կենդանի էր՝ լացն կազմաւածքով և կարմիր գոյնով: Աչքերի շուրջը բոլորել էր սև օղակը, որ տալիս էր կենդանու նայւածքին՝ թէ զեղեցկութիւն և թէ խելացիութիւն: Այդ աչքերը հանգիստ էին, լի բարութիւնով ու բաւականութեան զգացմունքով:

Մինասը յանկարծ սթափւեց և դառնալով Գէորգին՝ շփոթւած ձայնով ասաց.

—Սորան թողնե՛նք, սա գոմի ապրանք է. ահա ինչպէս ասացի իմ ծախելուն նա է. մէկ էլ տես, ինչ մատղաշն է նա. ինքը մսալի, քեզ համար աւելի ձեռնտու:

Այդ ես զիտեմ: Նատ շնորհակալ եմ. բայց ինչո՞ւ ես ծախում այս տեսակ մարալին ու այն պառաւին պահում:

—Այս մարալի ձախ աչքը վնասուել է անցեալ տարի, իսկ նոր եղնացուս հասել է, նորան կարող է փոխարինել:

Գէորգը եղբ հաւանեց, զնահատեց և մի փոքր սակարկութիւնից յետոյ՝ իւր վերայ թողաւ: Կովը տեսնելու համար նշանակեց միւս առաւօտը:

Թողնելով Մինասի գոմը՝ նա անցաւ միւս գիւղացիների տները և մինչև երեկոյ կարողացաւ դնելու մինչև քսան չորս զլուխ ապրանք:

Գիւղի տէրտէրը պատահեց Գէորգին, յայտնեց, որ նա էլ ծախու ապրանք ունի և հրաւիրեց երեկոն և գիշերը իւր մօտ անցկացնելու:

III

Երեկոյեան տէրտէրի տանը՝ օգտւում՝ վառւած բուխարու առաջ նստած՝ խօսում էին տէրտէրը և մի քանի գիւղացիներ: Նոքա ըստաւում էին Գէորգին, որ դեռ փողոցներում շարունակում էր իւր գործերը: Վերջապէս նա էլ մի երկու մարդու ուղեկցութեամբ՝ եկաւ տէրտէրի տունը: Նորա դէմքի վերայ երևում էր ժպիտ և բաւականութեան արտայայտութիւն: Ողջունելով տէրտէրին և միւսներին՝ նա նստեց նորա համար նշանակւած պատաւոր տեղը՝ տէրտէրի հանդէպ:

—Դեռ աշուն է, շատ էլ ցուրտ է, սկսեց նա, բուխարներդ կարգին վառւում է:

—Է՛հ, կրակը ուրախութիւն է, ասաց մի գիւղացի, ինչքան լի՛նի՝ կրակի տեսքից մարդու սիրտ բացւում է:—Ի հարկէ դեռ բուխարու ժամանակը յետոյ է:

—Ունեցողը հիմի էլ է վառում, աւելացրեց նստածներից մէկը.

—Աստուած աւելի կարողութիւն տալ, բարեմաղթեց Գէորգը.

—Ամէն, ամէն, պատասխանեցին միւսները:

Տէրտէրը շնորհակալութիւն արաւ՝ զլուխը շարժելով. և մատնացոյց լինելով կրակի վերայ՝ աւելացրաւ.

—Առանց կրակի, պարոն Գէորգ, ինչ կեանք. տան կրակը եթէ իսկն ասես՝ չ'պէտք է հանգչի. մենք այսպէս ենք լսել. սա աւանդութիւն է: Եւ ճշմարիտ էլ է: Կրակը վառւելուց՝ փառաւորում ես. զղում ես, որ տունդ չի աւերւել, որ նա շէն ու հաստատ է: Բարեւս եկել Գէորգ. ինչպէ՞ս է այսօրւայ առաւօտը:

—Լաւ է. այս տարւոյ ապրանքը առհասարակ մնալի է: Եթէ ապրանքի գինը չ'ընկնի՝ մարդ կարող է մի երկու շահի աշխատել:

—Մարկոսենց եզները ինչպէ՞ս տեսար, հարցրեց գիւղացիներից մէկը:

—Սխր շատ էլ չեմ հաւանում, պատասխանեց Գէորգը. ճիշտ է՝ մեծ մարմնով կենդանիներ են, բայց միս, եղ չ'ունեն. ի հարկէ՝ նորանց որ լաւ կերակուր տրւի՝ շատ կարգին մնացու կ'դառնան. բայց դորան էլ ժամանակ է հարկաւոր:

Փոքր ինչ առևտրական խօսակցութիւնից յետոյ՝ Գէորգը մտաբերեց այդ օրւոյ Մինասի գոմում տեղի ունեցած զէպքը և նա հարցրեց գիւղացիներից՝

—Մէկ ասացէ՛ք, խնդրե՛մ, ինչո՞ւ Մինասը իւր պառաւ, անպէտքացած եզը չի ծախում:

—Հը՞, չի ծախիլ, չի ծախիլ, նկատեց կիսաժպիտով հասակաւոր գիւղացի Գրիգորը:

—Ինչո՞ւ:

—Ե, դա մի ամբողջ պատմութիւն է:

—Ի՞նչ պատմութիւն է:

—Ես ձեզ մի կարճառօտ պատմեմ, ասաց Գրիգորը և կայցնելով իւր չուբուխը՝ սկսեց:

IV

Գրիգորը պատմեց հետևեալը:

«Սորանից տասն և հինգ տարի առաջ Մինասը շատ աղքատացաւ: Դոքա երեք եղբայր էին՝ լաւ քաջ տղերք. մէկին աւագակները սպանեցին, միւսը հիւանդացաւ մեռաւ: Այդ տարին տաւարի ցաւ էլ պատահեց և Մինասի տաւարի մեծ մասը կոտորեց: Հինգ լուծ ապրանքից մնաց միայն մի ջահիլ եզ, որ հորիկութեան նոր էր մտել և առանձին դեռ լծւած չէր: Մինասը հող ունէր բաւականին, բայց զրկւած էր թէ մշակից, թէ եզնից: Կենդանի մնացած կովերից երկուսը ծախեց և մի եզ գնեց, որպէս զի իւր մօտ եղած եղնով կարողանայ գոնէ մի լուծ շինել: Այդ իմ պատմած ջահիլ եզը, — այն հիմիկւոյ պառաւած եզն է, որ, Գէորգ խնամի, տեսար Մինասի գոմումը:

Այդ լուծով նա բանեց մի ամառ. բայց շատ քիչ վարեց: Միւս տարւոյ համար եղբ բաւականին մեծացել և ամրացել էր: Մինասը վճռել էր այդ տարին մեծ վար անելու: Մեր տեղերում, ինչպէս գիտէք, վարում են և երկու լուծով և մի լուծով—բայց մի լուծով բանողները կամ զուկէշ են լծում կամ ուժեղ եզներ: Մինասի թէ ջաշիլ եղբ և թէ՛ նոր գնած եղբ մեծ ոյժ է՝ ունէին. այնու ամենայնիւ՝ Մինասը մի լուծ միայն գործածեց վարելու համար: Վարում էր նա անդադար մօտ երեք շաբաթ: Խեղճ եզները յօղնել էին. բայց Մինասը մոքումը դրել էր մեծ վար անելու: Նա իւր վերայ ուշք չէր դարձնում, աշխատում էր առաւօտից մինչև երեկոյ: Կարգին զութանավարի մասին նա մտածել անգամ չէր կարող. նա արօրով փորվրում էր հողը: Մենք հարեաններս զարմանում էինք՝ տեսնելով Մինասի և նորա եզների անյօղնութիւնը: Մինասն էլ՝ քանի որ իւր և եզների ոյժը պատում էր՝ շարունակում էր գործը:

Այդ օրերից մէկում՝ ես գնում էի հանդը և պէտք է անցնէի Մինասի հերկով: Տեսնում եմ հեռուից, որ եզները կանգնած են և Մինասը ինքը չի բանում: Փոքր ինչ մօտիկանում եմ և տեսնում եմ նորան չոքած և ձեռքերը տարածած, ինչպէս աղօթքի ժամանակ պարզում են դէպի Աստուած: Առաջ եմ գնում, Մինասը չի լսում: Եւ իսկպէս նա աղօթում է: Վերջապէս այնքան մօտեցայ, որ լսեցի նորա բարձրաձայն աղօթելը: Առաջ խօսքերը հասնում էին ինձ կցկտուր, իսկ յետոյ՝ բաւականին պարզ՝ լսեցի հետեւեալը:

«Մեր մեղքը մոռացիր, Տէր Աստուած, դու ներիր մեզ, բարերար Աստուած... ախ՛, խեղճերը ինչքան տանջւում են մեր ձեռքից... ինչ պատասխան պէտք է տանք Գեղ...»

Ես վերջապէս կանչեցի՝

—Մինաս, ինչ աղօթք անելու ժամանակ է. ոտ, վերկա՛ց, ինչ է պատահել.

—Գրիգոր. ասաց Մինասը, նայելով վերաս զարմացմամբ:

—Ի՞նչ ես չոքել, հարցրի նորան.

—Գրիգոր, պատասխանեց նա, սիրտս թոյլ է, զլուխս պտրտւում է... օ՛հ խեղճ եղ, խեղճ եղբայր:

Մինասը շարած գրութեան մէջ էր: Յանկարծ նա վեր կացաւ,

վաղեց իւր ջահիլ եղան մօտ, ճակատը պաշեց, գլուխը շփեց, վզովը փարեց և մղկտալով ասաց եղան.

— Ինձ կ'բաշխես, իմ ընկե՛ր, մեղաւոր եմ առաջիկ.

Մինասը կանգնած էր անշարժ իւր եղան առաջ և մոռացել էր իմ ներկայութիւնը:

— Տօ՛, ինչ է պատահել քեզ, Մինաս, հարցրի նորան:

— Ե՛հ Գրիգոր, ձեռքով արաւ ինձ, թէ Աստուած կ'սիրես, ինձ մի խօսացնիլ. խեղքս կորցնում եմ. ինքս էլ չեմ իմանում թէ ինչ եմ անում:

— Ի՞նչ է եղել, ասա՛, իմանանք էլի, հեր օրհնած.

— Ե՛հ, Գրիգոր, գլուխը թափ տալով պատասխանեց նա, ա. մաշում եմ, եղբայր, ասել գլխիս եկածը. ինքս լաւ եմ հասկանում իմ բանը, բայց կարդին չեմ կարող քեզ պատմել. դու կը ծիծաղես վերաս, ցաւս չես հասկանալ:

— Դէ լաւ, ասա, հիմի մի կերպ կ'աշխատեմ հասկանալու:

Մինասը փոքր ինչ շարժեց գլուխը, ձեռքերը խփեց ճակատին, տորոնց ականջները, պոռոնները կրծոտեց և վերջապէս բերանը բացեց:

— Ինքդ զիտես, սկսեց Մինասը, որ այսօր քսան երրորդ օրն է, որ ես առանց մի կարդին հանգստութիւն տալու՝ բանեցնում եմ եղանս: Ահա չորս օր է, որ խեղճը էլ չի կարողանում բան անել. բայց ես ի՞նչ անեմ, ես ի՞նչ ասեմ իմ տանեցիներին, ինչպէ՞ս նոցա քաղցած բերանները լիացնեմ ձմեռը: Գիտէի, որ եղս ուժից ընկել է, բայց էլի օթում էի, էլի դրդում էի: Նրեկ կարծում էի թէ՛ էլ չի կարողանալու բան անի. բայց կարողացաւ մի կերպ: Այսօր առաւօտեան՝ ոտները շարժել չէր կարողանում, մի կէս ժամ չարչարում էր, մինչև որ ոտները բացւեցին:

Ճաշի դէմ՝ մի քիչ հանգստացրի, յետոյ էլի սկսեցի բանել. մի չորս ժամ կայ՝ բանում եմ. բայց վայ ա՛յն բանելուն: Ձէ, տեսայ եղս բոլորովին կանգնում է, ի՞նչ անեմ: Մի քանի ժամուայ բան է մնացել, որ բոլորովին այս տարւայ վարս վերջացնեմ: Ելի խփեցի, էլի հրեցի: Խեղճը մի քիչ էլ գնաց և վերջնականապէս նա կանգնեց: Բարկութիւնս մի կողմից՝ խղճմտանքը միւս կողմից՝ ինձ պաշարեցին. սկսեցի ծեծել, յորդորել՝ ոչինչ չեղաւ. յանկարծ ձեռքս կարծես դժեց և հաստ մահախով մի հարւած հասցրեց գլխին, այնպէս հար-

ւած, որ կարծես թէ սպանելու նպատակով էր հասցնում: Հարւածից՝ եղս երերւեց, իսկ ես սարսափեցի: Վազեցի եղանս մօտ և տեսայ, որ խեղճի աչքից արտասունք է կաթում: Ես ինձ կորցրի. «Այսքան էլ անգթութիւն»... մրմնջացի և աննկատելի կերպով ծունկ չոքեցի ու սկսեցի աղօթել Աստուծուն, որ նա ինձ ների:

Մինաս, ասացի նորան, հանգստացիր, դէ բան է՝ փորձանք է՝ պատահել է:

—Ախր խեղճ չէ՞ կենդանին:

—Խեղճ է, ի հարկէ, բայց ի՞նչ արած:

—Նա բանի՞ մենք ուտե՞նք:

—Ի՞նչ ես ասում, Մինաս, է՛հ դու էլ. —նա մեզ է կերակրում՝ մենք էլ նորան ենք պահպանում:

—Ինչ ուզում ես ասա, բայց մեղքից խիստ պահանջ է անելու. Աստուած:

Մի կերպ Մինասը հանգստացաւ: Աստուած տաւ, ցանքսը յաջող դուրս եկաւ, Մինասը շահեց, տունը փոքր ինչ կարգի բերեց, սկսեց մարդամիջի տեղ ունենալ: Կամաց կամաց եզների, տաւարի թիւը շատացրեց: Հիմի տեսնո՞ւմ էք, ինչ հարուստ մարդ է դարձել մեր գիւղում: Այն եղան նա համարում է իւր հարստութեան աղբիւր. նորանով է սկսում իւր առաջին ակօսը մինչև այժմ: Թէև եղբ քսան տարեկան է, բայց էլի զարնան՝ տանում է վարի սկզբին զնում. փոյթ չէ ինչքան է գնում եղբ, միայն թէ հողը տեղից շարժւի այդ եղան միջոցով:

V

Լսողները շատ հետաքրքրւած էին, սկսեցին մի քանի աւելւածներ անել, իրանց զխոռողութիւններից և տնտեսութիւններից օրինակներ բերել: Մի ծեր գիւղացի էլ՝ գլուխը շարժելով՝ ասաց խրատական ձայնով՝ —Էհ, զուր չէ Ղազարիտ հայր ասում թէ՝

Ես մատաղ եմ եզանը՝

Որ կը պահի խիզանը.

Աստուած էլի դուաթ տայ՝

Մեր տնարար եզանը:

Տէրտէրը, որ առանձին հետաքրքրութիւնով լսում էր այդ բոլորը, մէջ մտաւ:

—Դէ, որ այդքանը գիտէք, էլ մեղք և պարտազանցութիւն չի համարուի, որ մէկ բան էլ ես աւելացնեմ: Ախր մեր Մինասը երեք տարի չէր հաղորդուում. ասում էր թէ ապաշխարում է. չեսոյ հաղորդելուց միայն՝ իմացայ թէ մեղքը—այդ եղան խփելն է, որ պատմեց Գրիգորը:

—Տէրտէր, իսկն ասենք, անգութ բան շատ ենք անում մեր եզների հետ. միթէ՞ դորան դատաստան չը կայ:

—Կայ, կը լինի, որդիս, աբա եզը—շունչ չէ՞, ապա նա կենդանի չէ՞, ցաւ զգացող չէ՞:

Գիւղացիները շատ հետաքրքրեցին այդ խնդրով և սկսեցին տաք խօսակցութիւն: Երբ որ բաւականաչափ դատողութիւններ արեցին ամեն տեսակի, խօսքը կրկին շուռ եկաւ Մինասի եղան վերայ: Գրիգորը, որ այնքան բան էր պատմել արդէն, կարծես սպասում էր այդ բոլորին: Նա զլուխը շարժելով՝ մէջ մտաւ:

—Աբա, այս տեսակ բան է, եղիւ աշխարհըում: Մեր Մինասը զուր տեղը չէ իւր եղանը պինդ բռնել կանգնել: Մինասը ուխտ է արել, որ այդ եղանը պէտք է չը մորթի, մինչև վերջը իւր մօտ պահի, որ նա, ինչքան կեանք նորան սահմանած է՝ ապրի այնքան, որ իւր բնական մահով վերջանայ՝ խոր ծերութեան հասնելով:

—Լաւ, դորանից էլ ծե՞ր:

—Ով գիտէ, ասում են որ եզների մէջ մինչև քսան հինգ տարի ապրող էլ կայ:

—Մինասի եզը, շարունակեց Գրիգորը, իսկապէս այժմ մի զարմանալի եզ է դարձել, ապրում է Մինասով: Եթէ մի երկու օրով սա բացակայ եղաւ, տխրում է. իսկ երբ՝ դիցուք՝ Մինասը եկաւ ու նորան շփեց փայփայեց՝ նա զւարթանում է: Մինասը, որ տեսնում է իւր եղան ուրախութիւնը ու զւարթանալը, այնպէս է ուրախանում, որ կարծես թէ հարազատ արխանակիցը լինի:

Անասնաւաճառ Ռէորգի վերայ այնպէս սատուիկ ազդեց պատմութիւնը, որ նա զգացմունքով ասաց.

—Ապրի Մինասը, շատ ապրի: Շատ լաւ է անում, որ չի ծախում: Բայց մի բան ասեմ, մի խոստովանք չայտնեմ, որ նորա պատմութիւնը ինձ մի քիչ ցնցեց... Մի՞թէ ես էլ, ուրեմն, անասունների դահիճը կամ զոնէ դահճի միջնորդն եմ:

Գիւղացիները լսեցին, ոչինչ չը կարողացան նորան պատասխանել:

ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Համ ԱՂԱԲԱՆԴԻ ՔԱՂԱՆԹԱՐԻ

(„Состояніе скотоводства на Кавказѣ“ Рогатый скотъ.—Изъ II тома „Матеріаловъ для устр. казенн. пастбищъ и для изуч. скотоводства на Кавказѣ“).

Յ. ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆԻ

Պր. Ալ. Քալանթարի աշխատութիւնը պաշտօնական հետազոտութիւն է և գրւած է ի հարկէ ռուսերէն լեզուով: Պաշտօնական հետազոտութիւնները սոհասարակ, ծառայելով լայտնի վարչական նպատակներին, լինում են մեծ մասամբ միակողմանի և ոչ միշտ համադատասխան անձից կատարւած: Պաշտօնական հետազոտողը սովորապէս իւր առանձին ուշադրութիւնը լարում է ուսումնասիրելի առարկայի ալն կողմի վերաջ, որը իսկական զրդիչն է ալն հետազոտութեան և որի վերաբերմամբ լայտնի վարչական մտադրութիւններ կան: Բալց լինում են ղէսլքեր, երբ պաշտօնական հետազոտութիւնները կրում են գրական և գիտնական հետազոտութիւնների բոլոր արժանաւորութիւնները, զոցա կատարողների չափութիւնների շնորհիւ: Ալն տեսակ մի երեւթ է ներկայացնում նաև պ. Քալանթարի հետազոտութիւնը, որի նիւթը կաղմում է մի առաջնակարգ տնտեսական նշանակութիւն ունեցող առարկայ—անասնապահութիւնը ամբողջ Կովկասում: Մի ալնպիսի երկիր, որպիսին մերն է, որտեղ տնտեսական կեանքը գլխաւորապէս կալանում է գիւղական արդիւնաբերութեան մէջ, շատ հեշտ է հասկանալ թէ ինչ գեր պիտի խաղալ ալն կեանքում անասնապահութիւնը: Վերջինս, բացի իւր անմիջական արդիւնաբերական գերից, որը երբեմն ժողովրդի գոլութեան միակ աղբիւրն է կաղմում մի ալնպիսի գիւղատնտեսական երկրում, որպիսին մերն է, պալմանաւորում է արդիւնաբերութեան համարեալ բոլոր միւս ձիւղերի գոլութիւնը: Անասնապահութեան ալն մեծ

աճեցական նշանակութիւնը կազմում է հետազոտութեան գլխաւոր հիմքը: Այդ դժւար և բազմակողմանի խնդրի մէջ հետազոտողը ցուց է տալիս հիմնաւոր մասնագիտական պատրաստութիւն, միացած իմաստասիրական ընդունակութեան և պարզ ու նկարչական ոճի հետ:

Պր. Փալանժարի աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից: Իսկական շարադրութիւնից և 2) նիւթերից, որոնց վերայ հիմնւած է առաջին մասը: Այդ աշխատութեան արժէքը հասկանալու համար, բաւական է իմանալ, որ նիւթերը կազմում են հեղինակի անմիջական գիտողութիւնները, որ նա կատարել է չրջելով ամբողջ երկիրը, ուսումնասիրելով ամեն մի անկիւն, ուր գտել է մի որ և իցէ տեղացին առանձնապատկութիւն: Կովկասի կլիմայի և բնութեան բազմաոտեսակութիւնը բնականաբար պիտի արտադրուէր և նրանում գտնուող կենդանիների ցեղերի և տեսակների վերայ: Այդ, ալսպէս ստանալ, բնութիւնից ծագած բարդութիւններին՝ Կովկասում միանում է անասնապահութեան վերաբերմամբ՝ ժողովուրդների կուլտուրական սովորութիւնների և պահանջների բազմաոտեսակութիւնը: Չը նայելով խնդրի ալսպիսի դժւարութիւններին, հեղինակը վարմանալի չափողութեամբ լուծել է նրան: Նրա նկարագրութիւնը անասնապահութեան դրութեան, բազմակողմանիութեան և սխտանատրկականութեան պատճառով՝ կարող է բաւարարութիւն տալ իւրաքանչիւր մէկին՝ ինչ տեսակէտից որ հետաքրքրուէր այդ առարկայով: Ահա ինչու մէկ է նորա անսխտարինքի առաւելութիւնը:

Առաջին մասը բաղկացած է չառաջաբանից և 5 գլուխներից: Յառաջաբանի մէջ հեղինակը խօսում է ալն առանձին պաղմանների մասին, որոնք ի միջի ալլոց ազդում են Կովկասի անասնապահութեան վերայ, որոնք կապանում են բնակիչների սովորութիւնների խտրութեան մէջ. օրինակ մինչդեռ ժողովրդի մի մասի կենդանիները ձմեռը կերակրում են տաք բնակարաններում, ուռս աղանդաւորներինը ապրում է ուղղակի ձիւնի վերայ, խաչնարածներինը մեծ մասամբ արածում է ամբողջ ձմեռը կիտացուրտ տեղերում: Հիւսիսային Կովկասում շատ տեղերում հորդերը ծծում են միայն մի քանի շաբաթ, մինչդեռ միւս մասերում շարունակ՝ քանի կովը կաթ է տալիս: Նողայները և ուռս աղանդաւորները կաթի արդիւնաբերութեան ժամանակ երբէք չեն տաքացնում նրան, իսկ միւսները բոլորովին հակառակն են անում: Բնակչութեան մի քանի մասերի համար անասնապահութիւնը կազմում է միայնակ ապրուստի միջոցը, իսկ միւսների համար օժանդակիչ: Ապա բերում է մի քանի նահանգների անասունների թիւը, ըստ Տրեսկովսկու և Արքունի կալաձեռների նախարարութեան հետազոտութիւնների: Ըստ Տրեսկովսկու Անգրկովկասի և Հիւսիսային Կովկասի նահանգներում անասունների միջին թիւը 1871—1881 ժամանակամիջոցում եղած է.

	Քչ. անասուն.	ոչխար.	ջի.
Բագու աղ Նահանգում	600.000	1.000.000	300.000
Թրֆլիսի »	500.000	1.900.000	80.000
Գանձակի »	400.000	1.500.000	100.000
Երևանի »	250.000	500.000	50.000
Վուժախի »	150.000	124.000	40.000
Կուբանի »	1.000.000	1.713.000	170.000
Ստաւրապոլի »	616.000	1.780.000	990.000
Տերսկու »	200.000	16.400	40.000
Ընդամենը . .	3.716.000	8.384.300	1.039.000

Բացի աղ, Գանձակի Նահանգում կան 30.000 փափկամաղ ոչխար, Թրֆլիսի 9.000, Վուժախի 1.500, Կուբանի 587.000 փափկամաղ ոչխար և 154.000 ալծ, Ստաւրապոլի 300.000 ոչխար փափկամաղ և 73.000 ալծ, Տերսկի Նահանգում—100.000 ալծ: Արքունի նախարարութեան թւերը վերաբերում են միայն արքունի զիւղացիներին: Այս տեղից մենք կը բերենք միայն այն թէ միջին արքունի զիւղացու տան վերայ որքան անասուն է գալիս. Թրֆլիսի Նահանգում ամեն տեսակի անասուն միջին տոնը ընկնում է 32 զլուխ, Բագուի 20, Երևանի 22, Գանձակի 17, Վուժախի 5. Կոտորակները թողնում ենք: Այս թւերից պարզ երևում է, որ անասնապահութիւնը մեր երկրի տնտեսական կեանքում նշանաւոր տեղ է զբաղեցնում, բայց նա արդեօք բարեբաւ է մեր երկրի ազգաբնակչութեան նիւթական պահանջները այն չափով, որ չափով կարող է, տնային գործը: Թւերին նախելով պէտք է ասիք թողորդ սպասել, բայց իսկապէս լաւ բաւարար է, որ մեր ազգաբնակչութեան տնտեսական գրութիւնը բողոքողին նախաձեռնելի չէ: Այդ քանակութեամբ անասնապահութիւն՝ մի եւրոպական երկրում միայն վերցրած՝ գրաւական է ժողովրդի բարեկեցութեան: Բայց ինչու մեզանում ազգաբնակչութիւնը ունենալով միևնույն պահանջը, ունենալով նաև բաւականաչափ մշակութեան հող, մեծ մասամբ ամեն լաւ կրիմական պահանջներում, որտեղ բուսնում են թանկագին բերքեր, ողորմելի գրութեան մէջ է: Մի եւրոպացի զիւղական ընտանիք ունենալով 32, 20, 22 զլուխ անասուն՝ միայն գործնով կարող է ոչ թէ միայն բաւականանալ, այլ բարեկեցիկ կեանք ունենալ, բայց մեր զիւղացին աղքատ անասունի հետ ունենալով հող, սեպական տուն՝ աղքատ է, աղքատ է ոչ թէ տան մէջ, այլ որջի, ծածկած է ցնցոտիներով, գլխաւոր անունը ունենալով մեծ մասամբ միայն ցամաք հացը. հողագործական աշխատանքից ազատ ժամանակը, թափառում է քաղաքները օրական 20 կամ 30 կոպէկ օրավարձի համար և կրկին թաղած ինում անվերջ պարտքերի մէջ: Հասկանալի է թէ որտեղ պիտի վնասուի աղ վնասեցուցիչ դրութեան պատճառը: Տւէք այդ երկրին եւրոպական զիւղատնտեսական ար-

զիւնարերութեան տեխնիկան և մթերքների արտահանութեան պայմանները, մենք կը տեսնենք, որ միևնոյն զիւղացին հնար կ'ունենայ թէ մարդալարի ապրուստ ունենալ և թէ մտաւորապէս չառաջ ընթանալ: Ահա մի խնդիր որ ծագում է ժողովրդի բարեկեցութեան համար մտածողի առաջ, մի պարտք—նրանց վերայ, որոնք կարող են տալ այդ ժողովրդին այն, ինչ պակասում է նրան բարեբաւոյի կեանք ունենալու համար:

Առաջին գլխում հեղինակը որոշում է Կովկասում տարածւած տաւարի գլխաւոր տիպերը: Նա գտնում է տաւարի երկու ցեղ, իւրաքանչիւրը մի քանի ճիւղերով, 1) Մեծ Կովկասեան և 2) Փոքր Կովկասեան: Առաջին ցեղը ապրում է Մեծ Կովկասի բարձրաւանդակներում և հովիտներում, իսկ երկրորդ ցեղը Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների և հալկական լեռնադաշտի վերայ: Առաջին մեծկովկասեան ցեղը փոքրահասակ է, քարշը մորթելուց չկող 3—6 փութ է, տղեղ է, սակաւակաթ. գոյնը գլխաւորապէս սև: Այդ ցեղը բաժանւում է հետեւեւ գլխաւոր ճիւղերի՝ Գաղստանեան, Վիրական, Կարաչայեան, Կումիկեան, Կուրիճեան, Շիրվանեան և այլն: Փոքր Կովկասեանը համեմատաբար ուելի խոշոր է. մորթելուց չկող քաշում 8—12 փութ, գեղեցկակաղմ է, կաթնատու, լայնալանջ և գլխաւորապէս կարմիր գոյնով, Այդ ցեղի ամենաաղնիւ թեսակը ներկայացնում է զարառաղապալիսեանը: Բացի վերջինիցս նշանաւոր են, Գարալադեադեան (Վալուց ձոր) Շորադեան փամբակեան (Շիրակ) և Քրդական և այլն:

Հետազոտութիւնից երևում է, որ Կովկասում տաւարի աղնիւ ցեղերը ապրում են հալկական մասում: Հասկանալի է պատճառը. Հայաստանը չալտնի է իւր ճոխ աղբիւրներով լի արօտատեղիներով: Այս չալտնութիւնների պատճառով՝ նա գեւ շատ վաղ ժամանակներից զրաւում էր դէպի ինքը խաշնարած բարբարոսներին, որոնք վերջ ի վերջոյ պիտի նորա տէրը դառնային, կործանելով նորա աղգաբնակութեան հնադարեան կուլտուրան ու քաղաքական անկախութիւնը: Կովկասեան երրորդ և փոքրաթիւ տաւարի ցեղը ներկայացնում է Կասպեան դերուն, կամ ինչպէս նրան իւր բնակաւայրում՝ Լենկորանի գաւառում անւանում են «գիլեակ»: Այս ցեղի առանձնապատկութիւնը կապւում է նրանում, որ թիլունքի վերայ ունի մսագունդ մինչ 5 ֆունտ ծանրութեամբ, որը երբեմն հասնում է 10 ֆունտի: Այս ցեղի կենդանու միջի քաշը մորթելուց չկող 7—7½ փութ, և աւելի է: Գիլեակը գեղեցկակաղմ է, արագաշարժ, նման աւելի կիսաւալրենի կենդանու, ցրտին աւելի դիմացկուն է քան թէ չոգին: Արածում է ամբողջ ձմեռը, շատ անգամ ձիւնի տակից փնտռելով իւր կերակուրը: Լեռներից տեղափոխւելով դաշտը, չի զիմանում և սասկում է: Գիլեակի ցեղը տարածւած է Լենկորանի գաւառի շարունակութիւն կազմող պարսկական նահանգներում, ինչպէս օրինակ Մազանդարանում: Գիլեակը խառնւելով դաշտային ցեղի հետ, տալիս է նոր տեսակ «գուբարի», որը ունի երկու

ցեղերի էլ առաւելութիւնները և բաւականաչափ տարածւած է լեռների զաւառում:

Այս տեղական ցեղերին միանում են Կովկասում՝ Չերկասիան և Նոդա-վան ցեղերը: Առաջինը ներուծել են Կովկասում աղանդաւորները, իսկ երկրորդը տարածում են Մեծ Կովկասում լեռնցիները: Այս երկու ցեղերն էլ մեր տեղականներից խոշոր են, բայց զժւար են չարմարւում մեր բնա-կան պայմաններին:

Հետազօտութեան ոչ զլիաւոր առարկան կազմում են տաւարի միւս տե-սակները ալն չափով, որ չափով նոքա ազդում են տաւարապահութեան վերայ: Տաւարների թւում ի հարկէ գտնւում են և գոմեշները: Վերջին տեսակի վերա-բերմամբ ալն է հետաքրքրական, որնա զլիաւորապէս տարածւած է դաշտա-լին և շոք մասերում, որտեղ շատ ջուր կա: Իսկ հայերի մէջ տարածւած է և ցուրտ տեղերում, ինչպէս օրինակ Արագածի ստորոտներում, Նոր-Բա-լաղեղի լեռնադաշտում և ալն: Այս հանգամանքը հեղինակը բացատրում է նորանով, որ ալը տեղերի աղգաբնակութիւնը դաղթականութիւն է դաշտե-րից: Իսկ մենք կարծում ենք, որ սրտածառը պատմական է: Գամեշը ամեն տեղ տարածւած է հայերի մէջ: Երբ Հայաստանին թաթարները տիրեցին և բնակութիւն հաստատեցին նորանում, անասնազոդութիւնը դարձաւ նո-րանց ամենատիրած առարկան: Գոգութեան համար ամենից քիչ չարմա-րութիւններ է ներկայացնում գոմեշը. նա ծանրաչարժ է ու լեռնալին ու-ղիներում վաղելու բոլորովին անընդունակ: Այս տեսակ անասունը սլահելը համեմատաբար աւելի ապահով էր: Սև իրաւազուրկ հալ ժողովուրդը սաս-տիկ չարդում էր այս տեսակ անասունին: Ալը կարելի է նկատել ալժմ օրինակ Մշում, Ալաշկերտում և ալն. նոյնպէս և ալժմ մեր երկրում, չը նախելով որ անասնազոդութիւնը ամենատարածւած և ամենատիրական երևութիւն է, գոմեշներ ամենից քիչ են դողացում: Թուրքերը, որ գողու-թեան մէջ ցոլց են տալիս մեծ հնարազխտութիւն—արժանի աւելի լաւ արհեստի, մի քանի տեղեր, ինչպէս օրինակ Փամբակում, վերին աստիճա-նի արտաստիւր և մի և նոյն ժամանակ դարչելի ոճրազորութիւն են հը. նախել գոմեշի ալը անչարմարութիւնների շնորհիւ: Չը կարողանալով ամ-բողջ գոմեշը գողանալ, մորթում են պատահած դիւղում ալը անասունին և վերցնում կաշին, 5 կամ 6 բուբլու համար գիւղացուն տալով 60 կամ 70 բուբլու վնաս:

Պէտք է ցուել որ հեղինակի հետազօտութեան մէջ չէ մտել ձիապա-հութիւնը մեղանում, չը նախելով, որ ալը կողմից մեր երկիրը նոյնպէս հետա-քրքրելի է: Յաջոնի է որ մեր ձիերը, հին ժամանակներից սկսած, երկրորդն են համարւում արաբականից լետոյ: Անասնապահութեան այս ճիւղը, եթէ կա-նոնաւոր կերպով առաջ տարւի, կարող է մեծ եկամուտի աղբիւր դառ-նալ մեր երկրի համար: Մեր երկրի ձին, երբ ամենապատուական տեսակ-ներից էր համարւում, անգլիականը թուրքովին չալոնի չէր. բայց նրանց

տիկնիկան աչնքան է աղնւացրել տեղական ձիւ ցեղը, որ հասը մի քանի հազար ռուբլիներով է ծախւում, մինչդեռ մերը երկու հարիւր ռուբլու հազարովս ղէպքումն է հասնում: Այս ճիւղի չը հետադառնալու համար չի կարելի մեղադրել հեղինակին, որովհետեւ նրա թեման պաշտօնական է, ինքը չի ընտրել: Նոյն պատճառով հեղինակը առանձին չի հետադառնալու պահանջներ միւս նշանաւոր ճիւղը — աշխարհապահութիւնը:

Միւս գլուխներում հեղինակը խօսում է անասնապահութեան նպատակի, նրա սննդի միջոցների, կաթի արդիւնաբերութեան և գոմշապահութեան մասին: Այդ ջօղածներէից երևում է, որ անասնապահութիւնը մեր երկրի բոլոր ժողովրդների համար գոյութեան պայման է, ոչ սակաւ անպամ կազմելով եկամուտների միաջնակ աղբիւրը, ինչպէս օրինակ խաշնարածների մօտ:

Ժողովրդի արդիւնքը անասնապահութիւնից գլխաւորապէս կախնում է նրանում, որ բոլոր հողադառնութիւնը հիմնւած է աղբի վերայ և կաթնեղէնը հացից ցետոյ կազմում է նրա ամենադիւրաւոր սնունդը: Անասնաւաճառութիւնը, իբրեւ եկամուտի աղբիւր, նոյնպէս կաթի արդիւնքների վաճառումը՝ ընդհանուր երևոյթ չէ և չառուկ է գլխաւորապէս խաշնարածներին և առանձնապէս խոտաւոր դաւառների բնակիչներին: Կաթից գլխաւոր միջոցներ պատրաստելը՝ իւղը և պանիրը ցաւանի է աղագրանկութեան բոլոր մասերին և զգալի առանձնապատկութիւններ չի նշմարւում դրանց վերաբերմամբ: Պանրի մի քանի տեսակները, ինչպէս օրինակ օտերինը, դաշախինը, թուչերինը խիստ չարգւած են թէ և ծախւում են եւրոպական տեսակներից 4 կամ 5 անգամ աւելի աման: Ինչու. ինչու միևնոյն առարկան, նոյնպիսի կաթից պատրաստած, տալիս է մեր ժողովրդին 4 կամ 5 անգամ աւելի քիչ եկամուտ քան թէ եւրոպացուն:

Մեր կեանքի ամեն մի երևոյթը զիտելիս՝ միշտ ծագում է աղի հարցը: Շատ տխուր և վնասեցուցիչ տեսարան է ներկայացնում մեր երկրի ժողովուրդների իրական կեանքը: Գա աղքատութեան և տգիտութեան տեսարան է, մինչդեռ տնտեսական չառաջադիմութեան համար բնական սլաքման ներք խիստ բաւարար են:

Սրանով մենք վերջացնում ենք մեր կարճ տեսութիւնը պ. Փալանթարի հեղինակութեան առիթով: Իսկ ով հետաքրքրւում է ամբոխի վիճակով և ցանկանում է ուսումնասիրել նրա կեանքը որոշող պայմանները, միտահալութեամբ կարող է զիմել պ. Փալանթարի հետադառնութեանը, որի մէջ աղբի կեանքի ամենանշանաւոր կողմերից մէկը նկարագրւած է աչնքան հիմնաւոր և չաջող կերպով, որքան աղբ հնար է ներկայ հանգամանքներում:

ԻՄ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՓՈՐՁԸ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԻ

Ես տասներեք տարեկան հասակումս մի սրամիտ տղայ էի և մինչև անգամ աչքի ընկնող սրամիտ. գոնե ես այդ կարծիքը ունեի իմ մասին:

Իմ պտտանեկութեան այդ վաղ ժամանակում՝ ես սիրտ արի առաջին տպրադրութեան տալ իմ գրածքը, որ բոլորովին անսպասելի կերպով մեծ աղմուկ գցեց մեր հասարակութեան շրջանում: Իմ յօդաձիկով, կարելի է ասել, պարծենում էր մեր հասարակութիւնը, ինչպէս և ես ինքս:

Ես, ինչպէս ասում են, լրագրի «չարաճճին» դարձայ և այն էլ մի քաջարի ու փառասէր չարաճճի:

Հորեղբայրս հրատարակում էր «Հաննիբալեան շարաթաթերթ», անունով մի լրագիր, որ արժէր տարին երկու դոլլար, նշանակել էր վճարը կանխիկ, ունէր հինգ հարիւր բաժանորդ, որոնք լրագրի վճարը փոխարինում էին վառելափայտով, կաղամբով և փչացած շաղգամով:

Եւ ահա ամառուայ մի գեղեցիկ օր՝ հորեղբայրս, ստիպւած լինելով մի շաբաթով հեռանալ քաղաքից, հարցրեց ինձ՝ կարող եմ ես արդե՞օք նորա բացակայութեան միջոցին՝ յանձն առնել նորա լրագրի խմբագրութիւնը:

Ի՞նչ ասել կ'ուզի: Ով չի կարող ցանկանալ իւր ոչժերը փորձել: Ի հարկէ ամենամեծ պատրաստականութեամբ ընդունեցի: Եւ ահա ինչ բանից ես սկսեցի:

Մի պարոն Խ*, այդ ժամանակ խմբագիր էր մի ուրիշ լրագրի,

որ հօրեղբորս լրագրի հակառակորդն էր ներկայանում: Պարոն Խ*-ը հէնց այդ ժամանակները խաբւած էր մի կնոջից, որին նա սիրել էր: Խ.-ի բարեկամը մի երեկոյ գալիս է նորա մօտ, նորան տանը չէ գտնում, իսկ մահճակալի վերայ տեսնում է Խ.-ի ձեռքով գրած բաց նամակ, որով յայտնում է, որ նա անկարող է այլ ևս իւր անցաջող կեանքը շարունակել և վճռել է մեռնել՝ խեղդելով իրան Արջադէտում: Բարեկամը շտապում է իսկոյն դէպի գետը և տեսնում է, որ Խ.-ը ջրի հոնով բարձրանում է դէպի ասփը: Դուրս է գալիս, որ նա միտքը փոխել է... Քաղաքումը մի քանի օր հէնց այդ անցքի մասին էր բոլորի խօսքը: Բայց Խ.-ը չը գիտէր թէ ինքը խօսակցութեան առարկայ էր:

Այս անցքը ինձ թւեց շատ իւզալի նիւթ մի սուր յօդածիկի համար: Ես նորանից, թէև վատ, բայց մի երկայն պատմածք շինեցի, որը, ազդեցութիւն գործելու նպատակով, ճոխացրի անձոռնի նկարներով, որոնք դանակով քանդակւած էին փայտի վերայ: Այդ նկարներից մէկը ներկայացնում էր Խ.-ին այն բոլէին, երբ նա մտնում է եղել գետը՝ շապկանց և լապտերը ձեռին, գաւազանով ստուգելով ջրի խորութիւնը: Այդ բանը ինձ շատ զարմալի թւեց և ի հարկէ իմ զլուխը չէր կարող հաշւի առնել այդպիսի պարսաւագրի բարոյական նշանակութիւնը:

Բոլորովին բաւական մնալով իմ սրամտութեան արդիւնքով՝ ես որոնում էի իմ յաղթութիւնների համար ուրիշ առարկաներ, երբ յանկարծ մի լաւ բան եկաւ մտքիս, այն է, որ փորձեմ գրել մի ծաղրական ոտանաւոր, որով մի լաւ կձեւմ զիւղական թերթի հրատարակին, մեղադրելով նորան մի որ և է չարած խարդախութեան մէջ և յետոյ տեսնեմ— թէ նա ինչպէս է վեր ու վալր տալիս և կատաղում:

Ես մտադրութիւնս իրագործեցի, նմանեցնելով ոտանաւորս յայտնի մի բանաստեղծութեան և պէտք է խոստովանեմ, որ «նմանողութիւնը» շատ անցաջող դուրս եկաւ:

Դորանից յետոյ ես ամենակատաղի ակնարկներով խաչատուակեցի մեր քաղաքացիներից երկու անւանի մարդու, որոնք իսկն ասած՝ մերկացնելու արժանի ոչինչ չէին արած, բայց ես մտքումս գրել էի հօրեղբորս լրագիրը որչափ կարելի է կենդանի դարձնելու:

Այնուհետև ես մի թեթև կոթեցի մեր քաղաքը նոր եկած մի շքասէր ճանապարհորդի, որ կանանց շրջանում մեծ անուն ունէր և սրտեր էր զրաւում: Դա մի անվերջ ժպտացող իմաստալէն էր, զիղի-պիզի հագնւող և անսահման իրանով պարծեցող: Նա իւր արած յաղթութիւնների պատուին և յիշատակին յօրինում էր տենդոտ ոտանաւորներ, որ բերում էր մերթերթում տպագրելու: Իմ խմբագրութեան միջոցին՝ նա բերաւ մի ոտանաւոր այս վերնագրով «Մարիամը Հ-ում», որ նշանակում էր՝ Մարիամը Հաննիբալեան թերթում: Սրբագրութեան ժամանակ կարդալով այդ ոտանաւորը՝ ես տեսայ, որ դա ամենախալտառակ դատարկութեան մի նմուշ է, որ ի հարկէ պէտք է ամենեւին չը տպագրէի. բայց ես նորան հրատարակեցի, սուելացնելով հետևեալ կծու ծանօթութիւնը:

«Մեք տպագրում ենք այս անմիտ ոտանաւորը վերջին անգամը. բայց յայտնում ենք նորա հեղինակ պարոն Դ-ին, որ միւս անգամ մենք մեզ այս փորձութեան մէջ չենք գծիլ և խորհուրդ ենք տալիս, որ նա միւս անգամ, երբ ցանկանալու լինի դործ ունենալ իւր բարեկամահիներին հետ Հ-ում, ընտրի իւր համար ուրիշ միջնորդ և ոչ թէ մեր լրագրի համարները»:

Համարը դուրս եկաւ: Նա երբէք չէի երևակայել, որ լրագրական մի այդ տեսակ չնչին բան կարող էր մի այդ տեսակ ուշադրութիւն զրաւող լինել: Մեր լրագիր պահանջողները յանկարծ բաղմացան և այնպէս մեծ թւով, որ մինչև այդ ժամանակը լսւած չէր:

Բոլոր քաղաքը տակնուվերայ եղաւ: Վաղ առաւօտը պ. Խ-ը մտաւ խմբագրատունը՝ ձեռքին բռնած երկփողանի հրացանը: Երբ նա ինձ տեսաւ և համոզեց, որ նորան վերաւորողը ինձ նման մի երեխայ է, միայն ականջներս բռնեց, քաշեց և հեռացաւ. բայց մի և նոյն երեկոյեան, ինչպէս իմացանք, նա բնակարանի փողը տալիս է ու հեռանում առ միշտ մեր քաղաքից: Ճանապարհորդը, որ իւր մասնագիտութիւնով մի դերձակ էր, եկաւ իւր մկրտով և արգնուկով. բայց նոյնպէս նայեց արհամարհանքով վերաս և իսկոյն հեռացաւ մեր քաղաքից: Միւս երկու անւանի քաղաքացիները եկել էին իմ դէմ դատ բանալու, բայց տեսնելով իմ չնչին մի բան լինելս՝ դուրս փախաւ կատաղած կերպով:—Միւս օրը՝ զիւղական թերթի խմբագիրը ներս մտաւ և սկսեց անհաշիւ աղաղակել ու բարկանալ,

արիւնով վրէժ պահանջելով, սակայն վերջացրեց նորանով, որ բարեախրոս կերպով ինձ ներեց և մինչև անգամ ինձ հրաւիրեց մերձակայ դեղատունը, որ խոգառ ջնջենք թշնամական զգացմունքը՝ դարդակելով մի-մի բաժակ ճծիճու սպանող դեղից, ինչպէս նա հանաքով ատոց ինձ՝ բաժակը բաժակիս շնկացնելով:

Հօրեղբայրս իւր բացակայութիւնից դառնալով՝ շատ բարկացաւ վերաս և ի հարկէ ՚ի զուր, որովհետև ես լրագրին զարկ տւի նորա մէջ կենդանութիւն փչելով և մի և նոյն ժամանակ նորան չենթարկեցի կատաղի մեղադրեալների արիւնարբու հարածներին...

Բայց երբ հօրեղբայրս նայեց հոշեմատեանին՝ բարկութիւնը փոխեց գթութեան և ժպիտի: Նա տեսաւ որ ես աւելացրել եմ բաժանորդների թիւը երեսուն և երեքով, որոնք արդէն նաղդ կերպով հատուցել էին բաժանորդադինը ամենայն տեսակի անայլին պաշարներով և ընդեղէններով, զորօրինակ, փայտով, կաղամբով, բակլով և չը ծախւող շողգամով, և այս բոլորը այնպիսի մեծ քանակութեամբ, որ կարգին ընտանիք ունեցողին անգամ՝ երկու տարի կարող էր բաւել:

ԻՄ ԺԱՄԱՑՈՅՑԻ ԱՐԿԱԾՔՆԵՐԸ

ՄԱՐԿ ՏՈՒԷՆԻ

Նս ունէի մի հրաշալի ժամացոյց, որ ամբողջ տարի ու կէս ժամանակ բանում էր բոլորովին կանոնաւոր, ոչ յետ էր մնում, ոչ առաջ էր գնում, ոչ մի խանդարումներ չունէր և երբէք էլ չէր կանգնում: Նս արդէն սկսում էի այն համոզմունքին գալ, որ իմ ժամացոյցը անսխալական է իւր ցուցմունքներում, իսկ նորա կաղմւածքը և ներքին աշխարհը մշտնջենական է:

Բայց չը գիտեմ ինչպէս եղաւ՝ մի անգամ գիշերը մոռացայ ժամացոյցս լարելու և նա կանգնեց: Այս դէպքի մասին ես շատ զաւեցի, տեսնելով այդտեղ ապագայ դժբաղդութեան մի նախաբան, մի չարագուշակ նշան:

Նս սակայն ինձ քաջալերեցի և դիմեցի ժամադործին, որ նա կարգի բերի բոլորը: Ժամադործը ձեռքն առաւ իմ ժամացոյցը, և բաց արաւ ներսը և սկսեց մանրամասն զննութիւն, որից յետոյ վճռական կերպով յայտնեց՝ «ժամացոյցը չորս րոպէ յետ է մնում, պէտք է նորա խաղը աւելացնել»:

Նս կամեցայ նորա ձեռքը բռնել, յետ պահել, փորձեցի հասկացնել նորան, որ ժամացոյցի խաղը բոլորովին ճիշդ է, բայց աւաղ, ի զուր: Ախմախը մի բերան հա սնդում էր, որ ժամացոյցը յետ է մնում, պէտք է ղեկը փոքր ինչ ծռել և էլ ոչինչ չէր ուզում լսել: Մինչդեռ ես վրդովմունքից և բարկութիւնից պար էի գալիս կանգնած տեղումս՝ չարագործը սառնասիրտ և կոպիտ կերպով իրադրոճեց իւր խաչառակ մտադրութիւնը:

Նւ ի՞նչ զուրս եկաւ: Ժամացոյցս սկսեց վազել: Նա վազում էր

անդադար՝ օր օրի վերայ՝ աւելի ոգևորելով: Մի շաբաթից յետոյ նա արդէն հասաւ մի հիւանդոտ տենդային արագութեան և նորա զարկը բարձրացաւ մինչև հարիւր յիսուսնի տուէրում: Երկրորդ ամսի վերջում նա մեր քաղաքի բոլոր ժամացոյցներից առաջ ընկաւ և նորա ցոյց աւած ժամանակը (եթէ հաշւենք բոլոր աւելորդ անցած ժամերը) օրացոյցի ցուցմունքից տասներեք օր աւելի առաջ անցաւ: Ժամացոյցս նոյեմբեր ամիսն էր մտել՝ փոթորիկների և ձիւնի եղանակները, մինչդեռ դրսումը՝ հոկտեմբերի տերևները դեռ ծառերի վերայ թփթփում էին: Հետեւելով ժամացոյցիս ցուցմունքին՝ ես վաղ վճարեցի բնակարանիս փողը, պաշմանաժամից առաջ տւի հաշիւներս և կատարեցի ուրիշ պարտաւորութիւններս այնպէս տնաքանդ կերպով, որ հազիւ ազատեցի կատարեալ սնանկութիւնից:

Ձէ, տեսա՞յ բանս շատ է վատանում: Ես վճռեցի դիմելու մի ուրիշ ժամագործի: Նա հարցրեց ինձ, արդե՞օք երբ և իցէ տւել եմ ժամացոյցս ուղղելու: Նս բացասական պատասխան տւի, հաւատացնելով նորան, որ ժամացոյցս ոչ մի պակասութիւն երբէք չի ունեցել:

Նա նայեց ժամացոյցիս մի դիւական զգւելի չարախնդացութեամբ, արագ բացեց ներսը և յետոյ՝ իւր աչքին դնելով խոշորացոյցը՝ սկսեց զննել ժամացոյցի կազմութիւնը: Զննութիւնից յետոյ՝ ժամագործը յայտնեց, որ հարկաւոր է ժամացոյցը մաքրել, օծել և նորա ղեկի դիրքը փոխել: «Մի շաբաթից յետոյ, ասաց նա, պատրաստ կը լինի»:

Այս գործողութիւնից, այսինքն, մաքրելուց, օծելուց և ղեկը տեղափոխելուց յետոյ, դժբաղդ ժամացոյցս սկսեց այնպէս յետ մնալ, որ նորա յուսակրտուր չկիւխկոցը յիշեցնում էր թաղումի զանգահարութիւնը: Ժամացոյցիս շնորհից՝ ես բաց էի թողնում հարկաւոր գնացքները, ուշանում էի գործքիս վերաբերեալ բոլոր այցելութիւններին և վերջապէս բաց էի թողնում մինչև անգամ իմ ճաշերը: Ժամացոյցս մի անգամ կարեւոր պարտամուրհակիս օրը զողացաւ և ես սաստիկ տուժեցի: Ատրիճանաբար ես յետ էի գնում զէպի երեկուայ օրը, յետոյ անցեալ օրը, և վերջապէս մի շաբաթ յետ: Նս սկսեցի վախենալ, որ մի գուցէ աւելի ևս յետ գնամ և անցած ամիսը ընկնեմ: Բոլոր աշխարհը սկսեց մթնել աչքումս: Այդպէս յետ դնալով ախր ուր պէտք է հասնէի: Նս արդէն նկատում էի, որ իմ մէջ մի

ձգտում է սկսում երևալ դէպի մեր թանգարանում դրած մու-
միան և պահանջ է զգացւում նորա հետ զրոյցի մտնել ընթացիկ
ասեկոսէների մասին:

Ես նորից գնացի ժամագործի մօտ: Իմ ներկայութեամբ նա
նորան քանդեց՝ մանր մասների վերածելով, որից յետոյ ասաց, որ
սլաքը ձգւել է և որ նա յանձն է առնում երեք օրում ուղղել: Այս
անգամաւ կարկատանից ժամացոյցս սկսեց օրւայ հաշիւը ուղիղ ցոյց
տալ մօտաւորապէս. բայց ահա ինչօտարոտի սովորութիւններով:
Օրւայ կէսը նա շարժւում էր աշխուժով, անգթաբար արագ և բարձ-
րացնում էր մի անպիտի հաշոց, ունոց, շււոց, փռնչոց և փռշտոց,
որ նորա դժոխային աղմուկից մտքերս խառնւում էին իմ գլխումը,
էլ չը խօսած ան բանի մասին, որ այդ արշաւանքի ուժգնութեան
շնորհիւ՝ քաղաքի ամենահռանդուն ժամացոյցներն անգամ չէին
կարողանում ղիմանալ և յետ էին մնում: Իսկ օրւայ երկրորդ կէսից
նա սկսում էր դանդաղ շարժւել և ապուշանալ, մինչև որ դարձեալ
զալիս էր և հաւասարւում միւս ժամացոյցներին իւր հաշիւներով:

Այդպիսով, վերջ ի վերջոյ, մի ամբողջ օրը լրանալուց յետոյ՝ ժա-
մացոյցս հասնում էր մրցանակի սիւնին՝ բոլորովին ճիշդ պայմանա-
ժամին, կարծես թէ մոռանալով իւր բոլոր շեղումները:

Նա ցոյց էր տալիս միջին ժամանակը ուղիղ և ոչով չէր կարող
յանդիմանել, որ նա աւելի կամ պակաս է բան արել: Բայց միջին
ժամանակի ուղիղ ցոյց տալը կազմում է մի ժամացոյցից պահանջւող
առաքինութիւններից ամենափոքրը:

Ես տարա ժամացոյցս մի ուրիշ ժամագործի մօտ: Նա ասաց,
որ զգրոցը փշացած է: Ես ուրախացայ, իմանալով, որ աւելի մեծ
փտանդ չէ վերահասել իմ ժամացոյցին: Իսկն ասած, ես հասկացո-
ղութիւն անգամ չ'ունէի թէ ի՞նչ բան է ժամացոյցի «զգրոցը»,
բայց չէի ուզում ողէտ երևալ անծանօթի տաւջ: Ժամագործը
ուղղեց կոճակը. բայց ժամացոյցը որչափ դրանից լաւացաւ, ան-
քան էլ վատացաւ, որովհետև փոքր ինչ գնում էր՝ փոքր ինչ կանդ-
նում, յետոյ դարձեալ դնում և կանգնում և այլն, ինքնահաճ կեր-
պով կարգադրելով իւր գնալու և կանգնելու միջոցները: Ամեն ան-
գամ էլ՝ ճանապարհ ընկնելուց՝ աղմուկով յետ էր տալիս, ինչպէս
մի հրացան: Ստիպւած՝ մի քանի օր ես բամբակի կրծքակալ էի

զնում՝ բաճկոնակիս տակը... բաց վերջապէս տարա իմ՝ չարաբաղդ ժամացոյցը մի ուրիշ ժամագործի մօտ:

Սա քանդեց ժամացոյցս: Երկայն ժամանակ նա խոշորացոյցով քննում էր իւրաքանչիւր մասնիկը և վերջումը չաշտնեց, որ պէտք է մազը փոխել: Յետոյ նորից հաւաքեց բոլորը և բանի գծեց: Այժմ ժամացոյցը սկսեց չաջող առաջ դնալ. միայն ամեն անգամ՝ երբ հասնում էր տասն ժամին առանց տասն րոպէի, սլաքները միմիանց զրկում էին, ինչպէս մկրատի թաթերը, և այդ կէտից շարունակում էին իրանց զբօսանքը միասին: Աշխարհիս ամենափորձաւու ծերունին անգամ չէր կարող այդպէս ժամացոյցով որոշել ժամանակը, ուստի ևս դարձեալ տարա վարպետի մօտ:

Նոր ժամագործը ինձ ասաց, որ ապակին ճնշում է և սլաքը թուլացել է, ուստի պէտք է այդ մասերը փոխեն: Նա իսկապէս մեծ ճշտութեամբ կատարեց, ինչ հարկաւոր էր: Եւ ժամացոյցս չիրաւի բաւականին առողջացաւ, միայն մի արտաւարութիւն ունենալով: Անվրդով և բարեխիղճ կերպով ութ ժամ շարունակ շարժւելուց յետոյ, նորա ներքին համակարգութիւնը խանգարւում էր, մեքենան սկսում էր բզզալ մեղրածանձի նման, ըստ որում սլաքները սկսում էին արագընթաց պտտուել՝ մէկը միւսի ետեւից՝ աջնպիսի ու ժգնութեամբ, որ նոցա անհատականութիւնը չքանում էր արտաքին տեսքից և նոքա երևում էին ժամացոյցի երեսին, իբրև ոստայնի թելեր:

Ժամացոյցը այդպիսի դէպքերում մի վեց-եօթ րոպէում անում էր քսանչորս ժամնայ գործ և յետոյ կանգ էր առնում ուժգին հարաւածով: Տխուր սրտով՝ ես դնացի դարձեալ մի ժամագործի մօտ և վճռեցի, որ այս անգամ արդէն մանրամասն հետեւեմ ժամացոյցիս վերայ կատարող փորձերին և կէտ առ կէտ հարց ու փորձ անեմ՝ բոլորի մասին, որովհետեւ, ինչպէս տեսնում էի, ինձ սպառնացող վտանջը շատ լուրջ կերպարանք էր սկսում ստանալ:

Առաջ ժամացոյցս արժէր երկու հազար դօլլար, իսկ զբաղւելով նորան ուղղելու և կարկատելու գործով՝ ես կարծեմ ծախք էի արել արդէն երկու երեք հազար դօլլար:

Մինչդեռ ճնշած այս խորհրդածութիւններից՝ սպասում էի վարպետի վճռին, սկսեցի նկատել, որ ժամագործը ինձ ծանօթ է

երևում: Միթէ՞ սա իմ վաղեմի ծանօթ՝ շողենաւի մեքենավարն է, որ ամենեւին հմուտ մասնագէտի անուն չունէր: Եւ դիտում էի, աչքիս չէի հաւատում: Նա մանրամասնաբար զննեց ժամացոյցի կազմութիւնը, ինչպէս արել էին և նախորդ վարպետները և յետոյ յայտնեց իւր որոշումը նոյն անպայման անձնուպատանութեամբ:

—Ձեր ժամացոյցը, ասաց նա, չափազանց շատ շոգի է արտաբերում. պէտք է նախապահ լեզւակը փակել...

Համբերութիւնս այդտեղ հատաւ. բարկացայ և այնպէս սաստիկ վերան յարձակեցի, որ գլուխը իսպառ ջարդեցի իրան մեռցրի և թաղեցի թշուառականին իմ հաշուով:

Իմ հանգուցեալ հօրեղբայր Ուիլեամը (Աստուած հոգին լուսաւորի) յաճախ ասում էր, որ լաւ ձին մինչև այն ժամանակն է լաւ ձի, քանի տնից չէ փախել և որ լաւ ժամացոյցն էլ՝ մինչև այն ժամանակն է լաւ, քանի չէ ընկել կարկատողների ձեռքը: Նա առհասարակ զարմանում է, թէ ի՞նչ տեսակ են կարողանում աշխարհումն ապրուստ ձարել բոլոր անյաջող պրինձադործները, զինագործները, կոշկակարները, մեքենագործները, դարբինները, և այլն և այլն: Եւ այդ բանի վերաբերմամբ՝ ոչով չէր կարողանում նորան մի կարգին պատասխան տալ:

ՍՈՒՐԷՆ ԱԹԱՅԵԱՆՑԻ

Անցաւ գիշերը խաւար միգապառտ,
Բացւում է դաշտը, պարզւում խորխորատ,
Գարնան արևը շուտ կ'ելնէ սարից,
Թափելով ջերմը վրճիտ շողերից:

Թող այստեղ քնքոյշ բացւի արշալոյս
Եւ թըմրած երկրին ներշնչէ խրախոյս,
Անթիւ գոյները միմեանց ձուլելով,
Վառւի խալտալով, անցնի ժրպտալով.
Թող սուլէ-փըչէ մեղմիկ գեփիւռը,
Շարժէ դալարի թարմ համասփիւռը,
Գուրգուրի վերան, կենդանի խօսէ
Եւ մեղմածածան ալիքներ հիւսէ:

Թող արևելքը խարոյկը բացէ,
Եւ նորա միջից լուսատուն ծագէ,
Հովիտ ու անտառ, աղբիւր և գետակ
Վառ երկնքի գէմ շողշողան խալտակ.
Արևը թափէ լոյսը ջերմագին
Եւ, գըլորւելով փայլուն կամարին,
Բարձրանալ վերին խորանն անյատակ,
Բարձունքից օրհնէ քրտինք ու վառտակ:

Եւ սիրտս է այրում մի վառ անձկութիւն —
Համօրէն գրկել քեզ, մայր բնութիւն.
Թողնելով բազդը միայն մուրացողին
Ես քեզ եմ զիմում, բընութիւն անգին.
Կ'ուզէի որ քո շըշուկը պարզէր,
Լարած ականջիս մեղեդի հնչէր,
Ու ես, երգելով բարձր շարական,
Լինէի վըսեմ տարերքիդ թարգման:

ՐՈՔԵՐՏ ԿՈՒՒ ԳԻՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՊՐՈՒՍ. ՄԻՆԻՍԿ ԳՈՍԼԵՐԻ ՃԱՌԸ

Մեր ընթերցողներից շատերը կարող էին կարծել, որ «Մուրճ»-ի անցեալ 1890 թ. № 12-ում տւած լիւրի տեղեկութիւնները Վոխի գիւտի մասին կարող էին սպառած լինել հասարակութեան հետաքրքրութիւնը աչդ խնդրի մասին: Բայց «Մուրճ»-ի տւած զեկուցումներից պակաս էր մի շատ կարեւոր ճառ, որ կարդացել էր Պրուսիայի լուսաւորութեան մի-նիստը ֆոն Գոսլեր՝ Վոխի գիւտի մասին: Մենք գտնում ենք, որ աչդ ճառի մէջ, կարդացւած պրուսական պատգամաւորների ժողովում 29 նոյեմբերի (նոր տոմար), շոշափւած են աչքւան կարեւոր խնդիրներ, որ անկարելի է չետ կանգնել ցանկութիւնից՝ աչք հաղորդել աչա ամսագրի ընթերցողներին, անդամ եթէ շատերը, առաջին անգամից, մեղադրելու լինեն մեզ, թէ մենք վերադառնում ենք արդէն դոցւած մի խնդրին: Մենք սակաչն ապահով ենք, որ ընթերցողները աչլ եզրակացութեան կը դան, եթէ ուշադրութեամբ հետեւելու լինեն պրուսական մինիստրի աչա ճառին, որից մենք կ'աշխատենք մեզ համար անկարեւոր տեղերը ըստ կարելոչն կրճատել:

«Այս չիշեցնում եմ Ձեզ 4-ն օգոստոսի, երբ պրոֆ. Վոխը իւր դասախոսութիւնը նորանով վերջացրեց, որ նա միանգամաչն կարելի և հաւանա-կան է գտնում, որ տուբերկուլ-բացիլների դէմ կուսելու միջոցի գիւտից կարողանաչ օգտուել գործնական բժշկականութիւնը: Նա ասաց, որ սխալ են գործել, երբ ցանկացել են տուբերկուլ-բացիլի դէմ ուղղակի միջոցնե-րով կուսել, քանի որ տրամաբանութիւնը պէտք է թելադրէր մի աչլ ճա-նապարհ, աչք է՝ կուսել տուբերկուլ-բացիլների դէմ մարմնից դուրս, որոնք արհեստական հողի վերաչ լինեն գոչացրած, երկրորդ՝ փորձեր անել մար-դու վերաչ: Վոխը չպոտնել էր, որ նա միջոցներ էր գտել տուբերկուլ-բացիլների դէմ կուսել մարմնից դուրս, բայց որ աչդ միջոցները անզօր են նոցա ապանել անասունների և մարդու մարմինների մէջ: Յետոչ Վոխը վերջացրեց իւր առ միշտ անմոռանալի զեկուցումը նրանով, որ նրան

աշխատանքներու չափողիւ է անասունների վերայ փորձեր անելիս՝ մի նիւթ գտնել, որը կենդանուն ազատ է պահում տուբերկուլ-բացիլներից և թէ ընդունակ է հիւանդութեան զարգացման դէմն առնել:

Կոխի ալս չափարարութիւնը ներգործեց ամբողջ լուսաւորեալ աշխարհում որպէս որոտման հարւած և ալց բոլորից ի հարկէ ուշադրութիւնը լարեց դէպի Կոխի անձնաւորութիւնը: Բայց նա վիճաբանութիւն. ներից իսկոյն հեռացաւ, չտապելով Բերլինից դուրս գալ ճանապարհորդութեան՝ մինչև բժշկական կոնգրեսի վերջանալը: Անմիջապէս դուրանից վետ, նա բոլորովին գաղտնի կերպով առաջին փորձը արաւ ոչ միայն մի անասունի, այլ և մի մարդու վերայ: Ամենից առաջ Նորա զեղը գործադրեց «Charité» հիւանդանոցում պրոֆ. Փրենցիէլի և շտաբի բժիշկ Կոնսէրի օգնութեամբ: Զետոյ նա արաւ արդէն հոշակաւ՝ փորձը իւր անձի վերայ և ներգործութիւնը աղնքան սաստիկ էր, որ միմիայն Նորա նման համոզեալը և վճռաւոր կարող էր անել, քանի որ ալն փորձը կարող էր Նորան անմիջապէս մեռցնել: Նա ընդունել էր 5 խորանարդ գրամի չափ, ուրեմն ամենաշատը, ինչ նա աւել էր Շարիտէի հիւանդներից որ և է մէկին: Զետոյ նա զիմեց պրոֆ. Բրիգեի, որը չափն է որպէս մի նշանաւոր և լուսալի հետազոտող և աշխատում է առողջաբանական ինստիտուտում և իւր աշխատութիւններով տևողական փառք է ձեռք բերած: Բրիգեի միջոցով նա ծանօթացաւ զր. Լեիի մասնաւոր կլինիկի հետ: Կոխը վկայել է զր. Լեիի կատարեալ անշահախնդիր ծառայութիւնները: Նա պարտաւոր եմ նաև լիշատակելու, որ աղնոսի հիւանդները վճարում են օրական 1 մարկ 75 ֆենիգ (մօտ 60 կոպ. սովի), ուրեմն Նոյնը, ինչ վճարում է «Շարիտէ» հիւանդանոցում: Մինչև անդամ զր. Կոխի ցանկութեան համաձայն՝ չափողիւ է նաև մի նախկին ուսանողի ձրի ընդունել:

Որպէս Կոխի աշխատակից, բացի զոցանից, լրագրւում լիշատակւել է նաև զր. Կորնետ: Կորնետը չափն և զաւ իւր պարագլուխ կազմող հրատարակութիւնով թորախոտ-բարակացաւ մասին, որ ևս անցեալ տարի, տեւութեան հաշուի տպագրել և ցրել տւի ամենահեռու տեղեր:

Զետոյ որպէս աշխատակից Կոխի չիչւել է դոքտ. Պենգել, որը մի ընդարձակ մասնաւոր պրաքտիս ունի և պրոֆ. Պֆուհ:

Նս պէտք է ընդունեմ, որ ալս բոլոր տարեկանց անունների զիմաց հարցական նշաններ չը կան:

Փորձերը չէր կարելի բոլորովին գաղտնի պահել. լրագրւում մի-մի տեղեկութիւններ կարելի էր կարգալ, որոնք նաև արտատահման էին անցնում, և արտատահմանի մամուլից ստանում էինք մենք բաղմաթիւ չարամիտ և աննպատակ գատողութիւններ, որոնք՝ չարախնդրութեամբ պնդում էին, թէ ալն, ինչ Կոխը օգոտտոյի Կ-ին գտել էր ալսմ իբր ապակու նման փշուած է: Կս համբերութեամբ սպասում էի, մինչև որ գործը ինձ կը հասնի:

Հոկտեմբերի 27 ին պրոֆ. Կոխը ինձ հաղորդեց, թէ նա մի լատուկ միջոց (սպեյիֆիկում) է գտել տուբերկուլ-բացիլի դէմ. թէ նա գտնում է՝ որ նա ախտահետե, իւր ընդարձակած գիտնական աշխատութիւնների պատճառով, այլ եւ չի կարող առողջարանական ինստիտուտի նախագահի պաշտոնը շարունակել, և նա դրոշմ այս խնդիրը, թէ նա արդեօք պէտք է դուրս գալ ինստիտուտից: Բոլոր աշխատի դէպքերում, եւ ը մի նշանաւոր գիտնական ուսուցիչ մտած է եղել մի հետազոտական ասպարէզ, որը նորա ամբողջ ուժն էր պահանջում, եւ միշտ պետութեան պարտքն է մահաբերէ՝ նրան ազատութիւն և միջոցներ տալ (հաւանութիւն լսողների կողմից): Նշանաւոր հետազոտողների մի ամբողջ շարք, բարձրագոյն հաւանութեամբ, եւ ազդ նպատակով աղատել եմ ծառայութիւնից մի-երկու տարով: Այդպիսով նաեւ Կոխին արձակուրդ տրեց և պր. Ֆոն Էսմարխ'ին լանձնեց նորա տեղապահութիւնը,

Գէ արդէն դադարեցր ըսցեց, բոլոր ջանքերը քողը դնու պահանջէ՝ ապարդիւն էին: Կարծես որոտմունքի պայթիւն էր որ դուրս որոտաց ազդ ինստիտուտից: Արձակուրդ տալու օրը իմ խօսակցութիւնը Կոխի հետ աւելի խորը շոշափեց խնդիրը: Նա հէնց առաջուց պատրաստ էր ինձ ասել վերջին խօսքը, որ նա գիտէր: Բայց եւ նորան խնդրեցի՝ ազդ ինձ չ'ասել, որովհետեւ շատ հեշտ կարող էր պատահել, որ եւ առանց իմ միջոց, տեղեկութիւն տալի, որը գործին աւելի կը վնասէր քան կ'օգնէր: Որ նա սկզբում իսկ միանգամայն պատրաստ է իւր գործերը հրատարակել, ապացուցում է, որ երբեք նորա հոգու միջով միտք չի անցել, որ գիտնականից և իդէալականից դուրս ուրիշ հիմունք ունենար: (Հաւանութիւն): Մենք խօսակցեցինք այս թեմայի վերաջ ինչ կարգադրութիւնների պէտք է անել, որ կարելիութիւն տրուի, որ Կոխը ալմի և թէ ընդ միշտ իւր գիտի դարձադրութիւնը և նորա տարածելը հարկան ձեւերի վերաշաղկապ է: Նա կարծում էր որ դուրս համար նրան հարկաւոր կը լինի մի հիւանդանոց՝ մի ուրիշ մեծ հիմնարկութեան մէջ, ուր նա բազմաթիւ հիւանդներից կարողանալու և ազդ վարակիչ հիւանդութիւնները ուսումնասիրել. լեռայ նա ցանկանում է մի գիտական ինստիտուտ՝ հարկաւոր հետազոտութիւնների համար: Եւ նրան առաջարկեցի «Շարիտէ» հիւանդանոցը. բայց նա կարծեց, թէ աւելի լաւ կը լինէր Մոսկովի լաղարկութում 150 անկողին լանձնէր նրան, քանի որ աղետեղ 400—500 հիւանդների կան: Նաեւ նա առաջարկեցի նրան, որպէս փորձնական դաշտ՝ օգտուել նաեւ պրոեսական համալսարանական կլինիկաներից: Նա աղնքան մտած էր իւր վերաջ, որ ազդ առաջարկութիւններից նա չ'օգտուեց, և մենք հեռացանք իրարից՝ առանց վախճանի հանգեւում:

Բայց եւ դադարաւոր լեռնից ընկալ: Անկասկած է, որ երբ պրոֆ. Կոխը ինձ ասում էր թէ նա մի միջոց է գտել՝ ազդ ձիշտ էր, բայց այս էլ

մի խնդիր է, որ բանը այն ձևով ներկայացնելի աշխարհքի առաջ, որ գիւտի տիրոջ շահերին ևս համապատասխանէ։ Մեր բոլոր բնագիտական աշխատութիւնները փնտում են զլիաւորապէս համալսարանների վերաջ, և մեր պրոսական կլինիկաները ներսում և թէ արտասահմանում այս համարան ունին, թէ այնտեղ ստերով չեն դրազւած և որ աչն տեղ միայն այն է հրատարակում, ինչ իսկապէս լաւ ճանաչւած է։ Պէտք է հեռու կենալ այնպիսի հրատարակութիւններից, ուր փաստերի դիտողութիւնը անցնում է սպեկուլացիայի։ Սպեկուլացիայի (շահախնդրութեան) և հետազոտութեան խառնուրդը երբէք չը պիտի տեղ դտնի մեր կլինիկաներում։

Յետոյ ևս մտածեցի վերաբուժական կլինիկի մասին. նորա զեկալար պրոֆ. Փոն Բերգմանի շնորհիւ ինձ չաջողեց, այնտեղ մի մեծ փորձնական հիմնարկութիւն կարգի բերել։ Նոյեմբերի 6-ին արդէն կարելի եղաւ մի շատ հարուստ նիւթ ունենալ, որը տուբրկուղի բոլոր ձեւերն էր ներկայացում։ Այնտեղ է աշխարհքիս բժիշկների ժամագիրը. օրական սոցեւում են այնտեղ հիւանդներին 300 բժիշկի Սպերացիաները և ուսումը պէտք է լիս քաշէին։

Կոխի ցանկութիւնների մասին Բերլին քաղաքի դիմաց՝ Նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցաւ մի կոնֆերենց, բայց դժւարութիւններ չառաջացան. Կոխի ցանկութիւնը հեշտ կատարելի չէր։ Յամենայն դէպս ես բանակցեցի ֆինանսական մինիստրի և («Եարիտէ») հիւանդանոցի հետ։ Ֆինանսական մինիստրի հետ համաձայնութիւն կայացաւ, որ պրոսական պետութեան պատիւ պարտականութիւնն է՝ պրոֆ. Կոխին, իւր աշխատանքների համար, պետական միջոցներով նպաստել (մեծ հաւանութիւն)։ Նոյեմբ. 6-ին ծրագրիւր վերջնականապէս որոշեց, ֆինանսական մինիստրը միջոցները տւեց, և ահա մենք դործի սկզբումն ենք։ Նոյեմբ. 7-ին բանակցեցի ես Կոխի հետ իւր գլխաւ հրատարակութեան մասին։ Կոխը զեւ ալը ժամանակ դիտաւորութիւն ունէր՝ բոլորը, ինչ գիտէր՝ ազատ և բացարձակ չափանել։ Բայց շատ երկար խօսակցութիւնից, երկու վկաների առջև, դուրս եկաւ, որ Կոխը առհասարակ աչն չէր կարող տեսել, ինչ կարող էր երաշխաւորել զեզի վերարտադրութիւնը, (dass Koch überhaupt nicht dasjenige sagen konnte, was eine wirksame Nachbildung des Mittels garantierte). Թէև նա կարող էր տեսլ թէ ինչ նիւթից է պատրաստում զեզը և մեթոդը նկարագրել, բայց մեթոդը ցոյց տալ անկարելի էր, և սակայն մեթոդը այնքան դժւար է և պատասխանատու, որ նա չի կարող երեւկալել, նա պէտք է աչքով տեսնել և փորձերով գտնել. իսկ Կոխը աչդ բանը ուսանելու տեսողութիւնը վեց ամիս է նշանակում՝ մի փորձւած հետազօտողի համար։

Միւս կողմից վտանգ կար որ զեզը նմանողութեամբ, պատրաստեն՝ առանց նորա ներգործութիւնը ստաւելու։ Մարդկութիւնը կ'ընկնէր կեղծողների ձեռքը, ժամանակը անցկացրած կը լինէր և անվերջ թաւլըսեր

և մարդկային կեանքեր զոհաժ կը լինէին: Մեր խօսակցութեան վերջում ես Կոխի դիմաց պատասխանատուութիւն վերցրի և աչժմ էլ աշխարհքի առաջ նսւն պատասխանատուութիւնը վերցնում եմ, որ ես նորան խնդրեցի, իւր հրատարակութեան մէջ միայն աչքան հեռու դնալ, որ կեղծեւորութեան դէմ կապացնի (մեծ հաւանութիւն):

Հրատարակութիւնը ¹⁾ տեղի ունեցաւ Նոյեմբերի 13-ին: Սա մի կարեւոր զոհումն է և բոլոր ժամանակ անմոռանալի է մնալու:

Աւելի կարեւորութիւն ստացաւ դեղը պատրաստելու խնդիրը: Գեռ վաղորօք, չամենայն դէպս Նոյեմբ. 7-ին ես չալտնեցի դաղտնի խորհրդական Կոխին, որ անկարելի է բանը թողնել աչքախոյ: Երաշխատութիւն չը կար, որ դեղը մեծ քանակութեամբ պատրաստէր: Թէ աչք ժամանակ և թէ աչժմ գործը կատարում է ընդդիմադրական չիշի մէջ (Reagensglas): Աչք որ զլխաւորն է, աչք է գործի բնագիտական-թէօրիական կողմը՝ մոռացութեան է տրւած բժշկական-գործնականի առջև: Որպէս սոսկ մարդ ես իմ իրաւունքից օգուտ եմ քաղած դատողութիւն կազմելու գործի բնագիտական կողմի մասին և մի երկտողով երէկ ես դաղտնի խորհրդական Կոխին ներկայացրի աչք, և նա հաւանութիւն տւեց: Ոչ մասնագէտի մոտքերը միայն համեմատական նշանակութիւն ունին, բաց նոքա կարելոյն չափ պարզ են: (Ապտեղ մինիստր Գոսլեր կարդում է Կոխին դրած իւր աչք երկտողով):

«Ես կարծում եմ որ կարող եմ ընդունել որ մի միջոց է գտնւած, որը, եթէ մի կենդանի մարդու մէջ ներս մտցնել, մարդու մէջ գտնւած գործւածքների վերաջ առ մեծ ներգործութիւն է անում, եթէ նոյա մէջ կազմւած է տուբերկուլ-բացիլները մի որոշ տեսակը: Միջոցը (դեղը) ներգործում է, երբ կալ բացիլի աչք տեսակը: Ներգործութիւնը կատարւում է նաեւ, երբ միջոցը գործադրւում է հիւանդացած տեղից հեռու տեղերի վերաջ: Ներգործութիւնը միանգամայն ահաբիւն է և միջապէս ուղղած է տուբերկուլ-բացիլների դէմ: Ներգործութիւնը չի լինում և կամ կատարւում է թույլ կերպով աչք անձերի վերաջ, որոնք տուբերկուլոզ չ'ունեն: և կամ երբ տուբերկուլների ուրիշ տեսակն ունեն: Բայտ երեսնութիւն աչք դեղը չի իմացւում աչժմեալ օրդանական քիմիաչի միջոցով: Թւում է թէ նա (դեղը) օրդանական քիմիաչի մի մոլթ ասպարէզի վերաջ լուս է սփռում: Աչք մեթոդը, որով դեղը պատրաստւում է, որպէս նախատեսւում է, փոխադրելի է աչլ վարակիչ հիւանդութիւնների վերաջ»:

¹⁾ Այդ աչք հրատարակութիւնն է, որ «Կոխի հրատարակութիւնը» խորագրով հաղորդւեց «Մուրճ»-ի ընթերցողներին ամսագրիս 1890 թ. № 12:

Պրոֆեսոր Կոխը այս ատղերին հաւանութիւն տւեց և մասնաւորապէս համաձայնեց այն կէտին, որ վերաբերում է քիմիային: Նա կարծիք չարտօնեց, որ այս բանը կարող է ուսումնասիրութեանը բոլորովին նոր ձևեր տալ: Ու վրձնագրական խնդիրներով զբաղւում է, իրօք այս տպաւորութիւնը կ'ունենայ, որ մենք չափ և չափ տասնեակ տարիներ աչս գիւտով իշխւած ենք լինելու: Եւ այն՝ ինչով այս զիւտը, որ բնագիտական հողի վերաջ է գտնւել՝ բոլոր մեր գիտեցած գիւտերից վեր ի վեր է, այն է որ նա անմիջապէս կարող է դործադրել պրաքսիսի՝ բժշկականութեան համար: Դիագնոստական (հիւանդութիւնը ճանաչելու) նշանակութիւնը արդէն ալժամ անկասկած է:

Դեռ ևս չեղած բտն է, որ մի գաղտնի դեղ ամբողջ աշխարհքից, մի միակ անունի (Կոխի) երաշխաւորութեամբ, ընդունւի: Դեռ ոչ մի մարդ ամբողջ աշխարհում չը գտնեց, որ ասէր՝ թէկուզ Բորբոս Կոխի անունն էլ մէջը լինի, բայց այդ բանը իտարեքայութիւն է: (Մեծ հաւանութիւն): Կոխը ինքը ամեն կերպ աշխատել է չափազանցութիւնների մէջ չընկնել և ևս օրը 12 ժամ ալ մօքով ջանքեր ևս անում:

Բժշկելու փորձերը սակայն պէտք է կլինիկներում և մասնաւոր հիմնարկութիւններում կատարւեն և ոչ պոլիկլինիկներում և կամ աստանդական կերպով:

Կոխի ատելով այս հաստատ է որ մանրագիտական մեթոդի հետ միասին աչս դեղը մի նշանակութիւն է ստանալու, որը մեր ամբողջ հասարակաց կեանքը մեծ ցեղաշրջման է ենթարկելու: Մեր ամբողջ կեանքը հիւանդանոցներում, ուսումնարաններում, խնամքի հիմնարկութիւններում և այլն բարեբար ազդեցութիւն են ստանալու այս նոր գտնւած մեթոդից:

Վերադառնաճք տուրերկուղին: Անատունների հիւանդութիւնները չեն կարող դառնել մարդկային հիւանդութիւններից: Տաւարի բարակացաւի (Perlsucht) խնդիրը շատ դժւար խնդիր է: Տարիներով Հալլէում կատարւած փորձերը անհետեանք եղան: Բայց բոլոր հիմունքներ կան մտածելու, որ մարդս կարող է իւր խորխով հիւանդացնել անատունին, եթէ նա տուրերկուղներ ունի, և որ ընդհակառակը՝ բարակացաւու տաւարի կաթը փտանգաւոր է մաղդուս համար: Ոչ մի բանիմաց բժշկական և առողջաբանական վարչութիւն չի կարող անտարբեր մնալ այս բաներին, և անկասկելի չէ, որ այս գեղով գտնւած լինի մի դիագնոզական (հիւանդութիւնը ճանաչելու) միջոց, որը տաւարի տուրերկուղը իւր սկզբնական շրջաններում ճանաչել կը տալ: Որովհետեւ երբ անատունները հազում են և խորիւ են դուրս դցում, գորանալ սովորապէս կարելիութիւն է տրւում մեծ փնտներ հասցնել (Նատ ճիշդ):

Ինչ է ենթադրւած անհիւս, հացցնում են մեզ, Կոխի բժշկական եղանակը զարգացնելու և օգտակար դարձնելու համար: Դարա զատուտ:

խանը տրւած է փաստերի վերադ հիմնւած իմ աչս զեկուցմանս վերադ: Պէտք է երկու բանը ջոկել 1) միջոցը տուրերկուողի դէմ և 2) աչն հանգամանքները, որ հարկաւոր են ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւնները Արխի պլանով հետադատելու համար: Բաց անա դեռ մի հարց՝ ումն է իսկապէս պատկանում դեղը, ով է նորա ոգեկան սեպհականատէրը: Ինձ համար ոչ մի վարկեան կատած չի եղել, որ դեղի ոգեկան սեպհականատէրը Արխն է: (Հաւանութիւն ժողովի բոլոր նստարաններում): Իմ գիտցածով՝ մենք երբեք պրուսական կրթական վարչութեան մէջ կարելի չենք համարել, որ երբ մի ուսուցիչ իւր սեպհական հետադատական գործունէութեամբ մի միջոց է գտել, լինի աչս անլինի դոկտորի կամ եթէ րական իւզերի որ և է ուրիշ ճիւղի նկատմամբ, որ մենք աչս գիտը պետական գանձարանի սեպհականութիւն համարած լինինք: Գորանից բխում է աչս հետեանքը, որ ինձ չի պատկանում պաշտօնական կերպով ներգործել Արխի դեղի պատրաստելու գործի վերադ: Բաց մենք շատ շուտով հասկացանք, թէ ինչպէս, չը նախած Արխի ստոնարիւն հետադատութիւններին, հոսանքը և չփոթութիւնը աչնքան մեծ է լինելու, որ գորանից հասարակաց մի չարիք է գտանալու: Աչս պատճառով մենք Արխի հետ համաձայնութիւն կապացրինք, որ առաջ դեղից տրւի մեր (պրուսական և դերմանական) կլինիկէներին և հիմնարկութիւններին, ուր թոքախտները խնամում են զխոնական սկզբունքներով, չի տուր տրւի օտարի կրեալ նոյնանման հիմնարկութիւններին և, ի միջի աչնց, նաև աչն պիտի ըմբիկէրին, որոնց զխոնականութեան համար Արխը անձնական հաւատ կարող է ունենալ: Նաև Արխը նկարդեր ունի, և նա աչն պիտի չարձակումների ենթարկուց, որ իսկապէս նա կարող էր ստորիդանութեան պաշտպանութեան զմեղ: (Յիծաղ): Այս Ձեզ կարող կը լինէի պատմել ձեռնմանի մասին, անգամ կաշառքների մասին մեր կլինիկէների տոքին պաշտօնականների դէմ: Արդովեցուցի է աչս պիտի բաների մասին իրօսելը: Աչս բոլորի գէմն աւանելու համար Արխը իսկապէս ուղարկեց աչն հարկերի և օտարերկրեաց հիմնարկութիւններին, որոնց մէջ թոքախտները մեծ թւով բժշկում են, որպէս զի հոսանքը զէպի Բերլին թոքախտների կտմից հեռու պահէ: Արտաքին գործերի միջխտութիւնը ինձ օգնեց: Բոլոր պահանջները ուղղում էին դոքտ. Լիբերեցին: Ահա աչս պարտքս համարեցի, որ մեր թագաւորական կլինիկէներում դեղը գործադրէր զխոնականօրէն և փորձեր անելով՝ աչս իսարիքի գիտնական ընդհանուր սեպհականութիւն դասնար: Պրուսական թագաւորական կլինիկում աչս արդէն 70 տուրերկուլ-հիւանդների կան և պր. Յոն Բերգմանը մտադրութիւն ունի աչս թիւը մինչ 100-ի հասցնելու, որ խիւրդիկական տուրերկուլի նկատմամբ կարելին չափ ամբողջ կորակացութիւնների հասնելու կարելի լինի:

Բաց տեսէք որ—չալոնի է որ ոչինչ չը կա աչնքան աչնիւ և աչն-

քան մաքուր, որ չը կարողանալ կասկածից ազատ մնալ—չեն քաշել հարց գնելու, թէ արդեօք այստեղ խտրութիւն չի դնուում աղքատ և հարուստի մէջ: Եւ կարող եմ հաւատացնել, որ թաղաւորական կլինիկներում գերադասութիւնը աղքատներին է տրուում (Հաւանութիւն): Ֆոն Բերգմանը բոլոր ազատ անկողինները տուերկու-հիւանդներին է տւել և գները նշանակւած են օրական ամենաշատը 5 մարկ 50 պֆեննիգ (ռուսաց փողով 1 ռուբլի 80 կոպէկ ոսկի): Նոյնն է բոլոր պրուսական կլինիկներում: Գերհարզի կլինիկում բոլորը բանւորներ և արհեստաւորներ են (ընդհանուր հաւանութիւն): Ալտսիլի կլինիկում ամեն օր փորձեր են կատարում և աչսօր անգլիերէն, վաղը Ֆրանսերէն դասախօսութիւն է կատարուելու:

Կոխի լիմֆը (հեղուկը) պատրաստուում է օգնութեամբ զր. Լիրբերց'ի և զր. Պֆունշի: Իոցանից միայն Լիրբերցն է բժշկական պրաքսիսով պարապում: Իոքտ. Պֆունշին չը լուած առաջարկութիւններ են տրւած եղել, բայց նա իւր ուժը ամենից առաջ խիբուրդիական կլինիկին է զոհել: Եւ այստեղ կը փշտակեմ, գնի նկատմամբ, որ 5 խորանարդ սանտիմետր (կամ 5 գրամ) դեղը առնւում է 25 մարկով (մօտ 8 ռուբլի 30 կոպ. ոսկի): Այդ փոքրիկ սրահը պարունակում է 500 ներմոծումներ ամենամեծ չափով: Մեծ մասամբ սակայն միայն 1 միլլիգրամ է տրւում միանգամից: Ուրեմն, այդ չափով, մի սրակի մէջ 500 անգամաւ զիղ կալ և իւրաքանչիւրը ուրեմն արժէ կէս պֆեննիգ (ծիծաղ): (Կէս պֆեննիգը ռուսաց փողով մի կոպէկի մօտ տասներորդ մասն է): Գուք տեսնում էք, որ զինը արդէն այնքան փոքր է, որ ալ ևս փողով չի լինում նորան որոշել: Գր. Կորնետը ինձ խնդրել է հաղորդել, որ նա լրացործում չափեւած գները չի վերցրած հիւանդներից: Առաջին բժշկական խորհուրդի համար, երբ նա ամենադժուար ներքին օրգաններն է հետազօտում, պահանջում է եղել մինչ արժւ 10—30 մարկ (ռուսաց փողով մօտ 3—10 ռ. ոսկի): Այս գումարները արդէն այնքան փոքր են, որ նա իրաւունք է համարում ապագայում թերեւ մի փոքր աւելացնել. բայց նա ինձ առաջ էլ ասել է, որ հարուստներից աւելին վերցրածը նա պարտականութիւն է համարում աղքատների վերաջ գործադրել: Եւ ևս կարծել եմ որ ամեն մի լաւ բժշկի պարտքն է՝ որ հարուստից մի փոքր աւելի վերցնի, բայց որ այդ աւելին մարդկութեան օգտին ծառայեցնէ: (Հաւանութիւն): Գր. Կորնետ օրական 50—60 աղքատներ է ընդունում ձրխապէս, և նա վարձատրութիւնը չի պահանջում նոյն իսկ ներմոծութիւնների (ինյեկցիա) և գործիքների համար, որ այնքան կոտրատող են: (Մեծ հաւանութիւն):

Նրկրորդ կէտը, որի մասին պէտք է խօսենք, այն հիմնարկութեան մասին է, ուր պէտք է դեղը պատրաստել և սրտեղից նա պէտք է ուղարկել: Դժարութիւնը աչսօր միայն նորա մէջն է, որ դեռ ևս ոչ մի մեթոդ չը կալ, որով կարելի լինէր դեղը մեծ քանակու-

թեամբ պատրաստել: Վեց չաբաթ է պահանջում նորա՞ն պատրաստելու համար: Դր. Լիբերցը պատրաստում է, իսկ զբ. Պֆուհլը նորա՞ն քննում է: Ոչ մի երաշխաւորութիւն չը կալ զեղի ներգործութեան համար, որ նա պարզ ի պարզոյ պատրաստւի և գործադրւի: Դեղը պատրաստելուց լետոյ, նորան երեք անգամ փորձում են անասունի վերայ, և երբ սպասւած ընդդիմագործութիւնը, Կոխի ցոյց տւած ձևով, չի նկատուում՝ դեղը որպէս անպէտք՝ դէն են դրում: Կոխը, ոչը ինձ ամեն ինչ չափանց ասաց նաև, որ անկարող է դեղը իւր ձեռքից բաց թողնել, մինչև որ ինքը կոնտրոլ չանի: Դորա մէջ ահագին դժարութիւն կալ:

Իսկ միւս գժարութիւնը դեղը բաժանելու մէջն է: Արդ ես կարող եմ ձեզ արդէն չափանել ուրախութիւնս, որ երկար բանականութիւններից լետոյ Կոխի հետ, ես արդէն մի հիմքի եմ հասել, որը տանում է դէպի զեղի պետականացումը (ալսինքն որ դեղը դառնալ պետութեան սեպհականութիւն: (Ընդհանուր հաւանութիւն): Մենք չենք հազտանալու մինչև որ պետութիւնը իւր ձեռքը չ'առնի ալդ զեղը: Եթէ մինչև անգամ մեզ անկարելի լինի դեղը ալդքան չուտով մեծ քանակութեամբ պատրաստել, դոնէ կարծում եմ որ ամբողջ աշխարհքում հանգստութիւն կը լինի, եթէ Պրուսական պետութիւնը իւր Փիրման ալդ բանի ներքոյ դնէ: (Ընդհանուր հաւանութիւն):

Դործը ալնքան էլ հեշտ չէ: Փարրիկացիալի մէջ զանազանութիւն չի լինիլ, բայց զանազանութիւն կը լինի ծախելու գործի մէջ: Հարկաւոր կը լինի մի վարչական օրգան ստեղծել, որի գործը կը լինի դեղը ուղարկել և բաժանել: Ուղղութիւնը ի հարկէ կենտրոնից պէտք է տրւի: Հասարակութեանը և ամբողջ աշխարհին պէտք է ապահովութիւն տրւի, որ ալդ վարչութիւնը ոչինչ ընդհանուր չունի Փինանսական և նման գիտաւորութիւնների հետ. (Մեծ հաւանութիւն: Ապագայում գուցէ գործը ալնպէս փոփոխի որ մենք մի քանի ոլթեր ևս ընդունենք, լետոյ կը դալ ժամանակ, որի մասին ես կասկած չունիմ, որ Կոխը նոր միջոցներ (զեղեր) կը գտնի ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւնների համար և, փորձերից լետոյ, ալս նորաստեղծ հիմնարկութեանը կը չանձնի նոցա՝ Փարրիկացիալի համար:

Կոխը ցանկանում է, որ իւր զեղի պատրաստումը ապակենտրոնանալ, բայց նա ուզում է որ դա կապւած մնալ գոլութիւն ունեցող մեծ հիմնարկութիւնների հետ և որ ալդ հիմնարկութիւնների մէջ մի բաժանմունք լինի, որը կատարէ ալն մեծ առողջաբանական գործը, որ նա իրան նպատակ է զրել: Ալս բաժանմունքներին պէտք է որքան կարելի է միանան պոլիկլինիկները, որպէս նաև ալն բժիշկները, որոնք ամբուլանտորական պրաքսիսով են բժշկում իրանց հիւանդներին, և չամենայն դէպս կենտրոնական տեղերում պէտք է հիմնարկութիւններ լինեն ալքատներին ձրի ընդունելու համար:

Ալթմ խնդիրը սորանումն է, թէ ինչ պէտք է լինի վալրակիչ հի-

ւանդութիւններ ի նստիտուտը: Նա ունենալու է երկու բաժանմունք՝ մէկը հիւանդների համար, միւսը կը լինի գիտական բաժանմունք: Հիւանդների բաժանմունքում պէտք է լինին այն բոլոր վարակիչ հիւանդութիւնները, որ կոխի հետազոտութիւնների համար հարկաւոր են: Գիտական բաժանմունքում նա ուղում է քննել իւր բոլոր նախատեսած դէպքերը: Այդ ինստիտուտը ուղում ենք շինել քաղաքային երկաթուղու (Stadtbahn) և ալդպէս կոչւած նոր Շարիտէ'ի մէջ տեղ: Այստեղ պէտք է փոքրիկ տներ շինեն բնակութեան համար, ուր ընդունելին հիւանդները և կերակուեն. և մի փոքրիկ լսարան կը շինել այնտեղ մինչ 50 հոգու համար: Նոցա երկու կողմերից կը շինւեն երկու մեծ և երկու փոքրիկ բարակներ, մի կողմը՝ կանանց, միւս կողմը՝ տղամարդկանց համար: Նաև բնակութեան տներ կը շինեն սպասաւորների և խնամողների համար և ալլն: Գիտութեան բաժանմունքը մի շինութիւն կը լինի, որը զբոթէ միայն պատուհաններից կը լինի բաղկացած, որ ամեն մի միկրոսկոպիստ իւր համար առանձին պարապել կարողանալ: Գործի գլուխ կանգնած կը լինի պրոֆ. Արթը. Նորա ներքոյ երկու բաժինների ղեկավարներ՝ հիւանդների և գիտութեան բաժանմունքների համար: Շինութիւնները կը նստին կէս միլիօն մարկ և կոնսրակտները արդէն կապւած են: Մինչ ալս մինչ այն շինութիւնների ինսպեկտոր Բօթսէր ուղարկուում է Պարիզ, Պաստեօրի ինստիտուտը այցելելու համար, ուր նա ապահովապէս կը գտնի գլխաւոր հիմունքները՝ գիտական բաժանմունք օրդանիզացեալի համար:—

Մինխտր Ֆոն Գոտլեր'ի ճառի շարունակութիւնից մենք կը հաղորդենք այն, որ, պետական գանձարանից դուրս, գործին աջակցելու առաջարկութիւններ են արել թէ Բերլին քաղաքը և թէ մասնաւոր բարեգործները: Բերլինը պահպանելու է իւր հաշուով 150 անկաղին ագքատների համար: Մասնաւոր բարեգործներից մէկը արդէն կոխին գրել է, թէ մի միլիօն մարկ է տալիս, որ կոխի ղեկավարութեան ներքոյ գտնուելիք մի հիւանդանոց շինել թոքախտների համար: Այժմ բանակցութիւններ են անւում մինխտրութեան և Բերլին քաղաքի միջև, որ քաղաքը մի նոր հիւանդանոց շինի մի ահագին սանատորիումով: Միւս քաղաքներն էլ և բարեգործները, մինխտրը չգտնելի, կը հետևեն ալդ օրինակներին:

Վերջացենք—հաղորդելով այս շատ կարևոր իրողութիւնը, որ և մինխտր Գոտլերը հարկաւոր համարեց իւր ճառի վերջում հաղորդել, որ Ալպեր հաւատադնում է թէ բոլոր մարդկանց եօթներորդ մասը Տուբերկուլոզից է մեռնում:—

ԿԱՅՄՐ ՎԻՆԵՆՍ II-ի ՃԱՌԸ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Պարոններ, ես ձեզ իմ բոլոր սրտով բարեւամ եմ և շնորհակալութիւն եմ չարտնում անձնապէս պր. մինխտրին, որ նա, չը նախած ամեն տեսակ գործերով ծանրաբեռնւած լինելուն, լանձն է առել այս ժողովի նախագահութիւնը վարել: Ես համուլւած եմ որ ոչ ոք այնքան չէ կոչւած և այնքան ճարպիկ չէ՝ մի ալսպիսի խնդիր ձիշդ ղեկավարել և նորա լուծմանը նախատել, որքան լուսաւորութեան մեր մինխտրը, որի մասին ես միանգամայն և առանց չափազանցման կարող եմ ասել, որ գերմանական պետութիւնը և սլոուսական թաղաւորութիւնը շատ տարիներ չի ունեցած մի այնքան քաջ, անձնէր և նշանաւոր մինխտր լուսաւորութեան, որ պիտին նա է. Ես չուր ունիմ որ կը բաջողւի ձեր օգնութեամբ գործը ոչ միայն առաջացնել, այլ և մինչ վերջը տանել:

Նխտը սկսելով, կարծի վիշելմ կրկին խօսք վերցրեց և մի երկար ճառում հետեւեալն ասաց.

Պարոններ, ես կամեցող նախ ձեզ մի երկու խօսք ասել, որովհետեւ կարեւոր եմ համարում որ պարոնները առաջուց խի իմանան, թէ ինչպէս եմ ես մտածում խնդրի վերաբ. Հաստատ է որ շատ բան վիճարանութեան է ենթարկւելու առանց վճռի հասնելու, և ես կարծում եմ, որ մի քանի կէտեր միթուլեան մէջ են մնալու: Այդ պատճառով ես լաւ համարեցի՝ պարոններին կասկածի մէջ չը թողնելու, որ այստեղ ամենից առաջ ոչ թէ քաղաքական դպրոցական խնդրի մասին է գործը, այլ լոկ ա ե խնդրական և մասնկալարժակաւ միջոցներ ի մասին, որ մենք պէտք է ձեռք առնենք՝ մեր նորահաս երիտասարդութիւնը կրթենք համեմատ ալթմեալ պահանջներին, մեր հայրենիքի գիրքին աշխարհիս մէջ և մեր կիսանքին: Եւ այստեղ խի պէտք է մի բան նկատեմ: Եւ շատ կուրախանալի եթէ մենք ալս քննութիւնները, ալս վիճարանութիւնները ամառնենք ոչ թէ ֆրանսիական schulenquôte (խաղաղութիւն դպրոցների մասին), այլ գերմանական schulfrage (դպրոցական խնդիր) խօսքով: Ֆրանգէ (խնդիր) հին գերմանական խօսքն է սկզբնական հետազօտութեան (խու-

զարկութեան) համար, և ես պէտք է ասեմ, որ այս էլ զեռ աւել կամ պակաս մի նախնական հետազոտութիւն է: Ուրեմն ուղղակի ասենք «Գպրոցական խնդիր»: Ես կարդացի բոլոր 14 հարցերը և զոնում եմ որ նոքա շատ հեշտութեամբ կարող են գալթակղել դէպի հեռականութիւնը: Այդ ես շատ կը ցաւէի: Գլխաւորը այն է որ գործի ոգին ըմբռնէր և ոչ միայն նորա ձեռ: Եւ ես իմ կողմից մի քանի հարցեր եմ դրել որ ես ձեր մէջ կը պտըտեցնեմ և ես լոյս ունիմ որ ձեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն: Ամենից առաջ «գպրոցական առողջաբանութիւնը բացի մարմնամարդութիւնից», ահա մի բան, որը շատ ձշղութեամբ պէտք է քննուի: Յետոյ՝ «դասաւանդելի նիւթի պակասացնումը» չետոյ՝ «առանձին առարկաների դասաւանդութեան ծրագիրները», և չետոյ՝ «դասաւանդութեան մեթոդը կազմակերպութեան համար (Lehrmetho, de für die Organisatlon), մի խօսք, որի իմաստը դժւար ըմբռնելի է թւում մեզ. ծանօթ. խմբ.)—ահա գլխաւոր կէտերը: Վեցերորդն է «Քննութիւններից գլխաւոր բեռը հեռացրած է արդիօք?, և եօթներորդ՝ «ծանրաբեռնումը ապագայում թեթեւացնել», ութերորդ՝ «Ինչպէս պէտք է կազմակերպել վերահսկողութիւնը, երբ գործը գլուխ բերած կը լինի»: Իններորդ՝ «կանոնաւոր և արտակարգ բեւիզիաները այլ և այլ բարձր վարչական իշխանութիւնների կողմից»:

«Ես դնում եմ այս հարցերը ժողովի սեղանի վերայ ու կամենում է՝ կարող է դոցա մասին տեղեկանալ: Ամբողջ խնդիրը, պարոններ, կամաց-կամաց ինքն իրան զարգացաւ. դուք կանգնած էք ալստեղ մի բանի դիմաց, սրի մասին ես հաստատ համոզւած եմ, որ դուք այն կատարելութիւնով, որ կը տաք գործին, այն ձեով, որ դուք կը դրոշմէք նրան, արդէն որպէս հասուն պտուղ ազգին կը դարձնէք.

Գուցէ հարկաւորութիւն չը լինէր այն կաթննետալին հրամանը տալ, որ պր. մինխտրը բարի եղաւ քիչ առաջ չիշատակել, եթէ ուսումնարանը այն տեսակէտի կանգնած լինի. որի վերայ նա պէտք է կանգնած լինէր: Ես պէտք է առաջուց խօսի նկատեմ, որ եթէ ես մի փոքր խիստ պէտք է լինեմ, ալ ոչ ոք ինձ անձնապէս չը պէտք է վերաբերել, ալ միայն սիստեմին, ընդհանուր դրութեանը: Եթէ ուսումնարանը կատարած լինէր այն, ինչ նորանից պահանջելի է,—և ես կարող եմ իբրեւ գործին տեղեակ խօսել, որովհետեւ ես ես գիմնագիտւում նստած եմ եղել և ես գիտեմ թէ ինչ է կատարուում այնտեղ—նա հէնց սկզբից իւր կռիւը սկսած կը լինէր սփռալ-դեմոկրատիայի դէմ: Ուսուցչական խմբերը իրար հետ միասին գործին պինդ կպած կը լինէին և դեռահաս երիտասարդութիւնը այնպէս կըրթած կը լինէին, որ այն երիտասարդները, որոնք մօտաւորապէս լոճ հասակակից են, ուրեմն շուրջ 30 տարեկան—ինքն ըստ ինքեան կալմած կը լինէին այն դասակարգը, որի հետ ես պետութեան մէջ կ'աշխատէի՝ փոանգաւոր չարժման դէմ առնելու համար: Բաղց ալդ ալդպէս չի եղած: Ամենափերջին րոպէն, ուր մեր զպրօքը մեր ամբողջ հայրենական կեանքի և մեր

գարդայման համար կարևոր է եղած, ալդ րոպէն եղած է 1864, 1866 և 1870 թւականներին: Այն ժամանակ պրուսական ուսումնարանները, պրուսական ուսուցչական կողմիցները կրողներն էին միութեան գաղափարի, որը ամեն տեղ քարոզուում էր: Ամեն մի աւարտող, որ դպրոցից դուրս էր գալիս և իբր վիճակը կամ կեանքի մէջ էր մտնում, ամենը համաձայն էր այս մէկ կէտում՝ գերմանական պետութիւնը կրկին կը վերականգնւի և Ելզաս-Լոթարինգեան կրկին ձեռք կը բերւի: 1871 թւականով գործը դադարեց. պետութիւնը ալժամ միացած է, մենք ունինք արդէն ինչ ձգտում էինք ձեռք բերել, իսկ գործը մնաց կանգնած: Ալժամ պէտք է որ ուսումնարանը, նոր ձեռք բերած հիմունքից դուրս գալով, երկրասարդութիւնը ղեկավարէ և նրան պարզէ, որ ալդ նոր պետութիւնը ստեղծւած է պահպանելու համար: Բայց բանը մոռացութեան էր տրւած. և ալժամ, այս կարծ միջոցում, որ գերմանական պետութիւնը գոյութիւն ունի, կենտրոնախօս տենդենցներ են զարգանում: Նս ալդ մասին անկասկած դատել կարող եմ, որովհետեւ ես վերեւ եմ կանգնած և բոլոր ալդ խնդիրները ինձ են հասնում: Պատճառը պէտք է որոնել երկրասարդութեան կրթութեան մէջ: Ինչն է պակաս: Պակասութիւնները մի քանի տեղ են: Գլխաւոր պատճառը նորա մէջն է, որ 1870-ից դէս լեզուպէտները որպէս *beati passidentes* գիմնազում նստել են և գլխաւորապէս կշիռը դրել են ուսանելու նիւթի, ուսանելու և գիտութեան վերաջ, բայց ոչ բնաւորութիւնը կրթելու և ալժամ եւս կեանքի կարիքներին վերաջ: Դուք, պարոն գաղտնի խորհրդական Հինցպետեր, կը ներէք, դուք մի ողբաւորած լեզուագէտ էք. բայց չը նայած դորան, խնդիրը իմ կարծիքով ալն աստիճանի է հասել, որ վերջ ի վերջոյ բանը ալսպէս դնալ չի կարող: Մինչ ալժամ աւելի քիչ է կշիռը դրւած կարողա՞նալու քան գիտեանալու վերաջ: Ալդ երևում է նաեւ ալն պահանջներից, որ տնւում են քննութիւններին ժամանակ: Պահանջում են, որ աշակերտը որքան կարելի է շատ գիտենալ. թէ նա կեանքի համար հարկաւոր է թէ ոչ՝ դա երկրորդականն է: Նրբ ասում են, որ երկրասարդը քիչ է նախապատրաստել գործնական կեանքի և նորա պահանջներին համար, դորան միշտ պատասխանում են թէ ալդ դպրոցի գործը չէ և որ գլխաւորը ողբ կրթութեան մէջն է, որով նա կարող է կեանքի մէջ հարկաւորը կատարել: Նս կարծում եմ որ այս ուղղութեամբ ալ ևս չի կարելի գնալ:

Գաւառալով ալժամ դպրոցին և մասնաւորապէս գիմնազին, ես շատ լաւ հասկանում եմ, որ շատ չըջաններում ինձ ընդունում են որպէս մտեւանդ հակառակորդ գիմնազին և որ ինձ ներկայացրել են որպէս միւս դպրոցների բարեկամ: Պարոններ, դա ճիշդ չէ: Ուլ ինքը գիմնազում եղել է և կուլիսներին քետել նայել է, նա գիտէ թէ պակասութիւնը ինչուսն է: Նս պակասութիւնը ամենից ատալ նորանումն է, որ ուսումնարանը գուրկ է աղգալին հիմնաւորից: Մենք պէտք է որպէս հիմք գիմ-

նազի համար գերմաներէնը ընդունենք, մենք պէտք է ազգային երկ-
տառարդ գերմանացիք կրթենք և ոչ երկտառարդ լոյներ ու հոովմապէցիք:
Մենք պէտք է թողնենք ալն տեսակէտը, որ հարկւրաւոր տարիներ գոյու-
թիւն է ունեցել, ալն միջնադարեան հին վանական կրթութիւնը, ուր լա-
տիներէնը գլխաւորն էր և մի քիչ էլ չունարէնը: Այժմ դա ալ ևս կարևոր
չէ. մենք պէտք է գերմաներէնը հիմք դարձնենք: Գերմա-
ներէն գրաւոր խնդիրը պէտք է դառնալ ալն միջին
կէտը, որի շուրջը ամեն ինչ պտտում է: Նիթէ մէկը վերջնա-
կան քննութեան ժամանակ մի անսխալ շղերմաներէն չօգտած է տալիս,
դորանից կարելի է ճանաչել երկտառարդի ոգկրթութեան չափը և դա-
տել թէ նա արդեօք մի բանի պէտք է թէ ոչ:

Ի հարկ է դրա գէտ ասում են՝ լատիներէնի խնդիրը նմանապէս
ատ կարևոր է, լատիներէնի խնդիրը չատ լաւ է մէկին օտար
շէկզւի մէջ վարժելու համար և ալն: Այո, պարոններ, ալ ևս
էլ փորձել եմ: Ինչպէս է դոյանում մի ալիպիսի լատիներէն գրա-
ւոր աշխատանք: Եւ չատ չաճախ տեսել եմ, որ մի պատանի գերմաներէն
աշխատութեան մէջ—տակնք № 4 ընդհանրապէս բաւարար և լատիներէ-
նում № 2 թւանշան է ստանում: Այդ մարդը արժանի էր պատմի փոխա-
նակ դովետտի, որովհետեւ նա լատիներէնը լաւ ճանապարհով գլուխ չը բե-
րաւ, ալ պարզ է: Եւ ալն բոլոր լատիներէն աշխատանքները որ մենք
գրել ենք, 12-ից հալիւ երկուսը ալ միջոցներով չեն գլուխ եկել: Այդ-
պիսի աշխատանքները նշանակում էին որպէս «լաւ»: Եւ դա կոչւում էր
լատիներէն աշխատանք: Բայց երբ մենք զինադում մի աշխատանք պիտի
գրէինք (Լեոսինգի) «Վարնհեյմցի Միննա»-ի մասին, մենք հալիւ «բաւա-
րար» թւանշան էինք ստանում: Այդ պատճառով էլ ասում եմ ես՝ դէնը
լատիներէն աշխատանքը, նա խանդարում է մեզ և մենք ժամանակ ենք
կորցնում ի վրաս գերմաներէնի:

Նոյնպէս կը կամենայի ևս ազգայինը աւելի զարգացրած տեսնել
պատմութեան, աշխարհագրութեան և ժողովրդական զրույցների (Sage)
խնդիրներում: Սկսենք մօտիկից: Միմիալն երբ մենք մեր տան ալ և ալ
սենեակների և բաժանմունքների հետ ծանօթ ենք, կարող ենք թանգա-
րանը դնալ և ալնտեղ ևս շուրջ նայել: Բայց ամենից առաջ մենք մեր
պատմութիւնը պէտք է իմանանք: Մեծն Կուրֆիւրստը (ալժմեալ պրուսա-
կան թագաւորի նախահալերից մէկը 17 տարում, որից սկսեց Պրուսիայի
առաջադիմութիւնը, ծան. իմը.) իմ աշակերտական տարիներում միթու-
թեան մէջ ծածկւած մի անձնաւորութիւն էր, եօթնամեալ պատերազմը
արդէն խորհրդածութիւնների տաւրիւղ չէր և պատմութիւնը վերջանում
էր Քրանսիական լեզափոխութիւնով: Ազատութեան պատերազմները (պա-
տերազմները Նապոլիօն 1-ի դէմ, 1813 թ., ծանօթ. իմը.), որ ամենա-
կարևորն են ալժմեալ պետական քաղաքացու համար, չէին անցնում, և

միաջն պր. զազտնի խորհրդական Հինցպետերի լրացուցիչ և հետաքրքրական դասախօսութիւններովը միայն ևս, փառք Աստուծոյ, կարողացաւ ալք բաներից տեղեկանալ: Նւ հէնց զորա մէջն է Punctum saliens. ինչու մեր երկտասարդները գալթակզում են (դէպի սոցիալ-դիմոկրատիան)՝ ինչու ալքան անորոշ, մտամոլոր երկտասարդներ կան, որոնք ամենքը ուզում են աշխարհքը զրստել: Ինչու են միշտ մեր կառավարութեան վերայ մրթմրթում և արտասահմանի վերայ մատնանիշ լինում: Որովհետեւ մեր երկտասարդները չը գիտեն թէ ինչպէս են դպացել մեր հանգամանքները և թէ պատճառները ֆրանսիական 1789 թւականի լեզափոխութեան մէջն են: Ալք իսկ պատճառով ես այս հաստատ համոզմունքին եմ, որ եթէ ժամանակը ֆրանսիական մեծ լեզափոխութիւնից դէպի 19 երորդ դարը պատանիներին պարզ ենք պարզ և օբյեկտիւ ու ընդհանուր գծերով, ալն ժամանակ նոքա բոլորովին ուրիշ հասկացողութիւն կ'ունենան ալժամայ հանգամանքների մասին, քան մինչ ալժամ էր: Ալն ժամանակ նոքա կարող են համալսարանում պակասը լրացնել:

Գալով ալժամ մեր երկտասարդները պարապմունքներին, միանգամայն անհրաժեշտ է դասերի թիւը պակասեցնել: Պր. զազտնի խորհրդական Հինցպետերը կը վիշէ որ երբ ես կասեցիլ գիմնադումն էի, ծնողների և ընտանիքների առաջին զանգստը ալն էր որ ալգպէս բանը չարունակեանկարելի է: Դորա հետեանքն էր, որ կառավարութիւնը միջամտեց, մենք պարտաւորեցինք ամեն առաւօտ մեր գիրեկտոր Յետտելին ցոյց տալ մեր տնային պարապմունքների ժամերը, որ մեզ հարկաւոր էին որ մենք մեզ տ.ած դասերը սովորէինք: Դէ, պարոններ, դուրս էր գալիս որ մենք $5\frac{1}{2}$, $6\frac{1}{2}$, մինչ 7 ժամ տնային պարապմունքներ ունէինք: Դորա աւարտողներ էին. Հաշւեցէք զորա հետ միասին 6 ժամ դասեր զպրոցում, երկու ժամ ճաշելը, և դուք հաշւեցէք հիմա թէ օրից ինչ էր մնում: Եթէ ես առիթ չունենալի դուրսը ձիով դէս ու դէն դնալ և ալ աղատութիւններ ունենալ, ես սկի չէի իմանալ թէ աշխարհքիս տեսքը ինչպէս է: Ինչ և իցէ դորա ծանրութիւններ են, որ չարունակ չի կարելի պատանիների վերաջ բեռնաւորել:

Պարոններ, ալգպէս չարունակել չի կարելի, աղեղը աւելի լարել չը պէտք է, և ոչ էլ ալգպէս լարած պահել: Ալք բանում մենք արդէն վերջին ծալը անցել ենք: Դպրոցները—և ես ուզում եմ ալտեղ գիմնագների մասին խօսել—գերմարդկայինը են կատարել, և իմ կարծիքով ուսուաններ աւելի են դուրս բերել, քան աղղը տանել կարող է և աւելի, քան իրանք ուսուանները կարող են տանել: Ճիշտ է իշխան Բիսմարկի այս խօսքը՝ «աւարտածների պրոլետարիատ», որ մենք ունինք: Փաղցածութեան բոլոր կանգիտատները, մանաւանդ պարոն ժուրնալիստները, դորա շատ անգամ աւելած գիմնադիտներ են, և դա մի վտանգ է մեզ դորա շատ անգամ աւելած գիմնադիտներ են, և դա մի վտանգ է մեզ համար: Ալք աւելորդը պէտք է հեռացնել: Ալք պատճառով ես ալտահետ

ուչ մի նոր գիմնադրի համար թողտուրթիւն չեմ տալու, մինչև որ նորա անհրաժեշտութիւնը ցոյց չը արւի: Մենք արդէն բաւական ունինք:

Այժմ հարցնում է թէ ինչպէս կարելի է բաւարարութիւն տալ կլասիքական կրթութեան և բէալական կրթութեան ու միամիտ կամաւոր զինւորական ծառայութեան պահանջներին: Այս կարծում եմ որ բանը շատ պարզ կերպով արեւել է վճռել, իբր մի արմատական քաղով ցալմեալ հայկացիները պարզենք, ասելով՝ կլասիքական գիմնադնէր կլասիքական կրթութիւնով, մի երկրորդ տեսակ ուսումնարաններ բէալական ուսումով, բաւց ոչ բէալական գիմնադնէր: Բէալական գիմնադները կիսատութիւն են ներկայացնում, նորանով մարդ հասնում է կիսատ կրթութեան, և ամբողջը տալիս է կիսատութիւն լետովալ կեանքի համար:

Շատ իրաւացի են գիմնադների գիրեկտորների գանգատները աշակերտների ալս ահագին քանակութեան մասին, որը երբէք չի հասնում քննութեան և որը միայն իրաւունք է ուզում ձեռք բերել մի տարի իբր գինւոր ծառայելու: Ուրեմն ալստեղ զործին օգնած կը լինենք, եթէ քննութիւն պահանջենք իբր միամեալ ծառայողը ուսումնարանը թողնում է, և նորա իրաւունքը կախած լինի նորանից, որ իբր նա բէալական ուսումնարանն է լաճախում՝ ցոյց տալ աւարտման վկայականը: Այն ժամանակ մենք վկայ կը լինենք հոսանքին՝ գիմնադներից դէպի բէալական ուսումնարանները: Որովհետեւ եթէ սոքա բէալականը կը լաճախեն, նոքա, ալը միմեալն ծառայութեան կանդիդատները կունենան ալն ինչ որոնում են:

Գորա հետ ես կապում եմ մի երկրորդ կէտ, որ ես վերը լիշատակեցի՝ աւանդելի նիւթի պակասացելը, որը կարելի է քննութիւնները աւելի պարզ դարձնելով: Քերականական պահանջները բոլորովին դուրս գցենք վերջնական քննութիւններից և դնենք մի կամ երկու դաստնով աւելի ներքեւ ե թող աւելի որ ալստեղ մի տեխնիքական քերականական քննութիւն լինի, ալն ժամանակ քննեցէք նրանց որքան կամենաք խիստ, լետող կարող էք ալք քննութեան հետ կապել միմիայն ծարարողների քննութիւնը, խի ու ուղում է օֆիցեր դառնալ՝ նա կը սալ նաև ֆեհն-րիխի քննութիւնը, ալնպէս որ նա լետող ալ ես ալք քննութիւնը տալու հարկաւորութիւն չի ունենալ:

Երբ քննութիւնները ալս ձեռով թեթեացրած կը լինենք, ալն ժամանակ կրկին ալն մոմենտը որ ուսումնարանում և մասնաւորապէս գիմնա-դում կորած էր՝ դատարարակութիւնը, բնաւորութեան կրթութիւնը: Ալք մենք այժմ չենք կարող ամենալաւ ցանկութեամբ անգաճ, երբ դասարանում 30 երեսալ է նստած, որոնք ալնքան շատ դասեր ունեն և ուր լաճախ դաս են տալիս երիտասարդներ, որոնք զեռ իրանք կարօտ են բնաւորութեան զարգանալուն: Այս ալստեղ կը կրկնեմ պր. գաղտնի խորհրդական Հենցպիտերի խօսքը, որ ես լսել եմ նրանից՝ «տվ ուղում է

կրթել, ինքը պէտք է կրթւած լինի: Այդ չի կարելի մեր աշխարհի ամբողջ ուսուցչական պերսոնալի մասին ասել: Դաստիարակութիւնը կարելի դարձնելու համար պէտք է աշակերտների թիւը պակասացնել: Այդ կարելի է իմ ցոյց տւած ճանապարհով: Դասեր տալով՝ ուսուցիչը իւր պարտքը չը լրացրեց: Երբ ուսումնարանը ափսոսանքով խլում է երեխային ընտանիքից, աչն ժամանակ նա պէտք է նաև դաստիարակութեան պատասխանատուութիւնը իւր վերաջ առնէ: Դաստիարակեցէք երիտասարդութիւնը և աչն ժամանակ ուրիշ տեսակ աւարտողներ կ'ունենանք: Յետոյ պէտք է թողնել ալս սկզբունքը, թէ իւր բանը գիտենալու մէջն է և ոչ կեանքի մէջ: Ջալէլ սղերքը պէտք է աշխարհի գործնական կեանքի համար պատրաստեն: Պրուսիայում կան 108 գիմնաղներ և պրոգիմնաղներ 80,979 աշակերտներով, թէալական գիմնաղներ և թէալական պրոգիմնաղներ՝ 172 հատ 34,465 աշակերտներով, լատիներէնից դուրկ բարձր թէալական ուսումնարանները 60 հատ 19,893 աշակերտներով: Այդ բոլորից գիմնաղներում ձեռք բերին միմիայն ծառայութեան իրաւունք 68 տոկոս, թէալական գիմնաղներում 75 տոկոս և լատիներէնից դուրկ թէալական ուսումնարաններում 38 տոկոս: Հասունութեան վկայականներ (վերջնական քննութիւններով) ստացած գիմնաղներում 31 տոկոս, թէալական գիմնաղներում 12 տոկոս, բարձր թէալական ուսումնարաններում 2 տոկոս: Այդ դպրոցների ամեն մի աշակերտ ունի չուրջ 25,000 դպրոցական և տնային աշխատութիւններ և չուրջ 657 ժամ ունի ազատ, որի մէջ և մարմնամարզութեան դասեր կան: Սա ողեկան աշխատանքի մի չափազանցութիւն է, որ միանգամայն պէտք է պակասեցնել: Տասներկու, 13 և 14 տարեկան երեխաները չորրորդում և երրորդում, հաշւած նաև մարմնամարզութիւնը և երգեցողութիւնը, չարաթական 32 ժամ պարապմունք ունին, մի քանի դպրոցներում 35, և թէալական գիմնաղի երրորդում ասելն ու գրելը 37 ժամ է պահանջում: Դէհ, պարտներ, մենք ամենքս չատ թէ քիչ հասունացած ենք և տնտեսպէս մենք էլ չենք կարող աղքատի գիմնաղ: Վիճակագրական տեղեկութիւնները դպրոցական հիւանդութիւնների տարածման մասին, մանաւանդ աշակերտների կարճատեսութիւնը, իսկ որ սարսափելի են, և դեռ մի քանի հիւանդութիւնների մասին վիճակագրական թւերը պակաս են: Մտածեցէք, պարտներ թէ աղքատի նշանակութիւն ունի երկիրը պաշտպանելու (զօրքի) համար: Եւ գիմնաղներ և մի քանի պէտք է մի սուղջ սերունդ ունենանք, որը որպէս ողեկան առաջնորդներ և պաշտօնեաներ նմանապէս հալոյնքին են ծառայում: Ալքքան կարճատեսներից մեծ մասը անպէտք են: Միմարդ, որ իւր աչքերից չի կարող օգտուել, ինչպէս կարող է լետոյ չատ բան չինել: Վերջին դաստան մէջ կարճատեսների թիւը մի քանի տեղերում հասնում է 74 տոկոսի: Եւ կարող և մ սեպհական փորձից ասել որ մենք, թէ և կառուցում չատ լաւ սինեակ ունէինք, ուսուցչական տեսակը միա-

կողմանի սիրուն լուսով և լաւ վնտիլացիաւով, որը իմ մօր ցանկութեամբ բերած էր, աշնուամնաշնիւ 21 աշակերտներէից 18-ը ակնոցներունէն, որոնցից երկուսը ակնոցներով մինչ սեղանը տեսնել չէին կարողանում: Այս բաները իրանք իրանց դատապարտում են: Պէտք է միջամտել: Պէտք է առողջաբանութիւնը նախապատրաստական հիմնարկութիւններում ուսուցիչներէ համար աւանդել, ուսուցիչները պէտք է դորա մէջ կուրսանցներն և ամեն մի վարժապետին պէտք է պալման դնել՝ որ ամեն վարժապետ, որ առողջ է՝ պէտք է մարմնարդութիւն գիտենալ և նա պէտք է ամեն օր մարմնամարդութիւն անի:

Պարոններ, սոքա են ալն ընդհանուր տեսակէտները, որ ես ձեզ պէտք է լուսաբանեմ: զոքա բաներ են, որ իմ սիրտը չուզել են, և ես կարող եմ ձեզ հաւատացնել՝ ալն մեծաքանակ դրութիւնները, ցանկութիւնները և խնդիրքները որ ես ծնօղներից ստացել եմ, ինչ՝ որպէս երկրիս ընդհանուր հօր վերաջ պարտականութիւն ևն զնում լալտարարելու որ ալսպէս չի կարելի բանը շարունակել: Պարոններ, սղամարդիկ չը պէտք է ակնոցներով աշխարհքս դիտեն, ալ սեպհական աչքերով և պէտք է հաճութիւն զգան ալն բանից ինչ իրանց առջնն է՝ իրանց հալրենիքից և սորա հաստատութիւններից: Այդ բանին դուք պէտք է ալժմ օգնէք:

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՐԵՖՈՐՄԸ ՊՐՈԽՍԻԱՅՈՒՄ

Գլխաւորական ինքնաշարժ ինքնաշարժ համար կոնֆիրմացիա
զուտաւորա՞ծ ուսուցիչներ ժողովին ներկայացրած են կառավարութիւնից
հետեւեալ 14 հարցերը:

1) Այժմ գոյութիւն ունեցող միջնակարգ դպրոցների տեսակները
պէտք է արդեօք իրանց աշխատող տարբերութեամբ պահպանել, թէ հար-
կաւոր է միմեանց խառնել ա. կլասիկական գիմնազը բէալական գիմնազի
հետ. բ. բէալական գիմնազը բարձր բէալական դպրոցի հետ:

2) Կարելի է արդեօք գոյութիւն ունեցող դպրոցների երեք տեսակ-
ները (գիմնազական, բէալ-գիմնազական և լատիներէնից զուրկ ուսումնա-
րան) և կամ նոցանից երկուսի համար մի ընդհանուր պատանդան ստեղ-
ծել: Վերջին դէպքում պէտք է արդեօք՝ ա. գիմնազների և բէալ-գիմնազ-
ների երեք ստորին դասատներ ի համար գոյութիւն ունեցող միակերպութիւնը
ընդարձակել մինչև ուսման-սեկունդա, իսկ աշխատանքի վեր, բարձր
բէալական ուսումնարանի ծրագիրը մոցնել (միացումն բէալ-գիմնազի կլա-
սիկական գիմնազի հետ): Թէ պէտք է լատիներէնը բէալ-գիմնազներում մինչ
ուսման-ստորին դասատներ և լատիներէնից զուրկ երեք ստորին դասատները
լրացնել քաղաքացիական ուսումնարանի համար միացումն բէալական
գիմնազի բարձր քաղաքացիական—Bürgerschule—ուսումնարանի հետ):

3) Յանկալի է արդեօք գիմնազների ծրագիրների մէջ հին լեզու-
ներին չտուկացրած ժամերի թիւը սահմանափակել և աշխատել վարել, որ
դասաժամերի թիւը 3 ստորին դասատներում իջեցնել, անդլիներէնը կա-
մաւոր կերպով ներմուծել և գծագրութիւնը քաղաքացիացի վեր պարտաւոր-
եցուցիչ դարձնել: Սոցն սահմանափակման հետ չը պէտք է արդեօք լա-
տիներէնը զրաւորը սրպէս նպատակ և չունարէն վերլուծութիւնը պրիմաւոր
դէն գցել:

4) Յանկալի է արդեօք, բէալական գիմնազների ծրագրի մէջ 1882
թականի կարգադրութիւնը լատիներէնի ուսման հետ մասին պահպա-
նել, թէ նորան պակասացնել և լատին դասերի թիւը նւագայնել, մանա-
ւանդ ստորին դասատներում:

5) Յանկալի է արդեօք:

ա. ալն տեղերում, ուր գիմնադական կամ բէալ-գիմնադական հիմնարկութիւններ կան, երեք ստորին դաստններում տեղական պահանջին համեմատ լատիներէնից դուրս և նորա փոխարէն գերմաներէնը ուժեղացնել և նոր լեզուի դաստնութիւն մտցնել:

բ. ալն տեղերում, ուր միայն լատիներէնից դուրի ուսումնարաններ կան, նոցա երեք ստորին դաստններում, տեղական կարիքին համեմատ, լատիներէնը մտցնել:

գ. բոլոր եօթնատիճանի ուսումնարանները (պրօգրիմնադներ, բէալական պրօգրիմնադներ, բէալական ուսումնարաններ) 6 աստիճանի վերածել:

դ. բէալական դպրոցները և քաղաքացիական դպրոցների ծրագիրը հաւասարացնել և երկուսն էլ ալնպէս կազմել որ նոցա չարունակութիւնը բարձր բէալական դպրոցներում հեշտանալ:

6) Յանկալի է արդեօք, գաստիճանի դպրոցներում ալն աշակերտներին ինկատի առնելով, որոնք վերջացնելուց առաջ կեանքի մէջ են մտնում, 6-երորդ տարեալ կուրսում համեմատապէս աւարտման ծրագիր մտցնել:

7) (Այս լօղածը վերաբերում է դասերի և աշակերտների քանակութեան վերաբերեալ խնդիրներին):

8) Դպրոցական ժամերը պակասացնելով անգամ, որքան արդեօք հնարաւոր է, ուժեղ մեթոդական դաստնութիւնով՝ գլխաւոր պարագմունքը ուսումնարանում կատարել, մանաւանդ ստորին դաստններում:

9) Ինչ պէտք է կատարել որ մարմնամարզութեան դաստնութիւնը, որի համար ալթմ չաբաթը երկու դաս է նշանակւած. բարձրանալ, և ինչ ուրիշ բաներ են հարկաւոր պատանեկութեան մարմնական կրթութիւնը խնամելու համար:

10) Կարելի է արդեօք հասունութեան քննութիւնը բաց թողնել, իսկ եթէ ոչ՝ ինչպէս կարելի է ալն աւելի պարզ դարձնել:

11) Ինչ փոփոխութիւններ է հարկաւոր մտցնել բարձր դպրոցներում ապագայ ուսուցիչների գիտութեան կրթութեանը համար:

12) Ինչ միջոցներով կարող են բարձր դպրոցները, կարելիին չափ ներդաշնակութեամբ ընտանիքի հետ՝ ներդրածել աշակերտի բարոյականի վերաբ:

13) Ինչ փոփոխութիւններ են յանկալի միամնալ ծառայութեան իրաւունք ստանալու համար:

Ա. ալն դպրոցներում, ուր ուսման ընթացքը գ. տարի է տևում:

Բ. բարձր քաղաքացիական դպրոցներում:

14) Եթէ ապագայում բարձր քաղաքացիական դպրոցներում (höhere Rürgerschule) միամնալ ծառայութեան իրաւունքը աւելի շուտով ձեռք բերի, քան ուրիշ ուսումնարաններում, ալն ժամանակ ալն դպրոցների մէջ աւելի մեծ կարիք կը զգացի: Ինչ պէտք է արած ալ կարիքը լրացնելու համար: Միացումն բարձր քաղաքացիական դպրոցների՝ գոյութիւն ունեցող դպրոցների հետ, վերջիններիս մի մասի քեղաչրջումն, նորա կազմութիւնը բարձր քաղաքացիական դպրոցների, որոնց կամ տէրութիւնը կը պահպանէ համ տէրութիւնը կ'օժտնդակէ):

3. ԹՈՒՍԱՆԵԱՆԻ „ԲԱՆԱՍՏԵՂԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ“

1. ԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Յ. Թումանեանի բանաստեղծութիւնները մասին իմ կարծիքը չափա-
նկողաց առաջ, ևս ուզում եմ մի քանի խօսք ասել մեր նորագոյն բանաս-
տեղծութեան մասին և որոշել ալն դիրքը, որ բռնեց մեր քննադատու-
թիւնը և մամուլը այս նոր երևութի նկատմամբ: Այն մարդիկ, որոնք կար-
ծես սրտի ցաւով պնդում են թէ մեր բանաստեղծութիւնը ընկնում է նոր
ոտանաւոր-գրողների շնորհիւ: Բայց ինձ թւում է, որ հակապահ վաղուց
թառամած բանաստեղծութիւնը ութսունական թւականների վերջում նոր-
նոր սկսում է ծաղկել, և այս բանը ինձ ուրախութիւն է պատճառում:
Սա մի երևոյթ է, որ ունի իւր հասարակական պատճառները և որ անու-
շաղիւր չէ մնալու գրականութեան ապագայ պատմաբանից: Թէ ինչո՞ւ այս
կամ ալն ժամանակներում երևան են գալիս մի տեսակ գրողներ,—ողբեր-
գակներ, վիպասաններ կամ բանաստեղծներ, և գրականութեան այս կամ
ալն ճիւղը գերիշխող է դառնում, աչդ խնդիրը պէտք է որոնէ իւր պա-
տասխանը հասարակական կեանքի ընդհանուր պայմանների մէջ: Ասածս
ի հարկէ կարօտ չէ ասղայուցների. նոր բան չէ ալն միտքը թէ գրակա-
նութեան և հասարակական կեանքի մէջ կալ մեծ և փոխադարձ ազդեցու-
թիւն, և եթէ ալսօր մենք նկատում ենք, որ մեր բանաստեղծութիւնը այս
վերջին տարիներս սկսում է աչքի ընկնող տեղ բռնել գրականութեան
մէջ, իրան ցոյց տալ, աչդ հանգամանքը ի հարկէ արժանի է լուրջ ուշադ-
րութեան և խրախուսանքի:

Բայց ինչպէս վերաբերւեց մեր մամուլը դէպի մեր նոր բանա-
ստեղծները:

Սոցա մասին այս կամ ալն լրագրում չափանկեցին կարծիքներ գրա-
խօսութեան, քննադատութեան և լուրերի ձևով: Նոցանից մի քանիսը
գտան չաջող թէ անչաջող դեահատութիւն. խակառահասարակ մեծամասնու-
թեան վերալ լուրջ ուշադրութիւն չը դարձրին, և շատերը, որոնք արժանի
են քաջալերութեան, մատնւեցին կամ ծաղրի կամ լուրի: Գէպի մեր

նոր բանաստեղծները ալս տեսակ հեղինական զիրք բռնելու մէջ կարծես կար մի ցանկութիւն նմանել ալս գրողներին, որոնք մի ժամանակ աշխատում էին մտրակել Ռուսաստանում աճած բազմապաճ անշնորհ ոտահիւսներին: Բայց դորա դէմ պէտք է ասել միայն ալս, որ մեր նոր բանաստեղծներին հարկաւոր է համեմատել ոչ թէ ոտահիւսների հետ, այլ Ռուսաստանի գոնէ միջակ գրողների հետ, որոնց վերաջ քննադատութիւնը միշտ պատշաճաւոր ուշադրութիւն է դարձնում և որոնք գտնում են իրանց համապատասխան տեղը գրականութեան պատմութեան մէջ: Ի հարկէ ամենալաւ՝ ապագան կ'որոշէ ալս բանը թէ որքան արժանաւոր է եղել մեր մամուլի բռնած զիրքը դէպի վերաշինակ նոր երեւոյթը. բայց առաջին իմ կարծիքը ալս է, որ մեր նոր բանաստեղծութեան զննատեղը վերաբերմամբ մեր մամուլը եղել է անտարբեր, միակողմանի և կամ թշնամակա՛ն: Յ. Յովհաննիսեանի «Բանաստեղծութիւնների» լուս տեսնելուց մինչև Յ. Թումանեանի «Բանաստեղծութիւնների» երկան գալը, ալսինքն 1887 թ. մինչև 1890 թ., նշանաւոր ժամանակամիջոց է մեր բանաստեղծութեան պատմութեան համար. ալս խօսքերի ճշգրտութիւնը, ես կրկնում եմ, ամենալաւը կ'որոշէ ապագան, 10—15 տարին:

Յ. Թումանեանը դեռ ես բոլորովին երիտասարդ է և առաջին անգամ լալանում է հասարակութեան մօտ 100 երեսանոց գրքովով. դա նորա առաջին վորձերի ժողովածուն է: Ահա մի հանգամանք, որ ամեն մի քննադատի ձեռքը պիտի պահէ հեղինակի համար գուցէ թանկագին ամբողջ երեսներ սկսեցնելուց և հարկադրէ նորան ներողամիտ լինելու դէպի դեռահաս բանաստեղծը, դէպի գրականութեան նոր հիւրը: Մեր ալս նոր հիւրը անկուշ չէ. նա ունի արժանաւոր կողմեր, որոնց շնորհիւ հետաճում է քննադատի դործը, և էլ նորանից պահանջում չէ մի սուսնձին ներողամտութիւն. թւիլ, որքան կամենում ես, նորա պակասութիւնները պէտք է խօսես և նորա արժանաւորութիւնների մասին:

Նախ և առաջ ես ուզում եմ մատնացոյց անել ալս բոլորին, որ մեր գրողի բանաստեղծական ընդունակութեան ապացոյցներ է տալիս, և ապա նորա պակասութիւնը որոշելուց չետո՛ւ՝ ես կը վերցնեմ նորա մի քանի գրւածները վերջիններիս մասին աւելի երկար խօսելու համար:

Յաջողած մի քանի ոտանաւորները, պոէմաների մէջ զեղեցիկ կտորները, բանաստեղծական պատկերները, բառական կանոնաւոր լեզուն, սրարդ, սոսկական սճը և մտաւոր լաջողած տաղաչափութիւնը— ահա ալս նշանները, որոնք անդի չեն տալիս կասկածելու մեր գրողի բանաստեղծական ընդունակութեան մասին: Արժէ բերել նմուշներ ալս կտորներից: Ահա օրինակ— ինչպէս է նկարագրում զիւզացու հասարակ նուագածութիւնը և ժողովրդական երգերի ընդհանուր բովանդակութիւնը.

Հնչում է իգիթ Սաքօլի չհուն:
Իսկ ընկերներից մէկը սրտալի
Երգում է, կանչում, ինչքան ձայն ունի:
Եւ մեղամողծոտ նրանց բալաթին
Գովեստ է տալիս վեհանձն իգիթին,
Կամ հայրենիքի հողին ու քարին,
Սիրավառ կանչում սեռահալ եարին: («Լօռեցի Սաքօն»)

Միթէ ալս տողերը մեր աչքի առջև չեն պատկերացնում մեր սրտին
մօտիկ մի շատ ծանօթ և հարապատ տեսարան: Ալս տողերում ես չեմ
գտնում մի բառ, որ աւելորդ լինէր կամ ոչ իւր տեղումը, մի աւելորդ
հնչիւն, որ դուռն էր լինէր ոճը կամ չափը գեղեցկացնելու համար: Հասա-
րակ, անպաճոճ խօսքերով պատեղ նկարագրւած է մի բանաստեղծական
գեղեցիկ պատկեր, մի գեղարուեստական ամբողջութիւն: Ահա նա ինչ բա-
ների հետ է համեմատում արշալոյսը:

Ամպերի միջից արջնաթուր և՛ թուխ
Բացւում է արշալոյսն, ինչպէս հրաբուխ,
Կամ թէ բոցավառ հրդեհի նման,
Որ թանձր ծխից լալտնում է իրան: («Լօռեցի Սաքօ»)

Արեւի մալր մտնելը մեր բանաստեղծը նկարագրում է հետեւեալ կերպով:

Վերջին շողերն արեւի
Կատարներին ծառերի
Գողղողացին ու լանկարծ
Թւան ծաղրերը լերանց: («Ալէք»)

Ահա մի երեք տողով ինչպէս է նկարագրում անտառը փոթորկի և
մրրկի միջոցին:

Եւ թանձր անտառը՝ սաստիկ հողմակոծ,
Նրբ ֆշացնում է, ինչպէս մի սև օձ,
Թերւում անքում է ծառը հաստարմատ: («Լօռեցի Սաքօն»)

Այստեղ ի հարկէ պատկերի տպաւորութիւնը թուլանում է «ծառը»
հաւաքական մտքով զործածելուց: Եթե «ծառերը» աւելի արագ կը նկա-
րագրէր անտառի դրութիւնը:

Խօսելով մեր զրոգի՝ արժանաւորութիւնների մասին, ես չը վիշեցի
նորա մի առանձնապատկութիւնը: Նա իւր պօէմաների մէջ նման չէ ոչ
մեր հին, ոչ նոր բանաստեղծներին: Նա կանգնած է առանձնակի, նա
ինքնուրոյն է, նա մի տեսակ նորութիւն է մեզ համար: Այդ առանձնա-
պատկութիւնը ժողովրդական աարըն է, որ և կաղմում է նորա վի-

պական ոտանաւորները իսկական զարկերակը: Եւ իրաւ, ցոյց տւէ՞ք մէկին, որ ալնպէս սիւտեմաբար և ալնքան չաջող կերպով ոտանաւորները նիւթ չինած լինի հազ գիւղացու կեանքը, ինչպէս ալդ տեսնում ենք մեր բանաստեղծի պօէմաների մէջ: Նոքա ունին ներքին ընդհանուր դժեր, որոնք են ժողովրդական տարրը, ինչպէս ես վերե նկատեցի, և վիպական արտաքին ձեւ: Բայց ալս ընդարձակ ոտանաւորների մէջ աչքի է ընկնում մի մեծ պակասութիւն, դա պօէմաների թույլ արհեստական կազմածքն է, նոցա անհետաքրքրական լինելը ամբողջութեան տեսակէտից: Բովանդակութեան կողմից չաջող է միայն «Ալէքը» և ամենաբանաստեղծական—«Արև և լուսինը»: «Նահատակը» մի երկայն ոտանաւոր է, որ նկարագրում է մի խաչի թէ նահատակի հրաշալի զօրութիւնը. չաջող կտորներ կարելի է գտնել, բայց ամբողջութիւն չը կալ, և թեման ինձ թւում է անչարմար երկայն ոտանաւորի նիւթ դառնալու:

Ոչ մի պօէմայի մէջ պ. Թումանեանը իրան ցոյց չէ տալիս ալնքան բնորոշ գծերով, իւր արժանաւոր և թերի կողմերով, որքան նա ալդ անում է «Լօռեցի Սաքօն» ոտանաւորի մէջ: Բովանդակութեան կողմից ալս պօէման հետաքրքրութիւն չէ ներկայացնում: Ինքը Սաքօն, պօէմայի հերոսը, գրեթէ ոչինչ չէ գործում. նորա արածը գլխաւորապէս ալն է, որ գիշեր ժամանակ մենակ մնալով ձորում չինած մի տնակի մէջ և միտը բերելով փոքրութիւնից լսած պատմութիւնները չար ոգիների մասին, գրգռւած երևակալութեան տակ կամաց կամաց սկսում է վախնալ, սարսափած դուրս է վազում դէպի ձորը. նորան հետևում են չար ոգիները, նա ամենուտէք լսում է ձայներ. «բռնեցէք, ալստեղ է Սաքօն» և պօէման վերջանում է հեղինակի նկատողութեամբ թէ Սաքօն միւս օրը տուն կ'երթալ և իւր տեսած երեւոյթներով կը հաստատէ ալն, ինչ պատմել է նորա նանը իւր փոքրիկ թոռներին: Իսկ է պօէմայի գլխաւոր բովանդակութիւնը, նորա հիմնաքարը: Բանաստեղծի նպատակն է եղել, ըստ երեւոյթին, պարզել ալն խնդիրը թէ ինչպէս են պահպանւում և ինչո՞ւ կարողանում են պահպանւել ժողովրդական պանդան մնապաշտութիւնները. ալդ խնդիրը պարզելուն հեղինակը նւիրել է իւր գրքուկի ամբողջ 16 էջերը: Եթէ ալս պօէմայի մէջ ցանկած չը լինէին ամբողջ գեղեցիկ կտորներ, պօէման կը լինէր մի շատ ձգձգւած երկայն ոտանաւոր, տաղտկալի ընթերցանութեան համար, գուցէ անարժան ուշադրութեան: Ամբողջութեան թուլութիւնը—անա մեր բանաստեղծի անբաւարար կողմը, առանձին գեղեցիկ կտորները պարզ ապացոյցներ են նորա բնատուր ընդունակութեան: Հասարակ ժողովրդի շատ մնապաշտութիւնները, նորա ուրախանալու արտադրութիւնը, պարերի և նւագածութեան նկարագրութիւնը, բնութեան մի քանի գեղեցիկ պատկերների կենդանագրութիւնը—ալս բոլորը գուրս է բերւած ալնքան չաջող, որ ընթերցողին տեղի չէ մնում կասկածելու թէ բանաստեղծը քաջ տեղեակ է ալն կեանքին և

ընտրեան, որ իւր ոտանաւորի նիւթ է դարձրել: Այդ կտորներէց մի քանիսը, իբրեւ նմուշներ, ես արդէն առիթ ունեցալ բերելու: «Վռնեցի Սաքօն» ստոր լինելով «Ալէքից» Փաբուլայի կողմից, գերադասելի է նորանից իւր բազմաթիւ գեղեցիկ կտորներով:

Ես զիտաւորութիւն չ'ունիմ երկար կանգ առնելու բոլոր պօէմաների վերայ, ես վերցրի ամենաբնորոշը՝ նորա արժանաւոր և թույլ կողմերը ցոյց տալու համար: Պ. Թումանեանի մանր ոտանաւորների մէջ կալ մէկը, որ իւր բովանդակութեամբ մօտիկ է կանգնած պօէմային և նորա վիպական ոտանաւորներից ամենաբանաստեղծականն է: Դա «Ամառալին գիշերը գիւղում» ոտանաւորն է: Նորա ոտանաւորների մասին կարելի է մի ընդհանուր բան ասել, նոցա մէջ կան լաւերը, կան վատերը, բայց մեծամասնութիւնը միջակ է, ոգևորելու անընդունակ ոչ իւր զգացմունքներով, ոչ իւր մտքերի թարմութեամբ: Բացի դորանից, նորա մանր ոտանաւորներին մէջ չէ տարւած աչն ինքնուրոյնութիւնը, որ նկատուում է նորա պօէմաների մէջ, մանր ոտանաւորների թեմաները և արտադրութիւնը ձևերը երբեմն չիչեցնում են ալս կամ աչն բանաստեղծութիւնը: Օրինակ, նորա «Մարգարէն», լաջողւած ոտանաւորներից մէկը, չիչեցնում է Յ. Յովհաննիսեանի «Երբ նա գեւ նոր էր լոյս աշտարհ տեսել» ոտանաւորը և դուրսէ աղլւած է ալս վերջինից, թէպէտ առաջինը արտադրւած է աւելի կոնկրէտ կերպով աչն ձևով, որ աւելի լատուկ է բանաստեղծութեան: Յաջողւածներիցն է նորա սիրով մի ոտանաւորը—«Ներիր, ու՛ր կ'սկս», որ լաւ տպաւորութիւն է անում մարդու վերայ որբան իւր սահուն ոճով, նուէրան և անկեղծ զգացումներով: Լաւ է և նորա «Չարամիտներին» բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ ուժեղ ևն նորա վերջին տողերը.

Կը հասնի նա ձեզ, բարկութեամբ արդար
Արժանի մահով պատահասելու,
Եւ ու՛ր պիտի ձեզ ցոյց տալ ճանապարհ
Նորա բարկութեան պատժից փախչելու:

Ալս տողերից լսում է մի տեսակ սպառնալիք չարամիտներին և միևնույն ժամանակ խղճահարութիւն նոցա անկման պատճառով: Մի քանի ոտանաւորների մէջ հաւաքւած և իրար ետեից չարւած ևն բարոյական դանազան հասկացողութիւններ խրատներ, ալս վերջինները կազմում են բանաստեղծի զայրույթի և վշտի առարկան: Բարոյականութիւնը, ընդհանուր կերպով առած, բանաստեղծութեան նիւթ չինելը դժար բան է, տասից մէկը հաղիւ կարող է լաջողել, իսկ շատերի կարծիքով երբեք չէ լաջողւում: Ալս ողով է զրած «Երանութիւն էր խոտացել լոյս ինձ» ոտանաւորը, որի միտքը, թէպէտ նոր չէ, բայց լաւ է և արտադրւած է հետեւալ տողերով.

Նրանութիւն էր խոստացել լոյսս ինձ,
Սակաւն չը գտաւ նրան կեանքի մէջ,
Բաւց չեմ վհատիլ, անսպառ մէկ իղձ
Դեռ ինձ մզում է գէտ լառաջ անվերջ:

Այս անսպառ իղձը արեւ է, որ ներկան կը քանդուի, և նորա աւերի վերայ «ապագան կը կանգնի լուսոյ նշանը»: Միտքը, ասացի, նոր չէ, բայց այդ ոտանաւորի պակասութիւնն էլ չէ: Մեզնից ով կարող է պարծենալ թէ արտալուստ է կամ արտալուստ է ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող արտալուստ է կամ մտքեր: Մեր արտալուստ կոչումն ուր մտքերը տառնակներով և հարկներով կարելի է գտնել համալսարանային հանձարների գրածներում: Ուրեմն բանը մտքի նորութիւնը չէ, այլ նորա արտալուստութեան նոր ձևն է և չափող արտալուստութիւնը: Պարնան և սիրող երգերը առաջին անգամ հնչել են այն ժամանակ, երբ մարդիկ զգացել են սէր և հիացել են դարնան գեղեցկութեամբ. նորա հնչում են և մեր օրերում, նորա կը հնչեն և ապագայում, քանի աշխարհում կը լինի սէր և դարուն: Այն բանաստեղծները, որոնք գեղեցիկ և նոր ձևերով կարող կը լինին արտալուստ և գեղեցիկ և թարմ մտքեր, նորա սիրով կ'ընդունեն և կը մտնեն արդէն հանձարների կամ մեծ տաղանդների շարքը: Բայց երբ չը կան գեղեցիկ և թարմ նոր մտքեր, բանաստեղծից պահանջում է գեղեցիկ և նոր ձևերով նոցա արտալուստութիւնը: Մեր վերեւ լիւրձ ոտանաւորի միտքը լաւ լինելով՝ արտալուստութեան ձևը չափ տալու համար է, դանդաղ և սղակ:

Ես արտալուստ կը բերեմ մի փոքրիկ ոտանաւոր, որ, թէպէտ և իմ աշխուժում անքան զին չ'ունի, բայց կարող է վիճի առարկալ գառնալ և տեղի տալ բոլորովին հակառակ կարծիքների: Դա «Միամիտներին» ոտանաւորն է, որ և կը բերեմ ամբողջովին:

Նրանի է ձեզ, որ չէք հասկանում
Թէ մարդիկ ինչու ինչեր են անում,
Նրանի ձեզ, որ մարդու չէք զրկում
Եւ ոչ ձեզ հասած հարածն էք զգում,
Նրանի ձեզ, որ ոչինչ չը գիտէք,
Որ հոգով անդորր, սրտով հանգիստ էք:

Ի՞նչ եղբակացութիւն անենք այս ոտանաւորից. արեւ, որ բանաստեղծը նախանձում է նոցա, որոնք ոչինչ չեն հասկանում, ոչինչ չեն զգում, ոչինչ չեն վիստում և հոգով անդորր են: Աւելի լաւ էր նրանի տալ անչունչ առարկաներին, որովհետեւ նոքա բոլորովին ոչինչ չեն զգում, իսկ միամիտները կարող են քիչ թէ չափ թէ զգալ թէ հասկանալ թէ վիտան: Ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, սա մի բառականխի տարօրինակ ցանկութիւն է՝ ընդհանուր խօսքերով և դանդաղ տողերով արտալուստաւ: Բայց և թէ բանաստեղծը ուղում է ասել թէ

և բոլոր մեծ նորան աղցելում են աղնքան զվար ընդեն, որ նա աղամալ երանի է տալիս նոցա, որոնք բան չեն զգում, թող չենց աղալիս էլ առեր: Սխալ մտքերը և սարսփանալ զգացումները ներսը զրոզին, արդարացնելով նորան բոլորական աղղկացութեամբ, անկարելի է: Բանաստեղծը պիտի լինի հետևողական իւր մտքերի և զգացումների արտապատման մէջ. աղապէս նորա ոտանաւորները լինելու են իրար հակասող և շատ անդամ—կեղծ:

«Վիշերալին աւազին ատուղի դիմաց» ոտանաւորը ելիէ ուղաւորութիւն թողնում է, զլիտաւորապէս բանաստեղծական լեզու շնորհիւ է, բովանդակութիւնը անհետաքրքրական է: Հեղինակը թւում է մի քանի գործեր, որ մարդիկ արամաղրւում են անելու գիշեր ժամանակ:

Բոլորովին առանձնակի կանգնած է մի ոտանաւոր—«Աղօթքը», զա մի անկաջող փորձ է երգիծաբանական բանաստեղծութեան և միանգամայն սարկելու անարժան:

Չը վիշած ոտանաւորները մի առանձին բան չեն ներկայացնում: Նոքա ոչ աղնքան լաւ են, որ չիացնեն, ոչ աղնքան վատ, որ տաղտկացնեն. նոքա միջակ են, նոցա կարելի է կարդալ:

Նա կամենում եմ մի քանի խօսք էլ տեսլ պ. Թումանեանի լեզու, ոճի և տաղաչափութեան մասին: Եւզում բաւականին կանոնաւոր է և հարուստ բառերով, բազմապատկեր և չեղումներ աղն ճանապարհից, որով ընթանում է մեր ալմեան գրականական լեզուն. օրինակ, նա գործ է անում և աղապիսի ձևեր, «աչքէս», «թողնուր», «զուն», «կանոնց», «հասանել», երկրին կոչել» և ալն:

Նորա պարզ հասարակ սճը երբեմն դառնում է հակիրճ, արտե և եռանդուն. օր., Ալի աւազակի չարադրծութիւնների համբաւը, որ անցնում է բերանից բերան, նկարագրւած է աղապիս:

Ալին ծեծեց... Ալին տարաւ...

Ալին ալսօր թալան արաւ.

Ալին երէկ մարդ սպանեց,

Ալին սարկցն սպրանք քշեց.

Կրակ տեւց սրա զէլը,

Խէց նրա մի լուծ եղը.

Ալին հանդում քաղաւոր ճանկեց,

Մի նորահարս առեանդեց.

Ալին ծեծեց... Ալին տարաւ...

Ալին խէց... Ալին կերաւ... («Ալեք»)

Տաղաչափութիւնը զեռ բոլորովին կատարեալ չէ. լաճախ պատահում են պակաս վանկեր, որ սղեղացնում և դանդաղեցնում է տողերի սահունութիւնը: Մի քանի բացասութեամբ, բանաստեղծի ոտանաւորները զրւած են միակերպ. նոքա տասը վանկանի են: Մի օրինակ ութիւնը

Նորա տաղաչափութեան թուլ կողմն է: Ոտանաւորի տպաւորութիւնը կախւած է և նորանից թէ որքան չաջող, համապատասխան է ընտրւած ալս կամ ալն չափը՝ ալս կամ ալն մտքի կամ զգացման համար:

Ընդհանրապէս իմ կարծիքը ալս է պ. պ. թումանեանի մասին. Նորա մի քանի արժանաւոր կողմերը — գեղեցիկ առանձին կտորները, մի քանի չաջողած ոտանաւորները, հասարակ, պարզ ոճը գրական կարող են լինել մեզ համար Նորա բանաստեղծական ընդունակութիւնների զարգանալուն: Միւս կողմից նա մի տեսակ նորութիւն է մեզ համար պօէմաների մէջ տիրապետող ժողովրդական տարրի շնորհիւ: Նորա մեծ թուլութիւնն է՝ գեղարւեստական ամբողջութիւն դուրս բերելու անկարողութիւնը: Տեխնիկայի կողմից Նորան մնում է աւելի կանոնաւորել լեզուն և խոյս տալ, որտեղ կարելի է, տաղաչափական միօրինակութիւնից:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՐԴԵԼԻ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ, գրաբառ թարգմանութեամբ Խորէն արքեպ. Նար-Բէյի և Նորայր Բիւզանդացու, յառաջաբանով ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵԱՆՅԻ.—ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ: Հրատարակութիւն «Թիֆլիսի ընկ. հայերէն գրքերի հրատարակութեան»: Ս. Պետերբուրգ, տպար. Սկորոխովի: Քառածալ, ձառ-197 երես, տառ № 12, գինն է ?

Այս տարի հալոց պատմական գրականութիւնը իւր ցուցակի մէջ ընդունեց մի նոր փշատակարան, այդ է՝ «Յովհաննու Դարդելի ժամանակագրութիւն հալոց»: Այդ գրքին կցած է մի ընդարձակ չառաջաբան, որի հեղինակն է պ. Կ. Նզեանցը, որին պատկանում է միանգամայն և գրքի խմբագրութիւնը: Յառաջաբանը ներկայացնում է մի տեսութիւն Կիլիկիայի պատմութեան և նորա եկեղեցական գործերի ու վեճերի: Իւր չառաջաբանը հեղինակը (պ. Կ. Նզեանցը) վերջացնում է հաղորդելով տեղեկութիւններ Յ. Դարդելի անձնաւորութեան և նորա ժամանակագրութեան գիտի և հրատարակութեան մասին:

Թէ ո՞վ է եղել Դարդելը, այդ տեսնում է ընթերցողը հէնց Դարդելի իրա պատմածից. զուրի ձեռք պամի Տեառն 1377 եկին ի Քաշիւի

ուխտաւորք բազումք ասպետք, աղ-
նուականք, զինակիրք և ալքք, չորս
էր կրօնաւոր ոմն, անուանեալ
եղբայր Յովհան Դարդել, ծը-
նեալ էն ստամպ, չաշխարհին
Գաղղիոյ, և ընկեր նորա եղբայր
Անտոն Մոնոպոլեցի, որք երթալին
չուխտ շերտաղէմ և ի լեառն Սինա:
Նւ իբրեւ լուան ուխտաւորքն զի թա-
գաւորն հալոց կայր արդեւական ի
Քաշիւի, եկին մեծարեւ զնա ի պա-
տիւ քրիստոնէութեան և էր օրն ալն
սօն սրբուհւոյն Մարգարիտայ: Նւ
եղբայր Յովհան մատուց զտուրք պա-
տարապն առաջի թագաւորին: Նւ
չաւարտել խորհրդոյն, աղաչեալ ար-
քալ զՅովհան Դարդել կալ մնալ ան-
գէն առ իւր, զի զուրկ էր ի միոյթա-
րութենէ և ոչ ունէր զբաներէց և
ոչ զար խորհրդական, բայց զԱս-
տուած և եթ միադն: Յ. Դարդելը
տեսնելով թագաւորի թշաւութիւնը

խղճում է նորան և խոստանում է, իւր ուխտագնացութիւնը վերջացնելուց չետոյ, արձակուրդ խնդրել իւր մեծերից և վերադառնալ թագաւորի մօտ, որ և չաջողում է: Գարդելը վերադառնում է և մնում թագաւորի մօտ իբրեւ խոստովանահայր, կատարելով միտամանակ և խորհրդականի ու քարտուղարի պաշտօն. «Այս եկաց մնաց անդէն եղբայր Յակնան Գարդել ընկերաւն հանդերձ մինչև ցամա 1379 և զրեաց զամենայն զթուղթսն, զոր առաքէր թագաւորն չարնմուտս կոչս» (ibid): Նոյն ապ Գարդելին է, որին Լևոնը՝ զերութենից ազատելու համար շատ և անլաջող փորձերից չետոյ, ուղարկում է Նւրադա քրիստոնեայ թագաւորներից իւր համար ազատութիւն աղերսելու (1379 թ.) (զլ. ճիւղ): Գարդելը շատ դժարութիւնների է հանդիպում և շատ արգելքների պիտի չաղթէր (զլ. ճիւղ—ճէլ), բայց վերջապէս լաջողեցնում է այդ գործը՝ ազատում է թագաւորին զերութենից և ստանում է պապից եպիսկոպոսութեան ատոխման «ի վարձ փոխարինի վատտակոցն և վշտաց և բաղմաշարշար առապտանաց, զորս կրեաց նա ի փառս սրբոյ եկեղեցւոյ, ջանահատ եղևալ աղատել զարքայն հալոց» զլ. ճլւ:

Ահա ով է Գարդելը և ինչ դեր է խաղացել Լևոն V-ի վերադարձումը որի պատմութիւնը և կազմում է նորա լիշատակարանի գլխաւոր առարկան: Նւր այդ լիշատակարանը նա գրել է աչն ժամանակաւ ֆրանսերէն լեզուով, որից և արւած է հայկական թարգմանութիւնը: Այդ թարգ-

մանութիւնը՝ առաջարկութեամբ պ. Կ. Նզիսանցի՝ արել է Խորէն արքեպ. Նար-Յէլը և վերատուգել նորաւր Բիւզանդացին 1886—1889 թ. (գառաջ. եր. ճթ.): Բայց թէ բնագիրը ինքը երբ է գտնուել, ամբողջ որ պ. խմբագիրը չէ հաղորդում: Այդ հետաքրքրական լիշատակարանը առաջին անգամ գտնում է Խլիս Ռոբերտը (Ulysse Robert) Գոլէի մատենադարանում և այդ մասին հաղորդում է Լատինական Արևելքի Արխիւի II հատորում, որը հրատարակում էր կոմս Ռիանը: Հակակական թարգմանութիւնը դուրս գալուց մի քանի տարի առաջ, բնագիրը ապւում է խաչակրութեան պատմադիրների II հատորում, հայկական աղբիւրների շարքում (Recueil des Historiens des Croisades, documents arméniens, t. II): Յառաջ. եր. ճթ.

Անցնենք սույմ լիշատակարանի բովանդակութեանը: Գարդելը ինքը մի կալճ չառաջարանի մէջ բաժանում է իւր աշխատութիւնը երկու մասի. առաջին մասը՝ Քրիստոսի ծն. 32 թւականից մինչև 1374, աւսինքն՝ մինչև Լևոն V-ի թագաւոր պսակելը, երկրորդ մասը՝ Լևոն V-ի թագաւորելուց մինչև նորա՝ զերութենից ազատելուց չետոյ (1382): Պարիզ գնալը (1384): Գարդելի նպատակն է եղել խկապէս գրել Լևոն V-ի պատմութիւնը, որին և նւիրում է իւր Յիշատակարանի աւելի քան երկու երրորդական մասը. հենց աչն է այդ ժամանակագրութեան արժանաւորութիւնը, որ նորա աղբիւրի մի ահապին մասը գրած է ժամանակակից, իւր ականջով լսած և իւր աչքով տեսած մի մարդ: Բայց իբրեւ

կաթոլիկ ջերմհոանդ արեղալ, Գար-
դելը ազատ չէ կաթոլիկական տեն-
դենցիալից, ալդ տենդենցիան կար-
միր թևի նման անցնում է նորա
գրածքի սկզբից մինչև վերջը: Ակտե-
լով իւր ժամանակագրութիւնը Ար-
գարի թաղաւորութենից և պատմի-
լով թէ ինչպէս նա ընդունեց քրիս-
տոնէութիւնը, ալ ևս՝ մինչև Գրի-
գոր Լուսաւորիչը (որին անանում է
Գրիգոր Նազարէն) և Տրդատ թա-
ղաւորը, ոչ մի արժանաշխատակ
մարդ և անցք չէ գտնում հալոց պատ-
մութեան մէջ. «Այս եղև իբրև մեռաւ
արքայն Արգար, թաղաւորեաց ի
Հալս որդի նորա Սանատրուկ, լամի
Տեանն 70: Աւ ալքը գհեա նորա բա-
ղումք մինչև ցամա 295 մարդեղու-
թեան Յիսուսի Քրիստոսի, զորոց
լուէ պատմութիւն զի չարարին և
ոչ մի ինչ լիշատակաց արժանի: (զլ.
բ.): Աւ չէնց ալդ երկու մեծ մարդ-
կանց էլ չտալում է տանել Հռոմ,
ուր ժողին նորա զինքեանն ընդ իշ-
խանութեամբ եկեղեցւոյն Հռոմայ,
իբրև որդիք ճշմարիտք և հնազանդք»
զլ. դ. և ի հաստատութիւն սորա նո-
քա ստանում են Հռոմի հալրապետից
մի ինչ որ է «պաշանց թուղթ» և
վերադառնում իրանց հալրենիքը իբ-
րև Հռոմի եկեղեցւո հնազանդ սր-
զիք: Աւ Գարդելը աշուհեաւ ամեն
լարմար զէպքից և տեղից օգուտ է
քաղում վիշելու և լաւտարարելու՝ թէ
հալրը հէնց ոկորից կաթոլիկներ ևն
եղել հնազանդութիւն խոտապատ
հռոմէական եկեղեցւոն: Վերև բերած
զէպքից փառք Գարդելը անմիջապէս
պալինքն՝ բաց թողնելով մի ահալին
պատմական ժամանակամիջոց, լատաջ

է բերում մի ալ Քակա՝ թէ ինչպէս
Գարդիկ թաղաւորը (1034 թ.)՝ լու-
նաց կալսրի առաջարկութեամբ, եր-
կու վարդապետ է ուղարկում Ա. Պո-
լիս քրիստոնէական հաւատը քննելու
համար. և երբ ալդ վարդապետները
լալտնում են կալսրին թէ՝ «արքայն
հալոց և ժողովուրդ նորա էին ընդ
հնազանդութեամբ եկեղեցւոյն Հռո-
մայ», ալն ժամանակ կալսրը բանտ
է գցել տալիս նոցա և տոկալում է
հնազանդուել լունաց եկեղեցւոն, հրա-
ժարելով հռոմէականից: Վարդա-
պետները, իբր թէ բանտումը մեռ-
նելու երկիւղից, ակամալ ընդունում
են կալսրի առաջարկութիւնը, բաց
երբ Գարդիկը խնայում է կալսրի ու-
ղարկած հրովարտակից՝ թէ ալդ վար-
դապետները, հրաժարելով Հռոմի
եկեղեցւոց, խոտապել են ամբողջ
հալոց ալգի հետ միասին հնազանդ-
ւել լունաց եկեղեցւոն, գնում են Ե-
կալանում է կալսրին և բողոքում է,
ասելով թէ՝ «ինքն և ալդն իւր էին
հնազանդեալք մօրն մերոյ սրբոյ ե-
կեղեցւոյն Հռոմայ բառ խոտաման
իւրեանց» (զլ. դ.):

Ահա թէ ինչ ուղղութեամբ է
ոկում և լատաջ տանում Գարդելը
իւր ժամանակագրութիւնը, նորա կա-
թոլիկական տենդենցիան ընթերցողի
համար պարզ է և տկներև՝ նա բո-
լորովին անդիմակ է և անվարպաղութ:
Ալդ տեսակ վերաբերելը զէպի մի
պատմական աշխատութիւն ինքն ըստ
ինքեան մի մեծ պակասութիւն է,
անչուստ պատմագիրը նախ և առաջ
պիտի լինի անաչառ և ճիշդ: Բաց
մեզ համար Գարդելի ալդ պակասու-
թիւնը մի լալտնի աստիճան արժա-

Նաւորութիւն ունի. առաջինը՝ Նա կրկին և կրկին անգամ հաստատում է՝ թէ ինչ աստիճանի կուրութեան կարող է հասնել կրօնական մոլեւածողութիւնը. երկրորդ՝ Գարդելը իւր վիշատակարանի մէջ իրանով ներկայացնում է մի պատկեր, մի կենդանի օրինակ, թէ ինչպէս էր վերաբերում դէպի հայերը կաթողիկէ արեւմուտքը և նորա եկեղեցին:

Ներելով Գարդելին, իբրև ջերմեռանդ կաթողիկէ արեղալի, իւր արդուղութիւնը, մենք կարող ենք ողջունել նորա աշխատութիւնը, իբրև մի թանգազին վիշատակարան հայկական Վիլիկիալի Լուսինեանների և զլուսաւորապէս Լեոն Վ Լուսինեանի պատմութեան:

Գարդելը, իբրև Լեոն Վ-ի խոստովանահայրը և ամենամօտիկ մարդը, հէնց իսկապէս նպատակ է ունեցել դրելու Վիլիկիալի արդ վերջին թագաւորի պատմութիւնը, որը, ինչպէս վերև ասացինք, բունում է վիշատակարանի աւելի քան երկու երրորդական մասը. մնացած մի երրորդականը կարելի է համարել նախաբան կամ նախապատրաստութիւն: Շատ հաւանական է որ Լեոն Վ-ի մասին նորա աւանդած բաներից շատերը Լեոնը ինքը պատմած լինի կամ գուցէ թեկադրած անգամ. Քահիրէում միասին անցկացրած գերութեան երկու երկար տարիները հաւանական են կացուցանում արդ միտքը:

Ընթերցողը, կարգալով Գարդելի ժամանակագրութիւնը, մի ամփոփ դադարար է կազմում Վիլիկիալի արդ վերջին և զժրագլի թագաւորի

թէ բնաւորութեան, թէ դէպի իւր ժողովուրդը բռնած դիրքի մասին: Լեոնի անկումը ընթերցողը կարող է գուշակել նոյն իսկ նորա թագաւոր օծելու օրից. երբ որ հայերը առաջարկում են նորան օծել իրանց կաթողիկոսի ձեռքով «ըստ հայկական օրինի, որպէս լուսաջ ժամանական սովոր էին առնել նախկին թագաւորքն հալոց» (զլ. ձա), Լեոնը քաղաքական պատճառներ բերելով՝ իբր թէ, եթէ Նա կաթողիկէ եպիսկոպոսի ձեռով օծւի, պապից և արևմտեան թագաւորներից օգնութիւն կը ստանալ, մերժում է հայերի առաջարկութիւնը, աւելացնելով՝ «ոչ զանխուլ իսկ է ի ձէնջ, տեանք, զի մենք հնազանդ ենք եկեղեցւոյն Հռոմայ և ունիմք զկաթողիկէ հաւատս, զոր պարտ է և ձեզ ունել» (զլ. ձա): Եւ քննելով Գարդելը զարմանում էլ է որ հայերը Լեոնին մատնում են թշնամիներին «թէպէտ և ոչ մի ինչ պատճառս առնելով զթագաւորն» (զլ. ձբ). և ինչ բանի կարող էր սպասել Լեոնը, որը մտնում է իւր երկիրը, ելնում է իւր զահը կաթողիկական պրոպագանդալով և արդ էլ չըջապառած Եւրոպայից եկած կամ բերած քաղաքացիներ վարձկաններով և ասպետներով, որանց ի դէպ է նկատել՝ հայերը չէին սիրում. «հայք ոչ սիրեցին երբէք զզինաւորս, որ չարն կուսէ լերանց» — վկայում է ինքը Գարդելը (զլ. հդ): Անպարտ չլախաւորաբար երաւրեւութիւններից քննելով, զուր է Գարդելը բացատրում Լեոնի մատնելը և անկումը հայերի տիրանեցողութեամբ, անհաստատութեամբ դժ

պի իրանց թագաւորները և փոփոխամտութեամբ (գլ. ճբ և ալլն). կաթողիկոսի մասնակցութիւնը աչգ մատնութեան մէջ ուղղակի ցոյց է տալիս գործի աստաւը: Լևոնի խօսքի աջ լուսերն էլ զուր զուրս եկան. ոչ իւր երկիրը պաշտպանելու ժամանակ օգնութիւն ստացաւ Ներսիսից և ոչ իսկ աշխատեցին գերութենից ազատել նորան, մինչև որ չ'ուղարկեց Դարդեղին, որը երկար ժամանակ և ահագին ջանքեր գործ դնելուց չհտոյ միայն կարողացաւ ազատել տալ նորան: Ազատելուց փոսոյ էլ Լևոնը ինքը անձամբ գնում է թէ իւր շնորհակալութիւնը չափանելու և թէ օգնութիւն խնդրելու, որ իւր կորցրած զահը վերադարձնէ. շնորհակալութիւնը ընդունում են, հանդէսներ ու սուրճիւրներ են սարքում ի պատիւ իրանց սիրելի և բաղմաշարչար ազգականին, մեծ մեծ խոստումներ են տալիս օգնութեան և... և ինչպէս հիմա էլ, մեր նոր հէքաթը շատ հին հէքաթ է:

Դարդեղի ժամանակագրութիւնը կարգաւով, ընթերցողը ոչ միայն Լևոն Վ.ի կամ նորա նախորդների արած-կրածների հետ է ծանօթանում, այլ նա գտնում է պատասխան շատ ուրիշ հետաքրքրական հարցերի, օրինակ՝ Կիլիկիայի ներքին զրութիւնը, թագաւորի և իւր ժողովրդի փոխադարձ չարաբերութիւնները, Կիլիկիայի արտաքին չարաբերութիւնները:

Դարդեղի իւր սրտում անցքերից շատերին մօտ ժամանակակից, շատերին անմիջապէս ժամանակակից միւսներին վկայ և ականատես լինելով,

իւր լիշատակարանը՝ չէ կարելի չը համաձայնել որ՝ ճշմարիտ մեծ արժէք ու դին է ստանում մեր Կիլիկիայի և գլխաւորապէս նորա վերջին թագաւորի պատմութեան համար. միևնոյն ժամանակ՝ նա կարդացում է մեծ հետաքրքրութեամբ ու դարձութեամբ: Հասկանալի չէ միայն թէ ինչու պ. Կ. Նզեանցը թարգմանել է տեղ նորան զրաբառ լեզուով թէև՝ պարզ և դիւրըմբռնելի: Միայն պիտի ժամանակ, երբ սեպհական կլասիկները աշխարհաբառ թարգմանելու պահանջ է դրացում, որ ժողովրդի մեծամասնութեան համար նորա մեռած գանձ չը մնան, ֆրանսերէնից գրաբառ հաղերէն թարգմանել կը նշանակէր ոչ ամենքի ալ շատ քիչերի համար զրեւ: Չեմ ուզում ես գործնով ասած լինեմ թէ՛ մենք չը պիտի գրաբառը իմանանք կամ սովորենք. ոչ, ընդհակառակը՝ իմ համոզմունքն է որ մենք մեր զրաբառը տեղի պիտի սովորենք, քան թէ խաւացին լատիներէնը կամ ռուսը սլաւոներէնը, որովհետեւ մեր նոր լեզուն վերջնական կերպարանք, լեքսիկական խոտակութիւն դեռ ստացած չը լինելով, չարունակում է սնունդ ստանալ հինից (զրաբառից). բայց աջսպիտի գէպերում նպատակը լեզու ուսում. նասիրութիւնը չէ (պ. Նզեանցի ընդարձակ չառաջաբանը գրեած է աշխարհաբառով), այլ ընթերցողներին աւելի լազն չըջան ունենալը:

Ս. Սարգսեանց:

ԼԵՌԵՆՅՈՒՆ.—ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: Ս. Պետերբուրգ, տպարան
Սկորոխովի, 1890 թ., փոքր քառածալ 146 էրես, գինն է 60 կ.:

Լեռնցի ոտանաւորներն ալ առաջին մեծ ժողովածուն ներկայացնում է մեր առաջ մի երիտասարդ բանաստեղծի, որի ստեղծագործութեան և մտածողութեան եղանակի մէջ կալ նորութիւն, կալ կենսական երակ: Կարդալով Լեռնցին՝ դուք տեսնում էք մի մարդու, որ զգում է, մտածում է, ուրախանում է, տանջւում է, բարկանում է, օրհնում է, անխնայ է:

Լեռնցի ոտանաւորներն մէջ ամենուրեք դուք գտնում էք միտք, որոնումներ, ձգտումներ: Սակայն միտքը չաճախ դուրս է գալիս իւր սովորական ընթացքից և դառնում է փոթորկալից, երբեք և հասնում է անքնական եղբակացութիւնների, որոնք կրում են տեղ-տեղ փխրադրացութեան, իսկ տեղ-տեղ վարենի կատաղութեան կնիք իրանց վերաբաւց ինչպիսի հոսանք ընդունելու լինի ալ մտածողութիւնը, սխալ թէ ուղիղ, նա նւիրւած է մեծ մասամբ մարդկայնութեան, մարդկային տանջանքի, լացի և ազատութեան կարօտի պատկերացնելուն:

Լեռնցի ինքը իւր ոտանաւորները անուանում է կեանքի մրմունջներ, սրտի ցաւ ու սէր: Բայց աւելի լու է նորա սեփական բառերով խօսենք:

Վաղուց մոռցւած մէկ անկիւնում
Հիմա վերցրի ձեզ, թերթեր,
Ով մրմունջներ կեանքիս տրտում,
Նրդեր—սրտիս ցաւ ու սէր:

Գուցէ ձեր մէջ մէկը գտնել

Ծանօթ իւր միտքը կարենար,
Գուցէ միւսը իւր հարազատ
Զգացումները լուռ կարդար
Նւ մըտազբաղ աչքով նա շատ
Բոսէ ձեզ վրա՜ տխուր մնար.
Կամ թէ գուցէ դառն ժամին
Մէկը ձեզնով ըստփութեր,
Պարտքի, դեղի և ճամբարին
Անունն չիշէր սիրանէր...
Գնացէք, թերթեր, և ձեռնից ձեռն
Անցէք և ձեր ձայներով
Ներշնչեցէք կեանք, լուս ու սէր
Ազատ ոգի նւիրելով:

Նւ մարդերից դարչ ու արտում
Նրանց դիմակը պոկեցէք:
Գերմարդկային մարդկայնում
Որոնեցէք և գտէք.. (երես 9—10):

Նա նւիրել է ժամանակակից կեանքին և երիտասարդութեան մի քանի ոտանաւորներ, որոնց մէջ պախարակում է թէ երիտասարդութիւնը և թէ նորան շրջապատող կեանքը: Նա գտնում է երիտասարդութիւնը ոչ իւր վեհ բարձրութեան վերաբանգնած, ոչ ալն դործերի զլուխ ու կատարող հանդիսացած, որ նորա վաղուց ըզձացածն է: Նւ կարծես թէ սոհաստարակ հեղինակը հաււած է շրջապատող կեանքը, ժամանակակից մթնոլորտը մեղադրելու: Նորա համար երիտասարդութեան աղնիւ զգացմունքների զուտթիւնը անկասկածելի, անուրանալի է. նա ալն կարծիքին է, որ երիտասարդութիւնը մեծ գործ կը կատարէր, և թէ շրջանը նորան դիւրութիւն տար:

Քննելով երկտասարդութեան կեանքը նա տեսնում է, որ նա իւր ապրելու առաջին օրերից իսկ, չէլըտնում իւր զարգացումի, իւր զգացումների արտադրութեան, իւր նպատակների իրադրութիւնը համար պարմաններ:

Դեռ սկսած մանկութեան ոտիկ օրերից՝

Նրբ ժպիտն է բայ և ձայնը՝ հրեհ, չիւն,
Արցունք հոսեցրել ևն իմ աչքերից,
Խեղդել են կրծքումս ձայնըս զող-
ղոջուն,

Հաղիւ մէկ անմեղ լափշտակութիւն
Տիրում էր ինձի, ևս լսում էի
Արդէն ալիւրից լանդիմանութիւն,
Եւ մեռցնել զգացումս շտապում էի.
Իմ պատանեկան ջինջ անուրջներս
Եւ բռնն ու մաքուր ցանկութիւն-
ներս

Մարդիկը պոկում էին բողբոջից
Իրենց ծաղրովը վատ ու ժահրա-
լից (երես 12)

Յետոյ երբ երկտասարդութեան առաջ բացեց աւելի գիտակցաբար կերպով մեծ նպատակների և գաղափարների ծառայելու ցանկութիւն ու պատրաստակամութիւն, սկսեց երկաշն և տանջող մարտ ու կռիւ, որ կանգնեցնում էր երկտասարդութեան:

Բայց զրաւած վաղով մեծ նպատակի

Սեփական կեանքի գործութեամբ անլաղթ,
Հաստատ քալերով կրկին զլմեցի
Դէպի ցանկացած մարտն ու գէպ
բաղդ...

Եւ լաղթեցաւ... (երես 13—14)

Այս տեսակ պատողութիւններից

վետոյ հասկանալի ևն բանաստեղծի գէպ իւր խիղճը դարձրած խօսքերը՝

Սիրտ իմ՝ չարչարած, մի լանդի-
մանիւր,

Որ թառամում ևմ մեռակեաց, թըշ-
ւառ,

Ոչ ևս,—ալ մարդիկն և կեանքն
են պատճառ,

Ոչ ևս,—մեղաւորն աշխարհն է
պատիր (երես 12):

Աշխարհը սակալն չի զգում իւր դրութիւնը, չի զգում ալն բանը, որ նա ճնշում է ուրիշին, կամ գոնէ չի մտատանջում, չի խղճահարում ալ ճնշելուց. մարդ շարունակում է բուսական կեանքով ապրել և իբրև արաբած ուրախանալ ալ օր օրին լաջորդող կենցաղավարութիւնով: Բանաստեղծը կատաղում է ալ տեսարանից.

Տեսնում ևմ գէմբեր, զւարթ, ան-
հողի,

Անցեալն մոռացած և աղաղալի

Մասին էլ անհոգ.—որպէս նրանք
ժպտում,

Որպէս նրանք ապրում գոհ ու ան-
տրտում,

Եւ ուղում ևմ նրանց բռնել, կանգ-
նեցնել

Ժահրալիր (?) որտով նրանց գէմ-
քին գոչել՝

Ասացէք, ուր էք ուղղում ձեր
քալեր,

Ինչի է պէտք մեծ աղմուկը ձեր:
Անգիտակցական դուք դերասան-
ներ

Մարդկային կեանքի կտտակեր-
դութեան՝

Սէրը դարձրել էր մի խաղ ծաղ-
րական,

Սուրբը անպատեհ էք լեզուով չա-
րանենդ,
ձշմարտութեան դէմ դիմակն է
ձեր զէնք...
Վեղեցիկը դարձրել հեղեղութիւն
տխուր

Եւ բոլորը մէկ տեղ զազիր առե-
տուր... (Երես 53):

Բայց բանաստեղծը գիտէ, որ կա-
ն կարող է լինել մի ուրիշ կեանք,
աւելի խելացի, երջանիկ, աւելի
մարդկային.

Փալլում է ապագան ըղձալի տես-
քով,

Աշնտեղ մարդերը ախտերից մա-
քուր,

Կապրին հաւասար ու հեղահամբույր,
Աշնտեղ մարդկութեան ներկայ

չարչարանք
կը ստանայ աւարտ, գտած դեղ ու

սփոփանք.
Աշնտեղ կը դադարէ ոխը նենգա-

ւոր
Եւ լուսը կը տիրէ անչաղթ փառա-

ւոր (Երես 53):

Ազդպէս մի առաջալի, ազդպէս մի
լուսաւոր կեանքի համար արժէ մար-
տընչել, արժէ զոհել, արժէ ժամա-
նակակից կեանքի ծանրութիւնները
տանել: Ազդ ապագայի լուսն է, որ
թեւադրում է բանաստեղծին, թէ

. ուղում եմ ապրել,
Ուղում եմ ես մարտ, ուղում եմ

գործել,
Միտք ու տանջանքով զըրաւել

հոգիս.
Աէր, վիշտ, տրտմութիւն—բաժին

լի սրտիս,
Եւ ալդ կատաղի փոթորիկներում

Կեանք ու հոգու ալդ աղմուկնե-
րում,

Որպէս մրրկից քեռ նաւակ մի
տրկար

Անշուշտ կը գտնեմ հանգիստ ինձ
համար (Երես 54):

Եթէ միայն ամբոխի անհոգ ա-
ռօրեայ կեանքը լինէր երկատար-
դութեան սիրտ ցաւացնողը, ալդ դեռ
չէր զրդիլ մարդկանց մեծ ողբորու-
թեամբ և ուժգնութեամբ մարտի
դուրս գալու և զոհելու, բայց ներ-
կայ երկատարդութեան առաջ դրած
են բացի դա ուրիշ սրտամաշ խնդիր-
ներ, աւելի թանկագին շահեր:

Ոտանաւորների մի մասը նւիրած
է բնութեան նկարագրութեան՝ թէ
հալրենի հոգում և թէ արտասահմա-
նում, որտեղ ըստ երևութին ապրել
է հեղինակը՝ Հայրենիքի նկարագրու-
թիւնները՝ թէ և գրած են ողբորու-
թեամբ, բայց նորա բաւականաչափ
ուժեղ չեն: Կարծես թէ հեղինակը
մի տեղի, մի զուգի տպաւորութիւն-
ները ընդհանրացրել է հալրենիքի և
միւս մասերի վերայ: Երականութիւն-
նից հեռու լինելուն վկայ են Մա-
սիսի և Նորա շրջակայքի մասին ակ-
նարկութիւնները:

Պէտք է նկատել, որ և նկարա-
գրութիւնների մէջ՝ հեղինակը չա-
ճալիս մնում է հոտարակական անձ-
նաւորութիւն, որ կատարելատիպեր
է որոնում, որ ներդաշնակութիւն է
պտուռ մարդու և բնութեան մէջ:

Ուշադրութեան արժանի գրւածք
է ալդ կողմից Լեւոն տաճաւորը՝
Լեւոնը—Փրնկի դեղեցիկ լին է.

Հրաշալի ես դու, օ Լեւոն,

Վեղեցիկութեամբ քո շքեղ,

Քո զմրուխտէ ջրով անճման
Ափերովդ պերճ ու գեղ:
Ողջո՞ւն վճիտ ալիքներով,
Նրանց մեղմասա՜ խաղերին
Որ ցօղում են գեղալիթիթ
Նդրները հանգարտին:
Լուսինն անդորր ջրիդ երեսին
Ցոլանում է գեղաբար:
Աստղեր լողում են նրա միջին
Ամպերն խմբով սիրահար
Նրա մէջը մեղմ օրօրում,
Կապտա երկինքը նրան ժպտում...
Նկարագրութիւնը շարունակում
է: Խոկապէս հրաշալի է Լեւմանը:
Բայց բանաստեղծը իւր նկարագրութեան մէջ լանկարծ կանգ է առնում.
Բայց աչն ինչ է, չքնաղ Լեւման,
Որ զարերի ընթացքում
Կերպարանքով չարանման
Խոթու, համր ու տրտում
Անտեղ ունի քո գրկում:
Աչն ինչ է, որ խանգարում է գեղեցիկ լճի ներդաշնակ լաւ տալանութիւնը, աչն ինչ է, որ բանաստեղծի ուրախութիւնը փոխարկում է տխրութեան:

Նա է Շիլլօն ապարանը,
Վըկան մարդկանց բռնութեան,
Թշուառութեան բնակարանը
Չարչարանքի օրօրան:
Ո Շիլլօն, քո պատերում
Որքան մարդիկ դո՛ւ նշան
Գու մեծերի բռնութեան (եր. 40):
Իբրեւ նկարագրական մի տա-
նաւոր՝ լաւ է «Իւնդֆրաուն» (երես
18—20), որտեղ նկատում են թարմ
տալանութիւնների հոտեր: Քիչ են
ալլաբանական ձևով գրածները: Նո-
ցա մէջ աչքի է ընկնում «Արմաւե-
նին» (երես 132—133):

Բերած օրինակներէս, որ մա-
գրախօսական մի նկատողութեան
համար աւելի քան բաւական պէտք
է համարել, տեսնում է ընթերցողը,
որ պ. Լեւեհցի ոտանաւորները իրանց
մէջ պարունակում են հետաքրքրա-
կան դալալիկներ, մոքի ելեէջներ:
Հարկաւոր եմ համարում աւելացնել,
որ, բայցի աչդ, դրքի մէջ կան ուրիշ
հետաքրքրական ոտանաւորներ, որոն-
ցով հեղինակը արտապատում է իւր
հայրենասիրական զգացմունքները,
փիլիսոփայական հայացքները: Չը
նախելով այդ բողբոլին, սրտի ցաւով
պէտք է փառնեմ, որ պ. Լեւեհցի
ժողովածուն չի գտնիլ մեծ ընդու-
նելութիւն միւր հասարակութեան ըն-
թերցող շրջաններում, կը մնալ անու-
շաղիւր, չը կարդացա՞ծ, չնորհիւ հե-
ղինակի մի քանի առանձնալատիու-
թիւններին, որոնցից մէկը նորա գոր-
ծածած լեզուն է:

Եթէ խնդիրը վերաբերէր աչն
բանին թէ ինչ ուղղագրութիւն է
ընդունւած՝ աւ թէ ~ և վ, ո թէ օ,
կամ ինչ ձևեր են պահպանւած՝ հօրս
թէ հրս, վրս թէ վերս և ալլն, ես
չէի չիշատակիլ անգամ՝ բանաստեղ-
ծութեան մասին խօսելուց. բայց աչն
լեզուի խնդիրը, որ ես եմ շօշափում,
վերաբերում է լեզուին, իբրեւ մոքի
արտապատութեան միջոցի, նորա
կազմութեան և ոճին: Բարեբաղդա-
բար իմ վերեւ բերած օրինակներում
լեզուն դեռ բաւական լաջող էր, ոճը
սղնքան թեթեւ, որ ես կարողացաւ
ընթերցողին ծանօթացնել տաճա-
ւորների բովանդակութեան և նոցա
իմաստի հետ: Մինչդեռ դրքի հետ
անմիջապէս գործ ունեցողը՝ կարող

է ձանձրանալ մի քանի օրինակներից և գիրքը թողնել անուշադիր:

Դիրքը սկսում է հետեւալ ոտանաւորով:

Նախ քան աչքով դու հետեւս սըր-
տատրով

Ջրացումներիս, մաքերիս՝

Կայ, կին սիրա՛յ դու սրտիս,

Կայ և թող ինձ ասել մի խօսք
վերադառնալ,

Պուցէ ալի խօսքն սրտիս խորից՝
բաղմամբէր

Դարձեալ գաղտնիք, դարձեալ մի
ճիշ ցաւագին

Պոկէ լանդուզն, անհամբեր,

Պուցէ ձալնով անխոնարհ

Խառն ամբոխի աչքից թագցրած
անգաղար

Նըջանկութիւնն մեր միութեան
նա մատնէ

Եւ դժգոհ՝ ինձ կշտամբէ:

Թող, աչն դաղտնիք և աչն ճիշը
մորմոքիչ

Սիրտս գաղտնիքն է ու ճիշ:

Նրբ սր բուռն փոթորկում է իմ
հոգիս՝

Նա կը մեղմէ նրա տանջանք

Եւ երբ սուգն իմ սրտիս,

Որ օժիտ է ինձ մարդերից, հար-
չարանք

Տարակուսանք ինձ տալիս (?),

Նա կը վանէ նրանց, նւիրելով
ինձ հեշտանք... (Երես 3):

Տեսէք, որչափ ժամանակ և ջանք
է հարկաւոր ալս գրածը հասկանա-
լու: Եւ դեռ խնդիր է՝ թէ երկու
ընթերցող միտկերպ կը հասկանան
միտքը. զորօրինակ լինչ բանին է վե-
րաբերում «սրտատրով» խօսքը—
«հետեւս» բառին, թէ «զգացմունք-

ներիս»: «Անգաղար» բառը, որ վե-
րաբերում է երեւի «թագցրած»-ին,
խանդարում է մաքի անմիջապէս
ըմբռնելը:

Ուրաւագ բառահիւսութիւնից չա-
ճախ կորսւում է գրածքի միտքը.
մարդ ստիպւած է լինում մի քանի
անգամ լետ կարգալի իսկ ալի բանը
արդէն նւաղեցնում է բանաստեղծու-
թեան արժէքը: Բանաստեղծական
գրածքները ունեն իրանց պահանջ-
ները ձեւի վերաբերմամբ: Բանաս-
տեղծական միտքը՝ պէտք է և բանաս-
տեղծական արտայայտութիւն ստա-
նալ, որպէս զի նա իւր դերը կա-
տարի: Ալի պատճառով անչարմար
են աղնալիի հանդուցներ, որոնք
կանգնեցնում են ընթերցողի մաքի
և երեսկալութեան գործողութիւնը
և աղնալիի բառեր, որոնք աններ-
գաշնակ են հնչում մարդի տկանջին:
Զորօրինակ՝ վերե բերած օրինակում
աններգաշնակ են «ճիշ մորմոքիչ»
բառերը, «սրտատրով», «ամփով»
վերջաւորութիւնները. միտք սխա-
լեցնող է «հեշտանք» բառը...

Ուրիշ տեղերից եւ բերեմ մի
քանի օրինակներ, որտեղ կամ միտքը
լինի խառն, անհասկանալի, կամ
նոցա արտայայտելու ձեւ անչարմար.

Որպէս մի դե խոժողագէմ

Յուսահատւած աշխարհից,

Սիրտս ճնշւած ցաւով դժխեմ (!)

Հոգիս մըւալ թողնալից—

Եւ թափառում էի մենակ

(Երես 15)

Եւ վըսեմական (!) լուսթեամբ
պատած

Նա անկեճիտ (!) է. անտրտունջ

անլաց. (Երես 17)

Սուլիր, Թուշիր, սողուն, արագ
ճար մեղ տեղեր հեռաւոր,

ճար մեղ խոտոջ (!) և դէպ առուակ
(երես 21)

Նշում է որոտը՝ երկիր շարժելով,
Շանթեր արձակում նա՝ արցունք
թափելով...

(Վարդանը) նախում է բոլորը
քանդած.—

Այնտեղ շուտ թագնւում է դարչ
օձը վախցած... (եր. 26—27)

Պէտք անձրիի ժամանակ դեռ միթէ
պէտք է սպասէր Վարդանի երեւա-
լուն, որ լեռնայ թագցւէր:

Այլ հողն է ողբում լուկ, որոտն է
անկանդ (!)
(երես 27)

Հողիս օրօրում չընդ ամպալին (!),
Ալքրների վրայ, նուրբ, մեղմ
մրմնջում

Սէր, բաղդ ու անուշ և կամայ
նիրհում
(երես 57)

Ինչու համար մկնաձգալի (!) ցըն-
ցումներ

Նրան չարչարում, նրան տանջում
և մահաբեր
(երես 59)

Իմ սենեակիս օդը թըւում է խեղ-
զիչ (!)

Չորս պատերն էլ իրանց խու-
թեամբ են նեղիչ (!)
(երես 85)

Այլ ևս չեմ խօսում դանաղան օ-
տարօտութիւնների մասին այս տե-
սակի՝ փոխանակ ասելու «պատերից
թքւած» գործ է ածւած «խտոխտով
թքւած» (երես 59), փոխանակ «դու
խմանա» գրւած է «բեղ խմանալ»
(երես 43) «աղանածաւալ ծառեր»
(երես 85), հեշտանք, թափառանք,
կախարդանք և այլն:

Բուականանալով օրինակների այս

չափով՝ շեշտում ենք դարձեալ, որ
եթէ այս և սոցա նման սխալները և
անլարմարութիւնները ցանկալի չեն
մի հասարակ գրւածքում, նորա բո-
լորովին վնասակար են բանաստեղ-
ծական հեղինակութիւնների մէջ:

Առհասարակ ցաւալի է, որ մեր
հեղինակը իւր մտքերի արտադրու-
թեան ոճերում հեռու է ժողովրդական
բանաստեղծական ոգուց. գրում է
շատ բարձր ոճով, խօսում է արիս-
տակրատական ձևերով, գործ է ածում
շատ խրթին, սակաւ լուած բառեր:

Բացի լեզուի, ոճի պակասութիւ-
նից հեղինակը տալիս է և մաքի հա-
կատութեան, անկատարութեան օրի-
նակներ: Հեղինակը մի քանի տեղ
կարծես ստիպել է իրան, որ զգացւի
և ընկել է կամ բռնի զգացմունք-
ների և կամ սանալիմենտալիզմի աշ-
խարհքը, իսկ երբեմն ընկնում է ա-
նառողջ մտածողութեան ուղին: Իրրի
օրինակ այս վերջինի՝ ես պէտք է
է մատնացուց լինեմ «Գաշտն» ոտա-
նաւորի վերայ: Այդ ոտանաւորում
հեղինակը մտադրութիւն ունի գրա-
տել դաշտը, իղէալացնել նորան և
հասնում է անհեթեթութիւնների:
(երես 23)

Վերջացնելով խօսքս պ. Ղեւոն-
դի ոտանաւորների այս առաջին մեծ
ժողովածուի մասին՝ կրկնում եմ, որ
նա, իբրև նոր ստեղծագործութեան
նմուշ՝ շատ հետաքրքրական է և
ցանկալի. որ նա տալիս է մեզ մտած-
ւած և զգացւած երեսներ, բոլորովին
արժանի գրականութեան կողմից ող-
ջունելու: Բայց հեղինակը պէտք է
մեծ ուշադրութիւն դարձէի իւր լե-
զուի, իւր դրելու ձևի վերայ, և տպի
ոտանաւորները մեծ զգուշութեամբ,
զոհելով ամբ բոլորը, ինչ լաւ մտած-
ւած չէ, ինչ կարգին ձևակերպւած չէ:

Ք. Լ.

ՄԵՆԷՎԻՇԵԱՆ, հայր ԳԱՅՐԻԵԼ.—«Ազգային մատենադարան»։ Ազգաբանութիւն ազնական զարմին Տիւղեանց։ Վիէննա, տպ. Մխիթարեան 1890 թ., տառ № 12, 50 էրես in 4°, 8 պատկերով, գինը 1 Փր.։

Գիտական, գրական կամ հասարակական ասպարիզում հռչակած մարդկանց կենսագրութիւնները հարկաւոր են և ունին կրթիչ ազդեցութիւն։ Բայց մեծ մարդ անունը չի կարելի տալ մէկի պաշտօնի բարձրութեան կամ շահաւետութեան վրա։ Նիմուշ տոհմ, եթէ կամենում էք և «աղնուական», մի քանի դարերի ընթացքում «ի գոնութիւն վեհապետների» ժառանգաբար վարել զանազան շահաւետ պաշտօններ, դառնալ «արքունեաց ոսկերիչներ» կամ «փողերանցի վարիչներ», ինչպէս հէնց «աղնուական զարմն Տիւղեանց», ստանալ բաղմաթիւ շքանշաններ, զրաւել սուլթանների սէրը, որ, ի դէպ նկատենք, չի արդելում նրանցից մի քանիսներին նույն վեհապետների հրամանով «հաշուոյն անհաւասարութեան որոտնառով» և զլիսառեւել կամ կախուել՝ բայց չը նախած ալդ բոլորին մնալ ալդ տոհմը ընդհանուր տեսակէտից ալնքան աննշան որ շատ դարմաղնի ոչ նախապաշարածներին ալն ճիւղը ու ջանքը որ թափում է Մխիթարեան միաբանութեան արժանապատիւ հայր սուրբը, որպէս զի «ժամանակի ժանգաճարիչ ակոսներից» ազատի «ազգային մատենադարանի» համար ալնպիսի թանկագին փաստեր, թէ ալս ինչ Տիւղեան պէջ ալս ինչ

ժամանակ ծնալ, ալս ինչ շահաւետ պաշտօնը վարեց, որը ալս ինչ «չարակամ և քոռ» հրէան ուղում էր խելի, ալս ու ալն շքանշանները ստացաւ, ալս ինչ նշանաւոր մարդու դուստրը կնութեան տուաւ, ալսքան զաւակ ունեցաւ, որոնցից ալս մէկը «չորեքամսեալ» վախճանուեց և ալն։

Եթէ ալդ շքեղ ու խնամքով տուած 50 էրեսներում փնտռենք ընդհանուրի համար նշանակութիւն ունեցող մի օգտակար գործ, մենք կը գտնենք որ «Տիւղեանների երեք դարեան պատմութեան մէջ» ևզել է մի «ղիւցաղն» որ «գրեթէ» միալն իւր հաշւով երկու փոքրիկ զպրոց է հաստատել և մի բնկերութիւն, որի ծախքով հրատարակել է տեւել «Գիտակ Բիւղանդեան» անունով մի ամսաթերթ։ Ահա ալս աղնուազարմ տոհմի բոլոր առնչութիւնը հալ կեանքի և գրականութեան հետ։ Ի հարկէ ներկայ Տիւղեաններին շատ հետաքրքրում կը լինի իմանալ իրանց տոհմի ծագումը և իւրաքանչիւր «ղիւցաղն» անգամի մեծագործութիւնները, բայց թէ ինչ կապ ունի ալդ ընտանեկան պարծենկոտ փափաղը «ազգային մատենադարանի» և հալ գրականութեան հետ, և թէ ինչ ուսանելի բան կալ առհասարակ ալդ տեսակ տոհմագրութիւնների մէջ՝ անհատականալ է։

Լ. Ս.

ՏԱՃԿԱ-ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՅ

ԵՐԵՎ ՆՈՐ ԳԱՍԱԳՐՔԵՐ

- 1) ԱԱՀԱԿԵԱՆ, ՍԱՀԱԿ քահանայ. — «Սրբազան պատմութիւն Նոր-
Ուխտի». փոխադրած Կ. Պոլիս, 1890 թ. տպագր. Ն. Պէրպէրեան:
2) ՊԱՒԱՊԱՆ, Կ. — «Մանկական պարտեզ», ժողովրդական բանաստեղ-
ծութիւնք և այբբենարան, Կ. Պոլիս, 1890 թ. տպագր. Ուղուր-
լեան և ընկ.: 3) ՊՈՅԱՅԵԱՆ, Ա. — «Բնաւոր և գրաւոր թւարանու-
թիւն», մանկավարժական դրութեամբ ա. տարի, Կ. Պոլիս, 1889 թ.
տպագրութիւն Ն. Պէրպէրեան:

Վերջին երկու տարիներս մի ու-
րախալի շարժում է երևան գալիս
մեր Պոլսի ազգայինների մանկավար-
ժական դրականութեան մէջ: Մինչ-
դեռ այս բանի տարիներ անտարբեր
էին մնացած դէպի գերմանական ման-
կավարժութիւնը, ամենևին վստահու-
թիւն և հաւատ չունէին նորա վե-
րաջ, այժմ ոչ միայն կարողում, փո-
խադրում են Վովկառեան դասագրք-
քերը իրանց լեզուով (օրինակ վերո-
վիշեալ Սրբազան պատմութիւն Հին
և Նոր Ուխտին) այլ կենտրոնական
վարժարանի դասատու պ. Պոլաճեանը
նաև մի թւարանութիւն է գրում
ձեռնական հին ասորիճաններով: «Ներ-
կալ դասագիրքս պատրաստած եմ,
ասում է աշխատասիրողը, գերմա-
նացի երեւելի մանկավարժ պրոֆէսոր
պ. Բէլնի և հաջ մանկավարժ հան-
գուցեալ Ա. Բահաթրեանցի մէթո-
դիկանները աչքի առաջ ունենալով»: Վերջապէս այս ամառ հրատարակ-
ւեց նաև երրորդ գրքովը՝ «Մանկա-
կան պարտեզ», որ ժողովրդական բա-
նաստեղծութիւններ և Հերբարթ Յիւ-

լերեան սկզբունքով ընտրւած ազ-
գային հէքաթներ են: Վերջին գրք-
քովիս չօրինողը թէև տաճկահայ
սակաջն ուսում է առել Գէորգեան
ձեռնարանում և այժմ դասատու է
Զմիւռնիայի ազգային վարժարան-
ների և տեսուչ մանկական պարտի-
զին, որի անունով և խորադրած է
այս դասագիրքը:

1. Սքէազոն պատմութեան Նոր-Ուխտի:
Հէնց որ այս ընտիր դասագիրքը Թիֆ-
լիսում հրատարակւեց, անմիջապէս
Հին-Ուխտի պատմութեան պէս փո-
խադրւեց Պոլսում ու հրատարակւեց:
Այնպէս պատահեց, որ ես թէ բնա-
գիրը և թէ փոխադրութիւնը համա-
րեա միաժամանակ ստացալ «Գասու-
գիրք կրօնի Ուղեցոյց»-ի հետ, որ
ուսուցիչների համար լինելով՝ փո-
խադրելու հարկ չը կար: Նորերս
Պոլսի ընթերցողներին ծանօթացնե-
լով այս դասագրքերն՝ «Մուրճ»-ի
Վովկառեան ընթերցողների համար
էլ այլ տեսակէտից ցանկացալ գրել:
Իւր ժամանակին սոյն ամսագրի 1889
թ. № 7 ես բաւականին մանրամասն

քննեցի հայր Սահակի չորս աշխատութիւնները և այս աւթիւ կամենում եմ նոր ուխտի ուղեցոյցի մասին նոյնպէս մի երկու խօսք ասել:

Նոր-Ուխտի սրբազան պատմութեան փոխադրութիւնը Պալտում վատ չեն արած, ուր սիրում են իրանց դրաբաւ ու խրթին ոճերով մինչև անգամ մանկական դասագրքերը լցնել, ինչպէս օրինակ՝ Տէր-Ղևոնդեանի «Մարենի լեզուներ»-ը բաականին «խորթ լեզուներ» են դառել: Առանց աչն էլ շատ նիւթեր այդ ընթերցարանի մէջ ծանր են աչն հասկի մանուկներին, որոնց համար նշանակած են: Փոխադրած սրբազան պատմութեան լեզուն թեթեւ, հակիրճ և զրաւիչ է, ուրեմն պէտք է ընդհանրապէս աջողած համարել և ուրախանալ, որ այս դասագրքերն այնպէս լաւ ընդունելութիւն են գրանում: Ուրեմն այս կողմերն էլ գնահատում են, միայն պէտք էր ցանկալ, որ այս ուսուցիչներն սկսէին նաև ուղեցոյցն ուսումնասիրել, որ մշակում է այդ հում նիւթերը, աշակերտներին մշակածը ս'աշականութիւն դարձնելու համար:

«Հին-Ուխտի» ուղեցոյցն, ինչպէս վիշելի, ըստ ձեական հինգ աստիճանների իւր ժամանակին մանրամասն քննած լինելով՝ այժմ պէտք է բաւականանամ ընդհանուր գիտողութիւնների անելոյ, որովհետև ով որ այս բանով մասնատորապէս հետաքրքրւում է և պարտաւի է, կարող է և այս ուղեցոյցի արժանաւորութիւններն ու թերութիւնները տեսնել, երբ մենք ընդհանրապէս մասնացոյց անենք:

Նոր-Ուխտի ուղեցոյցը տակաւին

չէ վերջացած, ուստի մենք պէտք է սպասենք խօսել ժամանակագրական, աշխարհագրական, կուլտուրական պատմական նիւթերի և կրօնական բարոյական խմատների մասին, որոնք, ինչպէս «Նոր-Ուխտի» ուղեցոյցի մէջ, զրքի վերջը հաւանակաբար պիտի հրատարակէին համախմբւած: Մենք այս վերջին մասերին ցանկացանք աւելի ընդարձակութիւն և համակարգութիւն (սխտէմ), որպէս զի հայ ուսուցիչները հարուստ աղբիւր ունենան այդ կարևոր նիւթերի մասին, որ այլ տեղ գտնելը նրանց շատ դժուար է: Մին էլ մենք կարևոր համարեցինք ձեական աստիճանների բացատրութիւնը կրօնագիտութեան աւանդման տեսակետից, որ նոյնպէս չունինք և անհրաժեշտ է:

Այժմ երկու խօսք միայն նիւթի մշակման մասին: Այս ուղեցոյցն աւելի լաւ է մտածւած և հայր Սահակն աշխատել է հալ մանուկների հոգեկան աշխարհն աւելի ի նկատի առնել: Հայկական սովորութիւններն, զգացմունքներն ու մտածմունքներն աւելի են զիշատակւած հրէականներն ըմբռնելի կացուցանելու համար: Մեր պատուական Շարականն ու ժամացիրքը նոյնպէս ընտիր գոհարներ են շարած այս գեղեցիկ զրքի մէջ:

Ջանազան աստիճանների չփութութիւններ թէև այս ուղեցոյցի մէջ ևս կը պատահին, սակայն աւելի սաւառ են և լաճախ աշխարհի բնաւորութիւն ունին որ մասամբ կարող էին և իրանց իսկական տեղում համարել: Երկրորդ աստիճանի կամ մատակարարութեան վերաբերեալ

մանաւանդ կրօնական-բարոյական բացատրութիւնները երբեմն չառ ընդարձակ ու ճապաղ են, աչիքան ընդարձակ՝ որ իսկական պատմութիւնից մի քանի անգամ աւելի: Երբեմն Նիւթի բնաւորութիւնը կը պահանջէ լաւ «խորասուզուի Նիւթի մէջ», սակայն պէտք է միեւնոյն ժամանակ խոյս տալ արդէն պատմական Նիւթի երկար կրկնութիւններէն:

Այս գրքովը իւր նախորդի հետ մենք կարող ենք մեր մանկավարժական գրականութեան ընտիր ներկայացուցիչներից մի զոյգը համարել: Յանկանք ուրեմն, որ նրանք աւարտեն իրանց լրացուցիչ մասերով, որպէս զի աւելի արդիւնաւոր լինին:

2. Մանկան գրքէջ: Այս ընթերցարանը ի հարկէ, ոչ թէ մանկական պարտէզ առած Յրէօբէլեան հիմնարկութեան համար է գրած, այլ ուսումնարաններ, որովհետեւ կարգալ գրելը մանկական պարտէզների ծրագրից դուրս է: Այս ընթերցարանի մէջ կան ժողովրդական բանաստեղծութիւններ ու հէքաթներ, որոնք կարող էին մանկական պարտէզի մանուկների համար զարմացուցիչ լինել: Զմբռնիտի մանկական պարտիզի մէջ կան իբր բացառութիւն նաև ուսումնարանական երկու դասարաններ, ուր կ'աւանդուի այլ աւարկաների հետ նաև կարգալ գրել, սօս աչս դասարաններին է որ կը վերաբերի այս ընթերցարանը:

Վերջիկի առաջին մասը կը պարունակէ 16 օրինակի ի բառեր, որոնց գրել կարգալովը մանուկը կը նախապատրաստուի հաշիւական բոլոր

տառերի, վանկերի ու բառերի կարգաւորն և գրելուն: Այս բառերը բաւականին աջող են ընտրած, միայն չօրինողը դեռ չէ բացատրել թէ ինչ միջոցով ու ինչպէս պէտք է ուսուցանել: Որովհետեւ նաև մանկական պարտէզի մէջ շարժական տառերով կը սկսեն, ուստի պէտք է ենթադրել որ նաև աչս ընթերցարանն ալ միջոցն 'ի նկատի ունի: Իւրաքանչիւր նոր բառ սկսելիս՝ պ. Պալապանեանը շատերի սկզբները գրել է նաև անցիալ տառերը: Եթէ ձեռնարկն աստիճանների գաղափարով է աչս, պէտք է միայն ասն տառերը գնել, որոնք նոր ընթերցանելի բառի մէջ պիտի աւատահեն, միւս տառերը կը վերաբերեն երրորդ աստիճանին կամ համեմատութեանը:

Բաղաձայններից լատու և օժանդակ ձայնը չ'արտադրանել տալու համար՝ նախ ձայնաւորներն ապա բաղաձայնները արտադրանել է տալիս, որով լաճախ հարկադրուած է մանուկը վանկերը աջից ձախ կարդալու: Այս մեթոդն ունի իւր աչս առաւելութիւնը, որ խոյս տալով շփոթեցուցիչ ձայնից, ընթերցումը կը հեշտացնէ, սակայն երբ բողմովանկ բառ է, աշակերտը հարկադրուած է լինելու մի քանի անգամ լատ ու լառաջ երկխալով՝ դժարանալ: Մենք աչս մեթոդին ենք հետեւում, որ կարգալ գրել տալուց առաջ նախադասութիւնները նախ բանաւոր կերպիւ վերլուծելով մինչև ձայներն է հասնում և նախ, իբրի հշան, գրերի փոխաղն երկար գծեր, կարճ գծեր, խաչեր ու կետեր է առնում: Երբ աշակերտի ականջը լաւ կը բացուի,

կսկսէ չարժական տառերի միջոցաւ վերլուծութիւնը, ուրեմն բաղաձայններէն լսողը տառը արտասանելն անխուսափելի պէտք է լինի և եթէ շատ կարճ արտասանել, ալ ևս անքան չի չփութեցնել և միւս կողմից հնարաւոր կը լինի ձախից աջ կարդալ:

Մանկական պարտէզի երկրորդ մասը ժողովրդական շուտասեւեռներ, հանելուկներ, բանաստեղծութիւններ են, որպիսիները մենք կը տեսնենք Մանդինեանցի և Աղափեանցի առաջին ընթերցարանների մէջ: Կան նաև տեղականներ որոնց մէջ կան բառական զարճալիները: Լեզուն մանկական է, թէև իբրև բացառութիւն կալ նաև մի կտոր «Մի՞նչ պահ» մի քանի տաճկերէն բառերով:

Այս ընթերցարանի երրորդ մասը պարունակում է 11 հատ հակական հեքիաթներ գլխաւորապէս Սրուանձտեանի ժողովածուներից քաղած: Մի երկուսը, իսկապէս աւելի կատակախօսութիւններ են, որ նույնպէս Զմիրուհիացի հալ ժողովրդի բերանում կան: Հետաքրքրական պէտք է լինի, ի դէպս ասել, որ այս դործնական քաղաքի մանուկները հեքիաթ առած բանը համարեալ չէ չը գիտեն: Այս երրորդ մասի նիւթի ընտրութիւնն ընդհանրապէս լաւ է, հեքիաթները գրաւիչ, բովանդակութիւն ու լեզու ունին, սակայն երբեմն շատ երկար են:

Մինչև հիմա այս կողմերը անտես էին առել մեր ժողովրդի մանկական

կեանքի այս արտադրութիւններով մանուկներին զբաղեցնելը, նորոնց միջից բարձրագոյնիչ և կարգաւ գրելու նիւթ քաղելը: Ինչպէս ալ երկրներ, պատեղ ևս հաւանականաբար պէտք է նախ կասկածանք վերաբերին այս նորութեանը անարդէւած «մասսալներին»: Կս սորանից առաջ մի քննադատութիւն «Արեւիք»-ին ուղարկելով ի միջի ալոյց տեղեկացրի, թէ ինչ զիրք է բռնել Հերբարտ Յիլլերի մանկավարժութիւնը այս խնդրի վերաբերմամբ և սորան հետևելով նաև մեր Կովկասեան հայ մանկավարժները: Տեսնենք:

3. Բանասեր և Քրտաբար Լեւոնուհի: Պ. Պոլաճեանը իւր այս գրքովի մէջ սկզբներն իսկապէս աւելի Բահաթրեանցի «Ուղեցոյց» օրինակներին է հետևել, լսող քանի զնացել, աւելի ազատ կամ լաւագոյն է ասել հին ճանապարհն է բռնել, որով այս նոր թարգմանութիւնը հին և նոր մեթոդների խառնուրդն է առաջացրել: Կան բաներ, որ Բահաթրեանցի Ուղեցոյցի մէջ նույնպէս հնացած են, սակայն եթէ պ. Պոլաճեանը ալ մեթոդին խստիւ հետևած լինէր, նորա դասագիրքն աւելի շատ արժէք պէտք է ունենար: Յոյս կալ որ երկրորդ մասն աւելի լաւ լինի մշակած. Կս իւր ժամանակին շատ մանրամասն քննութեան են. թարիւցի այս ձեռնարկը մեր տեսակէտները տաճկահայերին բոլորովին պարզարանելու նպատակաւ:

ՍԵՂՐԱԿԵԱՆ, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Եպիսկոպոս. — «ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ»:
Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանցի, փոքր քառածալ, 222 երես, տառ.
№ 12, գինն է 1 ռ. 50 կոպէկ:

Արիստակէս Եպիսկոպոս Սեղրա-
կեան աչս գրքով ոչ աչնքան լուծում
է հաս ու չը հասի և պսակի լուծ-
ման խնդիրները գիտնական տեսա-
կէակց, որքան ընթերցողի ուշադրու-
թիւնն է դարձնում աչն իրար հա-
կասող վճիռների վերաչ, որ կատար-
ւել են ցալթմ հոգեւոր իշխանութեան
կողմից վերաբերեալ հաս ու չը հասի
և պսակի լուծման խնդիրների կամ
պատահած դէպքերի առիթով: Աչս
կարեւոր գրքին վերադառնալու իրա-
ւունքը վերապահելով, մեծք չտա-
պում ենք միայն գրքի առաջին ըն-
թերցումից մեր մի քանի տպաւո-
թիւնները հաղորդել «Աուրձ»-ի ըն-
թերցողներին, ի նկատի ունենալով
աչն բոլորին հասկանալի հետաքրք-
րութիւնը, որ կապւած է հեղինակի
առաջադրած խնդիրների հետ: Հաս
ու չը հասի խնդրի նկատմամբ հե-
ղինակը, տեսութիւն տալով աչ և աչ
ապերի և ցեղերի զանազան ժամա-
նակներում գոյութիւն ունեցած օրէնս-
դրութիւններին, անցնում է հալկա-
կան եկեղեցական օրէնսդրութեանը
և առաջ բերում մի կողմից եկեղե-
ցական ժողովների վճիռները և միւս
կողմից՝ եկեղեցական հաղբերի վար-
դապետութիւնը և հրահանգները:
Արիստակէս սրբազանը ընդունում է
պարտաւորիչ միմիայն եկեղեցական
ժողովների վճիռները, մինչդեռ եկե-
ղեցական հեղինակների վարդապե-

տութիւնները, օրինակ Գօչ Մխի-
թարի գաղափարաւարները, կամ նաչն
խակ կաթողիկոսների, որպէս օրինակ
Ներսէս Շնորհալու՝ հրահանգները նա
համարում է ոչ պարտաւորիչ, Բացա-
ռութիւն նա թուչ է տալիս աչնպիսի
մեծ հեղինակութիւնների համար,
որպիսիք են «Թագէտ և Բարդուղի-
մէոս առաքեալները, Սուրբ Գրիգոր
Լուսաւորիչը և աչլն» (Մենք կը դե-
րադասէինք և աչլն խօսքի տեղ
(երես 106) որոչ անուններ, եթէ
կան): Աչդ ամենից փառչ հեղինակը
առաջ է բերում օրինակներ ասո-
նական գործերից, «որպէս զի ցոյց
տւած լինենք, թէ մեզ մօտիկ ան-
ցեալում և ներկայումս ամուսնական
հաս ու չը հասի խնդիրներն որպիսի
վճիռներ են առել և առնում»: Աչդ
օրինակներից բղխող եզրակացո-
թիւնը աչն է, որ աչդ վճիռները իրար
հակասում են և որ գլխաւորն է՝
աչդ հակասութիւնների հիմքը «ան-
ողիտութիւնը չէ», (երես 130), աչլ
մամոնալին երկրպագելու, Շատ րե-
լիեֆ կերպով աչդ արատաւարում է
հեղինակը աչս ասացւածով թէ՝

Եթէ ֆլորին, սիպտակ ջորին,

Մեռնի կինն, առնի քենին,

որ և կապում է Զ. գլխի ախուր բնա-
քանը:

Հաս ու չը հասի խնդրի մասին
եթէ հեղինակը նոր վարդապետու-
թիւն չի քարոզում, բաց և աչնպէս

նորա կողմից երևում է հակումն՝ չըհաստեօթեան աստիճանները շատ հեռուն չը տանել, այլ բաւականա՜նալ միայն 4-րորդ աստիճանով: Գրքի երկրորդ մասը խորագրած է՝ Լուծումն ամուսնութեան: Դա՛ մարդու և կնոջ իրարից բաժանելու և կրկին ամուսնանալու խնդիրն է: Այստեղ սրբազան հեղինակը հաստատում է, որ «Հալաստանեայց Եկեղեցին ամուսնութիւնը լուծանելի է համարում չափոնի պատճառների համար», որով հաստատում է մեր արդէն մօտ մի տարի առաջ չափոնած հալեացքը թէ Հալաստանեայց Եկեղեցին ապահարդանը սկզբունքով ընդունում է («Մուրճ» 1890 թ., № 2, Ամուսն. քրոնիկ Լուսինի): Այդ հալեացքը, մեծ կարևորութիւն է ստանում շնորհիւ Գէորգ Գ. կաթողիկոսի 1875 թ. լունւարի 4-ին Սինդիին տւած կոնդակի, որի մէջ «պատին հրատարակում է անլուծանելի» իբր թէ «Ըստ կանոնաց Հալաստանեայց Եկեղեցւոյ»: Այս մէկ կէտը հաստատելուց փետոյ, հեղինակը ատենական գործերից օրինակներ է բերում ցոյց տալու համար ատենական վճիռների հակասութիւնները և վճիռների անհիմն պատճառաբանութիւնները:

Գրքի այդ երկրորդ մասը աւելի կարճ է քան առաջինը, խնդրի աւելի մեծ պարզութեան պատճառով: Այդ իսկ երկրորդ մասում սրբազան հեղինակը անսքօղ կերպով չափոնում է իրան պաշտպան ոչ միայն հալեական իրաւունքի՝ ամուսնութեան լուծանելի լինելուն, այլ և այն հալեացքի որ ամուսնութիւնը լուծելու մի խըն-

դիրք կարող է վճռել ոչ երբէք Սինդիից, այլ միմիայն Հայոց Աթոռի կողմից:

Արիստակէս սրբազանը վերջացնում է իւր աշխատութիւնը առաջարկելով, որ մի աղցալին-եկեղեցական ժողով գումարւի իւր շոշափած խնդիրներին մասին պարզ, որոշ և գոհացուցիչ օրէնսդրութիւն տալու համար «որ պատկառելի և ակնածելի լինէր ամենուրեք բնակած հալ ժողովրդի համար»: Բայց մենք պէտք է խոստովանենք, որ սրբազան հեղինակը իւր այդ գրքով վիճելի խնդիրները պարզորոշ չի դնում: Հաս ու չը հասի խնդրի մասին նա չի չափոնում որ և է նոր հալեացք, կամ չի անում մի նոր առաջարկութիւն, այլ միայն պաշտպան է հանդիսանում զուտ օրինականութեան որի աղբիւրը նա եկեղեցական ժողովների մէջն է ասանում: Բայց թէ նոր եկեղեցական ժողովը այդ խնդրի նկատմամբ ինչ նոր առաջարկի առջև պիտի կանգնած լինի—այդ գտնէ չի երևում գրքից: Ամուսնութեան լուծման մասին նմանապէս սրբազան հեղինակի գիրքը չի պարունակում նոր նիւթ մի ժողովի համար, որովհետեւ ինքը պաշտպանում է միայն մի հալեացք, որը Հալաստանեայց Եկեղեցու դարաւոր օրէնքն է: Գէորգ Գ-ի հակառակ կոնդակը այդ մասին ի հարկէ չի կարող պարտաւորիչ լինել Հալաստանեայց եկեղեցու համար: Մեզ թւում է թէ այս գրքում Արիստակէս սրբազանը մի իսկապէս շատ լուրջ խնդիր է շոշափում, այլ՝ եկեղեցական վարչական մարմնի առողջացնելու խընդիրն է, որին ձեռնամուխ լինելուն

մեծապէս կը նպաստէ նոյն խակ սար կերպով զիւրութեամբ չի կար-
հալոց մի եղբակորոսի աչս հրատա-
րակութիւնը:

Քալց, որպէս ասացինք, մեզ
հարկաւոր կը լինի զեռ. եւ վերա-
դառնալ աչս հետաքրքրական գրքին,
որ իւր բոլոր մասերում համահաստ

դացւում, պարունակելով իւր մէջ
բազմաթիւ և չաճախ երկար գրա-
րատ. քաղածքներ ոչ միշտ զիւրմ-
բունքի ոճով գրւած:

Ա. Ա.

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԳԵՐ

1) ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԳՐ.—«ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ» (կեանքի գծեր),
Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլ., Տպ. Ռոտինեանցի, 1890 թ.,
գինն է 3 կոպ.—

2) ՂԱՐԱԳԵՅՁԵԱՆՑ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ.—«ՍԵՒ-ԼԵՈՒՅՅԻՔ» (մի տոհմա-
գրական պատկեր), արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլ., Տպ. Ռոտինեանցի, 1890 թ.-
գինն է 10 կոպ.—

3) ՄԱԼԽԱՍԵԱՆ, Ստ.—«ԳՐԱԲԱՌԻ ՀՈԼՈՎՈՒՄԸ, ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ և
ՆԱԽԻՒՐՆԵՐԸ»: Հրատարակութիւն Կենտրոնական գրադաճառանոցի: Թիֆլ.
Տպ. Մարտիրոսեանցի, 1891 թ., գինն է 25 կոպ.:

4) ՍԵՒՐԱԿԵԱՆ, ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Եպիսկոպոս.—ԱՄՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ-
ՆԵՐ, Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխուդարեանի, 1891 թ., գինն է 1 ռ.:

5) ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԳՐ.—«ՄԻՆԱՍԻ ԵՋԸ» (գծեր կեանքից):
Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, 1891 թ., տպ. Ռոտինեանցի,
գինն է 3 կոպէկ:

6) ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հալ լույսների կեանքից): Ար-
տատպւած «Մուրճ» ամսագրից: Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, գինն է 15 կոպ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Տարին վերջացաւ, նա մոտաւ չափաւնականութեան մէջ, անդառնալիտ Բալց մարդկային լիշատակադրութեան մէջ նա մնալու է ալն ինչ նա իսկապէս էր. կատարւած գործերը չեն ջնջւելու, կատարւած գործերը, որ անքաքտելի կերպով չղթալակապւած են նախորդ տարւալ հետ, մնալու են կապւած նաև չաջորդ տարւալ, ալս նոր 1891 թւականի հետ: Ոչ մի տարի իւր համար առանձնակի չի կանգնած անցեալի մէջ, որպէս և ոչ մի ամիս իւր համար առանձին չի կանգնած, ալ կալ և մնում է որպէս անսահման ժամանակի մի մասը: Ժամանակի գինը սակալն հաւասար չէ, և որպէս բոլոր ամիսները հաւասար գին չունին անցեալում, նոյնպէս և բոլոր անցած տարիները հաւասար գին չունին պատմութեան մէջ: Խնդիրը նորանումն է թէ ինչ ներկայացրեց մեզ համար անցած 1890 թւականը:

Եւ ես ահա գտնում եմ, որ 1890 թւականը նախ որ չի դատւելու ապագայում մեր հալական մամուլի տւածովը, և երկրորդ որ ալ թւականը կարևոր տեղ է բռնելու մեր պատմութեան մէջ: Կս, նախ քան անցնեմ իմ ամսական հաշւետւութեանս, ալս Նոր-Տարւալ առիթով ուղղում եմ ալս մի բաղձանքս արտապատեմ, որ քանկանում եմ հաստատամտութիւն և եռանդ ժողովրդական գործերին կպածներին:

Դէ անցնենք ալժմ մեր հնացած տարւալ գեկտեմբեր ամսին: Ալլ ամսումն է զլխաւորապէս, որ մարդիկ աշխատում են իրանց կամաւոր պարտքերը տալ թէ պարբերական մամուլին, թէ ալն հիմնարկութիւններին, ուր նոքա անդամ են և թէ բարեգործութեան: Գրեթէ միանգամից մէկից պահանջւում է անդամակցական վճարը մէկ, միւս և գուցէ երրորդ ու չորրորդ ընկերութեան համար, բաժանորդագրական վճարը ամսագրի համար, նոյնը լրագրի համար, նոյնը մի շաբաթամթերթի համար, անդամակցական վճարը կլուրի համար և էլ ինչ զիտեմ՝ ինչ ինչ հիմնարկու-

թիւները համար: Եւ երեակալեցէք, որ այս բոլորի վերաջ միանում են նոր տարաւ համար ալ և ալ կարևոր ծախքերը, վարձատրութիւնները և ալն և... գրեթէ պարտաւորիչ վճարները ալ և ալ բարենպաստակ դործերի օգտին տրուող կոնցերտներին և ներկայացումներին համար: Եւ երեակալեցէք քաղաքակրթած բաւց «փոքր մարդու» դրութիւնը այս բոլոր պահանջների զիմաց: Երեակալեցէք, ասում եմ, դրութիւնը մի մարդու, որը շուրջ 100 բուբլի եկամուտ ունի ամսական: Այդ 100 բուբլուց, որ հազիւ բաւականանում են նորա սովորական առօրեայ ծախքերին, նա մի անգամից, մի ամսում պէտք է բաժին հանէ կրօնին աւելի քան 15 բուբլի, երկու որ և է ընկերութիւններին աւելի քան 10 բուբլի, բարեգործական նպատակներով տրուող կոնցերտներին ու ներկայացումներին հէնց զիցուք մինչ 10 բուբլի, իւր լրագրին մինչ 10 բուբլի, իւր ամսագրին 10 բուբլի, Իէ գումարեցէք միայն ալքանը և կը տեսնէք, որ մեր պարտնի մօտ ամուալ համար միայն միայն 45 բուբլի, որից ալժամ բաժիններ հանէք Նոր-Տարաւ արտակարգ ծախքերի համար, մանաւանդ եթէ նա ընտանիքի և զուցէ երեխաների տէր է:

Բնական է, որ քաղաքակրթական ալք պահանջներից և պարտականութիւններից լետ չը կենալու համար, ալգպիսի մի պարտին հարկաւոր է սէր և համոզմունք, նրան հարկաւոր է գիտակցութիւն, բարոյական ուժ՝ զոհարելութիւն անելու: Պարզ է որ ալն բոլորից ինչ ևս վերը լիշատակեցի, էլի պարբերական մամուլն է որ ամենից շատ տուժում է «փոքր մարդու» Փինանսական նեղութիւններից: Բաւական է որ մի ալգպիսի մարդու մօտ գիտակցութիւնը մի փոքր թուլ լինի և նա արդէն համարեա սառնասրտութեամբ դռնում է պարբերական մամուլի շահերը:

Իսկ մինչև որ միջակ կարողութեան և մինչև անգամ միջակից աւելի փոքր կարողութեան կամ եկամուտով մարդիկ չը մասնակցեն հալկական մամուլի բաժանորդապետութեանը՝ ոչ մամուլը կարող է իրան ապահոված համարել և ոչ էլ կարող է նոն ալք մամուլը իւր նպատակներին լիակատար կերպով հասնել: Մամուլը պէտք է խօսէ բաղմութեան, ահալին բողմութեան հետ, և ալք պատճառով պէտք է ոչ մի դատակարգ չը կարողանալ մամուլի գոլութիւնը իրանից կախած համարել: Իսկ դորա համար միանգամայն անհրաժեշտ է որ միջակ և ստորին խաւերը իրանց ուսերի վերալ պահեն ալն ծանրութիւնները, որ միաժամանակ նոյա մտաւոր և բարոյական ուժերը բարձրացնողներն են և ուղղութիւն ցույց տաողները:

Իմ ընթերցողները արդէն գիտեն, թէ ևս ինչ նշանակութիւն եմ տալիս մեր թատերաոյնների ներկայացումներին: Դեռ 1889 թականին տաժս ևս հարկ համարեցի մի ամիս առաջ կրկնել և ալժամ, զեկտեմբերի ընթացքում տրած ներկայացումները ինձ առիթ են տալիս վերադառնալ ալք

խնդրին: Հանգամանքը սա է որ հայկական ներկայացումների համար մեղանում, Կոլկտեան հալերից, չը կան գերասանուհիներ: Գա մի իրողութիւն է, որ ամեն մարդ խոստովանում է արդէն շատ տարիներից ի վեր: Բայց նոյնպէս իրողութիւն է, որ Ֆիֆլիսի թատերասէրների մէջ կան թաւ արդէն բաւականին շատ շնորքով խաղացող կանաչք, որոնք ոչ մի գէպքում չեն կարող մի մշտական խումբ կազմել արհեստով գերասանների հետ տարին տասներկու ամիս ներկայացումներ տալու համար: Այլ վերջին ասարիներումս աւած հալոց ներկայացումները հիման վերադ գառելու լինինք—և ապա ի՞նչ էլ պէտք է—, կը տեսնենք որ ոչ թէ թատերասէրներն են լրացնում գերասանական խմբի պակասորդը, այլ, ընդհակառակը, գերասաններն են որ լրացնում են թատերասէր խմբերի պակասորդը: Այլ խօսքերով հալ հասարակութիւնը սիրով լաճախում է թատերասէրների ներկայացումները, ալն ներկայացումները, ուր գերակշիռ գերը կատարում են ալժմեալ թատերասէրները և ոչ ալժմեալ գերասանները կամ գերասանուհիները:

Այս իրողութիւնները աչքիս առաջ ունենալով՝ ես չափանցի իմ կարծիքը որ թատերասէրները մեր թատրոնական գործի մէջ կատարում են մի պատմական դեր և որ նոցա ներկայացումների վերաջ պէտք է վերաբերել բոլորովին այլ կերպ, քան առ ամբողջութիւն է մեղանում: չը պէտք է, ասում եմ ես, նաեւ ալ ներկայացումների վերաջ սրալն պատահական և անցողական երեւոյթի վերաջ, այլ պէտք է նրան տալ նորա խոսկական նշանակութիւնը և ուրիշն ուշք դարձնել նորա կազմակերպութեան վերաջ:

Ահա նոյն միտքն է, որ այս վերջին ամսում կարծես սկսեց պարզուկ մեր հասարակութեանը և որ լրագիրները աշխատեցին չափանել թէև ոչ լրակատար կերպով: Ամենքը ցանկութիւն չափանցին, որ թատերասէրները իմբեն աւելի լաճախ ներկայացումներ տալու նպատակով, հայկական թատրոնին վերակենդանութիւն տալու համար:

Կազմակերպութեան գործը կարելի է սկսել ալսպէս. բոլոր ալն անձերը, որոնք թատերասէր խմբերի գլխաւոր ուժերն են կազմում, պէտք է միանան մի կոմիտէի տ կազմելու համար: Այդ կոմիտէի ձեռքում միացած կը լինի մեր թատրոնական գործը: Կոմիտէում, որը կ'ունենալ իւր նախագահը կամ նախագահուհին, իւր հաշւապահ անդամը և դանձապահ անդամը, կը սկսի իւր գործը ցուցակագրելով մեր բոլոր տալած թէ անտիպ պիտաները, կ'աշխատէ ձեռք բերել նոցա, կը մճուէ լրացնել կզած նոր պիտաներով՝ եւրոպական թատրոնների բեպերտուարից ընտրութիւնների տնելով և թարգմանել կամ վոխադրել տալով նոցա: Հարկաւոր կզած ծախքերը ծածկելու համար նա կը սարքէ մի երկու ներկայացումներ: Կոմիտէում, բոլոր հարկաւոր համարւած գէպքերում, կը զիմէ կոմիտէից դուրս անձերին՝ ալս կամ ալն տեղեկութիւնները ձեռք բերելու համար:

Վոմիտեալ կը սարքէ ներկայացումներ ալն նպատակներով, որոնց օգտին առհասարակ սարքուում են թատերասերների ներկայացումները: Ներկայացման համար կոմիտեալ կը դիմէ նաև մեր գերասաններից մէկին կամ միւսին՝ համապատասխան դերը ստանձնելու համար, բայց աչս պայմանով, որ ներկայացման մասնակցող դերասանները անպատճառ վարձատրուեն, մինչդեռ թատերասերները կը խաղան առանց վարձատրութեան: Կոմիտեայի զլխաւոր հոգսերից մէկը կը լինի՝ նոր ուժեր առաջ բերել, և ալը նամանաւանդ հեշտութեամբ կը չաջողէ նրան, որ ներկայ թատերասերների հետ բնւ դուրս դալու դէմ ալ և ալ ընտանիքներ չեն ունենալ ալն գուցէ բոլորովին հիմնաւոր նախապաշարմունքը, որով չարգւած կանաչք և օրիորդներ, նոցա ծնողներն և ամուսինները առհասարակ վերաբերում են դէպի թատրոնական գործը, գերասաններին համարելով անպատկառ մարդիկ:

Աչս կերպ, որպէս տեսնում էք, ոչ միալն թատրոնական գործը նորան սիրողների և հասկացողների ձեռքն ընկած կը լինի, ալ և նոյն խոլ գերասանները կ'ընտանան վարձատրութիւն և որ զլխաւորն է՝ հասարակութիւնը առաջ քշած կը լինի իւր մէջ թագնւած բոլոր շնորհքով, կամ բնական ընդունակութիւն, գուցէ սաղանդ ունեցողներին, մի բան, որ ևս առաջմ գնւ կարող սպասել մի ուրիշ կաղմակերպութիւնից:—

Ինչպէս է որ աչս նախադծով՝ ալն, ինչ կոչւում է «դրամատիկական ալումբ»՝ աւելի ևս կը խորատուղւի անգործութեան և անպատկառ անդունդը, քանի որ առաջարկածս թատերասիրական կոմիտետը իւր ձեռքն առած կը լինի բոլորը, ինչ վերաբերում է հաշկական բեմին:

Ալն առաջին ներկայացմանը, որի մասին անցեալ տարալ վերջին քրոնիկումս լիշատակութիւն արեցի, չաջորդեցին դեկտեմբեր ամսին թատերասերների երկու ուրիշ ներկայացումներ, «Ռուզան», գրամա հինգ գործողութեամբ հեղ. Մուրացանի և «Փալլուն Բղէզ»՝ կեղծ կոմեդիան, փոխ առած Սարգսից և թարգմանած ռսերէնից: Աչսպիտով աչս ձմեռալ սեզոնում երեք ներկայացումներ տրւեցին երեք ջոկ ջոկ ու իրար հետ կապ չունեցող խմբից: Եւ բոլոր ներկայացումներն էլ թէ մուտքի և թէ խաղի կողմից չաջողւեցին, եթէ միալն զլխաւոր գործող անձնաւորութիւնները ի նկատի աւնելու լինինք: Իրբև նոր չալտնող բնական ուժ, աչս անգամներին մանաւանդ լիշատակելու է տիկին Շահ-Մելիքեան, որը իւր խելօք և զգացւած խաղով արդարացի կերպով գրաւեց հասարակութեան ուշադրութիւնը, և անկասկած է, որ թատերասիրական ապագալ միաշխալ խումբը նորանում կը գտնի մի կոչւած անդամ և լաւ գերակատար, առաւելալիս զբոմալական պիւսներում:— Հասարակութեան մի մեծ մասի

Թաթարները զօրապետը խոտաճում է նորան նշանակել իշխան Արցախի։ Նոյն ալդ զաւաճածը Բողալի ուշադրութիւնն է դարձնում և Ռուզանի, իբր մի հաղաղիւտ զեզեցկութեան վերալ։ Բուզան իրօք տաքանում է Ռուզանին կնութեան առնելու զաղափարով։ Դաւաճանը սովորեցնում է նաև ամենաճշտ ճանապարհը՝ Արցախի իշխանին հնազանդեցնելու համար՝ թաթարները կը բռնեն հաղար հողի Արցախի իշխանի հպատակներից՝ ծեր, կին, երեխա, չլթապակապած նոցա կը կանգնեցնեն ամբողջ առջև, ամեն մէկի մօտ կը կանգնեցնեն մի-մի դահիճ և կը լալտեն Արցախի իշխանին, որ հէնց որ մերժում կ'ըստանան՝ ալդ բոլոր գերիներին ակզն ու տեղը կը կոտորեն։ Պատգամաւորութիւնը վերադառնում է և լալտում Բողալի կամբը՝ Ռուզանին առնել և ալդ պալմանով թողնել Արցախի իշխանի ձեռքում իւր իշխանութիւնը։ Իշխանը և սորա փեսացու զօրապետը, վիրաւորած ալդպիսի առաջարկութիւնից, վճռում են պատերազմել։ Ռուզանը, սակաւն, որ ծածուկ լսում է եղիլ ալդ բոլոր խօսակցութիւնները, չանկարծ ներս է մտնում և լալտում իւր հաստատ կամբը՝ իւր անձը մատնել թաթար Բողալին և ալդպիսով ազատել հայրենիքը։ Յորդոր է կարդում, որ զէնքերը վալր դնեն, թուլացնում թէ հօր և թէ Արցախի զօրապետի՝ իւր նշանածի սիրտը, ծաղրում անգամ նոցա, որ մտածել ամբամ կարող են իրանց պարտականութիւնը կատարել—կուլի դուրս դալով իրանցից աւելի զօրեղների զէմ։ Եւ, իբր թէ իւր հօր ու իւր նշանածի կամքի հակառակ, Ռուզանին լաջողում է փախչել տանից, գալիս ու իրան լանձնում է Բողալին, որով ազատում է աչն հաղաւ գերիներին, կատարել է տալիս իւր ցանկութիւնը՝ դաւաճան Սեպալին զըլ խառնել։

«Ահա սպառէս պէտք է ուզտուել հայրենիքը»—հաւատացնում է մեզ հեղինակը և դորանով վերջացնում Ռուզանի զերը և ամբողջ պիեսը։ Իմ ընթերցողները հասկանում են արդէն թէ ալդ ինչ տեսակ հերոսութիւն է ուզում ներգայացնել մեզ սր։ Մուրացանը իւր «Ռուզանով» ձգմարտ, ևս գտնում եմ որ դժւար է աւելի վիրաւորական կերպով խօսել մի ազգի զգացմունքին քան ալդ անում է պր. Մուրացանը։ Ազատել հայրենիք՝ վալր դնելով զէնք ու հրացանը և թշնամու անասնական կիրքը գահացնելով—զա մի շատ տարօրինակ միջոց է և լամենաչն զէպս՝ ոչ սրտաւեր միջոց։ Բր Ռուզանը իւր անձնւիրութեամբ ազատեց մահաւան դատաւարտած հաղաք գերիներին—ալդ սլարդ է. բալց թէ նա դորանով իւր հայրենիքը ազատեց, մանաւանդ երբ նա, Ռուզանը, իւր խոստմունքի համեմատ, պէտք է իրան սպանէր երկրի սահմանի վերալ—ահա թէ ինչը հասկանալի է և որ բոլորովին արդէն անհասկանալի է, ալդ հեղինակի՝ Ռուզանի բերանում դրած խօսքերն են՝ թէ—«ահա ինչպէս պէտք է հայրենիքը ազատել»։ Ինչ հերոսութիւն, ինչ բարոյախօսութիւն։

Պիեսի ալդ անճոռնի բարոյախօսութիւնը արդէն արդեւում է

ինձ մտնել նորա մանրամասնութիւնների մէջ և քննադատութիւնս չարունակել: Ամօթ է, «Ռուզանը» պէտք է հալկական բեպրատարից հանել ղէն ղցել, և մենք միայն զարմանում ենք թէ աղ ինչպէս «Նոր-Գար» և «Մշակ» և «Արձագանք» և «Աղբիւր» և «Տարազն» էլ հետը, պիեսի բնութագնութիւնից չլացած՝ աղքատ կարող էին կուրանալ և պիեսի հիմնական միտքը, նորա բարոյականը աչքաթող անել:

Նորից մեզ մօտ հիւր եկաւ պ. Կարա-Մուրզան իւր քաղուեան երգեցիկ խմբով: «Մուրճ»-ի ընթերցողները նոր չը պիտի սպասեն այս ամապարից զնահատութիւն Կարա-Մուրզային մին զործիչի: «Մուրճ»-ը աղբարել է իւր գոյութեան առաջին իսկ տարում, ճշիւրեւով նրան մի կենսապրական լոգւած (տես «Մուրճ» 1889, № 5 «Կարա-Մուրզան և քառաձայն երգեցողութիւնը մեր մէջ, լոգւած Ջլիցեանի»): Աւելի քան տարի ու կէս առաջ Կարա-Մուրզան եկաւ Թիֆլիս իւր մեծ խմբով, այս անգամ, հարկաւ միջոցների սղութեան պատճառով, նա մեզ մօտ էր իւր մեծ խմբի մի մասով՝ միայն, բազկացած մօտ 30 հոգուց: Խմբի հետ էր այս անգամ պ. Ծովակը, որը իւր ձայնի ուժը ցուց տեղ Կարա-Մուրզայի ոչ անքան ղեկոսմորի 30-ին, որքան բռնւարի 1 ին տւած կոնցերտում: Աւելի է աղ ձայնը, և ուբախտի է խմանալ որ աղ ղեռ ևս ղպրոց չ'անցած ձայնի մշակումը ապահովւած է շնորհիւ պ. Կարա-Մուրզայի ջանքերին, որի միջնորդութեամբ երգչի եղբայրը և ղլխաւորապէս քաղաւարնակ պ. Արսէն Կրասիլնիկեանը ապահովացրել են պ. Ծովակին Միլան գնալու և ղպրոց անցնելու համար: Աւժմ նորա ձայնը ղեռ մաքուր չէ, որպէս մաքուր է պր. Շահլամեանի տենորը և պր. Ամիրջանեանցի բարիտոնը: Պր. Ծովակը ձայնը աւժմ մի տեսակ տենորային բարիտոն է, որ ազատ վերցնում է sol նոտան, բայց որը խոտւանում է դառնալ տենոր (di forza): Նորա ձայնի մէջ ամենազնահատելին՝ ղանգն է (մետաղեայ հնչիւնը), որի համար նա բարձր կը գնահատուի նախ իսկ խաղալում: Պր. Կարա-Մուրզան նորանով մինչ աւժմ երեք ձայն պարզեւած կը լինի հատարակութեան՝ Շահլամեան, վարդիկեան և Ծովակ, չը խօսած ան տեւի ևս մեծ գործի մասին, որ է՝ քառաձայն երգեցողութեան ծաւալումը հալ աղղի մէջ: Անշուշտ աղ քանքարաւոր երաժշտական ուսուցչի ստադիզըլ աւելի կ'ընդլայնուի, երբ նա խաղալի տեղափոխւած կը լինի Թիֆլիս, ուր նա ձայների աւելի մեծ շիւթ կը ղանի, հնարք կը ղանի իւր «Շուշան» օպերան բնի վերադնելը լաջողացնել, հալոց ղըպրոցներում ուսուցիչ լինել և երգեցիկներում երգեցիկ խմբերը կառավարել:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՅ

ՏԻԳՐԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

III

Նոր ս'սւող 1891 թւականին կը լրանայ Ռուսաստանում նոր կայսրութեան առաջին տասնամեակը: Տասը տարին ազգերի կեանքում շատ մեծ և միևնոյն ժամանակը շատ փոքր շրջան է: Փոքր է նա ընդհանուր պատմութեան բարձրութիւնից նայողի համար, մեծ է նա մասնաւոր անհատների, կենդանի մարդկանց տեսակէտից:

Աչքի առաջ ունենալով թէ որքան մեծ դեր է խաղում առւանների կեանքում օրէնսդրութիւնը, հարկաւոր եմ համարում այստեղ կարճաւօտ կերպով ջիշատակել վերջին տասնամեակի օրէնսդրութիւնները, որոնց մէջ մի առաջին հեղինակաւոր իրաւարան ¹⁾ երկու հոսանք է նկատու՝ առաջինը՝ նախկին կայսրութեան բեֆոմների սահմանափակումն ու փոփոխութիւնը, երկրորդը՝ պետութեան միջամտութիւնը զանազան դասակարգերի տնտեսական կեանքին: Տիրապետող հոսանքը առաջինն է:

Աշխատաւոր դասակարգի օգտին հետեւեալ օրէնքներն են հրատարակել: 1881 թ.ի յունւարի 1-ից բոլորովին դատարեցին, վերջացան զիւղացիների պարտաւիր չարաբերութիւնները (обязательныя отношенія) դէպի կալաւածատերերը, նոյն օրէնքը թեթեւացրեց այն վճարները, որ զիւղացիները տալիս էին իրանց նախկին կալաւա-

¹⁾ Хроника русского законодательства. М. К.—Юридическій Вѣстникъ. 1889 г. Октябрь. Այդ լուրածիցն եմ քաղում եւ շատ տեղեկութիւններ այս նամակիս համար:

տէրերին իբրեւ փրկանք իրանց ստացած հողերի համար (выкупные платежи), 1882 մայիսի 18-ի օրէնքը ոչնչացրեց զխաւարկը (подушная подать), միեւնոյն ժամանակը հիմնեց զիւղական բանկը, — այդ օրէնքները բոլորը նախագծւած էին Լորիս-Մելիքովի մինիստրութեան ժամանակ: 1882 յունիսի 1-ի օրէնքը վերաբերում է զործարաններում ու մանուֆակտուրաներում բանող երեխաներին: 1886 մարտի 10-ի օրէնքը զործարանական օրէնսդրութիւնը մի քիչ ընդարձակեց, իսկ յունիսի 3-ին հրատարակեցին զործարանական ու արդիւնագործական հիմնարկութիւնների բանւորների վարձելուն վերաբերեալ կանոնները: Նոյն թւի յունիսի 9-ի օրէնքը վերաբերւում է զիւղական մշտական չինչեւիկներին (вѣчные чиншевики, — այդ՝ ժառանգական հողավարձի մի ձևն է՝ մեր Կովկասի խիզանների նման) հողային կազմակերպութեանը: Երկաթուղիների ընդհանուր կանոնադրութիւնը (1886 թ.) և տարիքների օրէնքը (1889 թ.) ձեռնառւ են բոլոր դասակարգերի շահերին: Փիւղական աշխատանքների համար վարձելուն վերաբերող օրէնքը (1886 թ. յունիս 12) և ազնւականների բանկին վերաբերեալ շատ կարգադրութիւններ աչքի առաջ ունին կալւածատէրերի ու ազնւականների շահերը:

Տիրապետող հոսանքին վերաբերեալ օրէնսդրութիւնը: 1881 թ. օգոստոս 14-ին հրատարակեց «տէրութեան կարգը և հասարակական խաղաղութիւնը պահպանելու միջոցների վերաբերեալ կանոնադրութիւնը», որով վարչական իշխանութիւնը, ազմինխտրացիան վերջնականապէս իրաւունք ստացաւ ինքնուրոյն կերպով (զատատանական իշխանութիւնից անկախ) բանտարկելու և աքսորելու տէրութեան խաղաղութեան համար վտանգաւոր ճանաչւած մարդկանց: 1882 օգոստոս 27-ի օրէնքը վարչական բարձր իշխանութեանը մեծ լիազօրութիւն տւեց ցենզութեանը ազատ պարբերական հրատարակութիւնների վերաբերմամբ: 1884 թ. օգոստոս 15-ի համալսարանական կանոնադրութիւնը փոխարինեց 1865 թւի կանոնադրութիւնը: 1887 թ. փետրւար 12-ի օրէնքը սահմանափակեց դատավարութեան հրապարակական բնաւորութիւնը (гласность суда): 1889 թւի յուլիսի 3-ի օրէնքը սահմանափակեց երկրեալ դատաւորների իրաւասութեանը ենթակաջ գործերի շրջանը:

Հանելով նորա իրաւասութիւնից մի շարք բրէական գործեր: Այդ գործերի մեծ մասը այժմ դատում են պետական դատաւորները զանազան դատակարգերի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ:

Այժմ անցնենք նոր կայսրութեան ամենանշանաւոր օրէնագրութիւններին՝ 1889 յուլիսի 12-ի օրէնքներին:

Յուլիսի 12-ի օրէնքը վերաբերում է զեմսկից նահանգների դատաստանական մասին և տեղային վարչութեանը ու ինկատի ունի գլխաւորապէս գիւղական դատակարգը, որի վերայ նոր օրէնքը խնամակալութիւն է հաստատում զեմսկից նաչալնիկ կոչւող պաշտօնեաների միջոցով:

Հաշտարար դատաւորների ինստիտուտը յուլիսի 12-ի օրէնքով համարեա բոլորովին ոչնչանում է: Ընտրողական մասնաշրջանային հաշտարար դատաւորները մնում են միայն երկու մայրաքաղաքներում ու Յդեսայում: այդ արտօնութիւնը կարող են ստանալ և մի քանի մեծ նահանգական քաղաքներ, եթէ այդ հնարաւոր գտնի իրաւադատութեան մինիստրը, որ իւր որոշումը այդ մասին պէտք է ներկայացնի պետական խորհրդարանին (Государственный совет): Ձեմսկից ժողովները այժմ ընտրում են միայն պատւաւոր հաշտարար դատաւորներ: Հաշտարար դատաւորներին այժմ փոխարինում են քաղաքային դատաւորները քաղաքներում և զեմսկից նաչալնիկները քաղաքներից դուրս:

Քաղաքային դատաւորները մեր հաշտարար դատարանների պէս նշանակւում են և ոչ թէ ընտրւում: նշանակւում է նորանց իրաւադատութեան մինիստրը, նրանց կարող է պաշտօնանկ անել նոյն մինիստրութեան կոնսուլտացիան իւր վճռով, եթէ այդ վճիռը հաստատի մինիստրը, ուրեմն նրանք անփոփոխելի (несменяемый) չեն՝ ինչպէս էին առաջւայ հաշտարար դատաւորները, որոնց պաշտօնանկ կարելի էր անել միայն դատաստանի ենթարկելուց յետոյ: Ձեմսկից նաչալնիկներից քաղաքային դատաւորները տարբերւում են ի միջի այլոց և նորանով, որ համարւում են՝ ինչպէս առաջւայ հաշտարար դատաւորները՝ իրաւադատութեան մինիստրութեան օրգան, զուտ դատաւորներ են և ոչ թէ զեմսկից նաչալնիկների նման միաժամանակ կամ դատաստանական կամ էլ վարչական պաշտօնեաներ:

Անցնենք զեմակից նաչալնիկներին: Զեմակից նահանգների ամեն մի գաւառ բաժանւում է մի քանի մասնաշրջանի. ամեն մի մասնաշրջան ունի մի պետ, մի նաչալնիկ, որ կուում է զեմակից նաչալնիկ (թէեւ ոչ ընտրւում է զեմսովօից, ոչ իշխանութիւն ունի նորա վերայ, ոչ էլ ռոճիկն է նրանից ստանում): Զեմակից նաչալնիկը՝ ինչպէս ասացի՝ համ դատաւոր է, համ վարչական պաշտօնեայ. դատաւոր է բոլոր դատակարգերի համար, նաչալնիկ՝ զիւղացիների համար: Զեմակից նաչալնիկը չի ընտրւում, այլ նշանակւում է. նրան նշանակում է ոչ թէ իրաւադատութեան մինիստրը (ինչպէս օրինակ Կովկասի հաշտարար դատաւորին): Աւելորդ է ասել, որ զեմակից նաչալնիկներին արձակելու համար անհրաժեշտ չէ նրանց դատի ենթարկել: Իբրեւ դատաւոր՝ զեմակից նաչալնիկները իրաւասութեան աւելի սահմանափակ շրջան ունեն քան առաջւայ հաշտարար դատաւորները: Նախկին հաշտարարական հիմնարկութիւններին (հաշտարար դատարաններին ու հաշտարար դատաւորների ժողովներին) ենթակայ գործերը այժմ բաժանւած են վարչական ու դատարանական չորս օրգանի մէջ, որոնք են՝ զեմակից նաչալնիկ, քաղաքային դատաւոր, նահանգական (окружный) դատարանի գաւառական անդամ և վոլոստնոյ դատարան (առաջ էլ կար, բայց այժմ իրաւասութեան շրջանը ընդարձակւած է): Իբրեւ դատաւոր՝ զեմակից նաչալնիկները աւելի նշանակութիւն ունին ուրիշ դատակարգերին պատկանողների համար, որովհետեւ նրանց իրաւասութիւնից դուրս են զիւղացիների մէջ տեղի ունեցող վէճերը և զիւղացիների այն յանցանքները, որոնք ենթարկւում են վոլոստնոյ դատարանին, թէեւ այն էլ պէտք է ասել, որ նրանք անմիջական վերահսկողութիւն ունին իրանց շրջանների բոլոր վոլոստնոյ դատարանների վերայ: Իբրեւ զիւղացիների նաչալնիկ՝ նոր պաշտօնեաները շատ ընդարձակ իրաւասութիւն և շատ մեծ լիազօրութիւններ ունեն: Զեմակից նաչալնիկներին իրաւասութեանը ենթարկւում են զիւղացիների հասարակական վարչութեան բոլոր շրջանները, որով սաստիկ սահմանափակւում է զիւղական դատակարգի ինքնավարութիւնը: Բացի դրանից, ոստիկանական զլխաւոր պաշտօնեաներին — իսպրաւնիկի ու ստանովոյի (համապատասխանում են մեր գաւառապետներին ու ուշաքստիկովից պրիստաւնիկին) բացակայութեան ժամանակ՝

զեմակից նաչալնիկներին պատկանում է ընդհանուր-ոստիկանական իշխանութիւնը:

Զեմակից նաչալնիկի պաշտօնը նոր օրէնքի միակ նորամուծութիւնը է. յուլիսի 12-ի օրէնքը մոցրեց երկու նոր կողք գիական հիմնարկութիւն՝ գաւառական ժողովներ (Уѣздный съѣздъ) և նահանգական ատեաններ (губернское правительство), որոնք պէտք է փոխարինեն առաջւայ հաշտարար դատաւորների ժողովները և գիւղական գործերի ատեանները, և բացի այդ երկու կողք գիական հիմնարկութիւններից նոյնպէս և մի նոր պաշտօն — նահանգական դատարանի գաւառական անդամի պաշտօնը:

Զեմակից նաչալնիկներից յետոյ հետևեալ ինստանցիան դատաստանական և վարչական կողմից կազմում են գաւառական ժողովները, իսկ աւելի բարձր — նահանգական ատեանները: Գաւառական ժողովները երկու ատեան ունեն՝ վարչական և դատաստանական. վարչական ատեանը կազմում են զեմակից նաչալնիկները, զեմակից վարչութեան նախագահը, տեղացին իսպրաւնիկը և ազնականների առաջնորդը, որ նախագահում է ժողովին. դատաստանական ատեանը կազմում են՝ նահանգական դատարանի գաւառական անդամը, պատաւոր հաշտարար դատաւորները, քաղաքացին դատաւորները, զեմակից նաչալնիկներն ու ազնականների առաջնորդը, որ համարւում է ժողովի նախագահ. դատաստանական ատեանին մասնակցում է նահանգական դատարանի պրօկուրորի օգնականը, իսկ վարչական ատեանին — մի քանի գործեր քննելիս — հարկահանութեան ինսպեկտորը (податной инспекторъ):

Ամեն մի գաւառում կայ նահանգական դատարանի գաւառական անդամ, որ ունի իւր առանձին դիւանատունը և կնիքը: Նրան նշանակում է իրաւագատութեան մինիստրը և նրա վճռած գործերի վերայ զանգատ, ապաւելացիա կարելի է տալ նահանգական դատարանը, որ նրա վերաբերմամբ համարւում է բողոքընկալ ինստանցիա: Նահանգական դատարանի գաւառական անդամը վճռում է առաջւայ հաշտարար դատաւորների իրաւասութեանը ևնթակայ այն գործերը, որ այժմ իրաւունք ունեն վճռելու նրանց յաջորդները — քաղաքացին դատաւորները ու զեմակից նաչալնիկները, որոնց դատաստանական իրաւասութեան շրջանը՝ ինչպէս վերևը չիշւած

է՝ հաշտարար դատաւորների իրաւասութիւնից աւելի սահմանափակ է:

Ձեմակից նաչալնիկների, քաղաքային դատաւորների ու գաւառական ժողովների վերաբերմամբ ամենաբարձր ինստանցիան կազմում են նահանգական ատեանները, որոնք ունեն և վճռաջինջ իշխանութիւն (кассационная власть). այնպէս որ վճռաջինջ իշխանութիւնը բաժանւում է 36 նահանգական ատեանների մէջ: Իրաւադատութեան մինիստրը մասամբ կարող է հսկել նահանգական ատեանների դատաստանական գործունէութեանը, իսկ զեմակից նաչալնիկներն ու գաւառական ժողովները այդ հսկողութիւնից բոլորովին անկախ են: Նահանգական ատեանում նախագահում է նահանգապետը, բացի նահանգապետից մասնակցում են՝ ազնւականների նահանգական առաջնորդը, փոխ—նահանգապետը, նահանգական դատարանի պրօկուրորը կամ նրա օգնականը, երկու անփոխարինելի անդամ (непремѣнный членъ), նահանգական դատարանի նախագահը կամ մի անդամ, նահանգական զեմակից վարչութեան նախագահը, պետական պալատի (казенная палата) և արքունական կալւածների կառավարիչները:

Դեկտեմբերի 29 լրացուցիչ կանոնադրութեան համաձայն, նահանգական ատեանների դատաստանական նիստերը պէտք է լինեն դռնփակ, ոչ — հրապարակական, այնպէս որ կողմնակի մարդկանց բացարձակապէս արգելւում է ներկայ լինել նիստերին թէ քրէական գործերի թէ քաղաքացիական գործեր վճռելիս, մինչդեռ Կայսրութեան բարձրագոյն վճռաջինջ ատեանում — սենատի վճռաջինջ դեպարտամենտում — գործերը քննւում են դռնբաց, վճիռները չոյտարարւում են ի գիտութիւն հասարակութեան և կարող են կրիտիկայի ենթարկւել:

Յուլիսի 12-ին օրէնքը, սահմանափակելով զիւղացիների վարչական ինքնավարութիւնը, սահմանափակւում է նոյնպէս և վոլոստնոյ դատարանի անկախութիւնը, թէև թողնւում է ընտրողական սկզբունքը, այնպէս որ այժմ դատաստանական մասում զիւղացիները իրաւունք ունին ընտրելու իրանց համար դատաւորներ, իրաւունք, որից զըրկւած են միւս բոլոր գասակարգերը: Վոլոստնոյ դատարանի մէջ նոր օրէնքի մտցրած գլխաւոր փոփոխութիւնները սորանք են, վոլոստնոյ դատարաններին ընտրւում են ոչ թէ վոլոստնոյ ժողովները (сходъ)

ինչպէս առաջ, այլ գիւղական հասարակութիւնները, որոնք ընտրուած են ամենաքիչը 8 կանգիդատ, որոնց միջից զեմսկիչ նաչալնիկը հաստատուած է 4-ին վոլոստնոյ դատաւոր 3 տարով (մնացած 4-ը համարուած են նորանց կանգիդատ)։ գաւառական ժողովը ընտրւած դատաւորներից մէկին նշանակում է դատարանի նախագահ, բայց կարող է նախագահ նշանակել նոյնպէս և վոլոստնոյ ստարշինային, որ թէև ընտրուած է, բայց բոլորովին ուրիշ պաշտօնի համար և որ առաջնայ օրէնքներով իրաւունք չունէր մինչև անգամ ներկայ գտնւելու վոլոստնոյ դատարանում գործեր քննելու ժամանակ։

Այսպէս ուրեմն յուլիսի 12-ի օրէնքը նորից միացնում է վարչական իշխանութիւնը դատաստանականի հետ, ոչնչացնում է դատաւորների անփոփոխութիւնը (несмѣняемость) և ինքնուրոյնութիւնը, ոչնչացնում է ընտրողական սկզբունքը, մտցնում է դասակարգային սկզբունքը, սահմանափակում է գիւղացիների ինքնավարութիւնը, (попечительство) գիւղացիների վերայ (ինչպէս ասւած է նոյն իսկ ուկազում), խնամակալութիւնը յանձնում է ազնւականներին, որոնք իրանց այդ պաշտօնավարութեան մէջ ենթարկում են տեղային ադմինիստրացիայի ներկայացուցչին։

1890 թւի յունիսի 12-ի օրէնքը շատ մեծ փոփոխութիւններ մտցրեց զեմսովոյի մէջ, բայց այնքան էլ արմատական կերպով չը կերպարանափոխեց տեղային ինքնավարութիւնը, որքան կարելի էր կարծել՝ նայելով օրէնքի հրատարակելուց առաջ քննութեան ենթարկւող ծրագիրներին և հասարակութեան մէջ տարածւած լուրերին։ Եթէ անցնէր՝ օրինակ՝ հանգուցեալ մինիստր Տոլստոյի ծրագիրը, զեմսովոյի միայն անունը կը մնար։ Բայց կառավարութիւնը, աչքի առաջ ունենալով այն մեծ ծառայութիւնները, որ զեմսովոն մատուցել է ուռւ ժողովրդին իւր քսանհինգամեայ գոյութեան ընթացքում և չ'ուզենալով բոլորովին զրկել ժողովրդին տեղային ինքնավարութիւնից, ամբողջապէս չ'ընդունեց այդ ծրագիրները։

Յունիսի 12-ի օրէնքը անփոփոխ է թողնում զեմսովոյի իրաւասութեան շրջանը, փոփոխում է զեմսկիչ հիմնարկութիւնների կազմակերպութիւնը, մտցնում է զեմսովոյի մէջ դասակարգային սկզբունք, զօրեղացնում է զեմսկիչ ժողովներում ազնւական տարրը,

զեմսովօն ստորագրում է վարչական իշխանութեանը և մտցնում է մի նոր հիմնարկութիւն — զեմսկիյ գործերի նահանգական ատեան:

Ձեմսկիյ ժողովները առաջ կազմած էին զեմսկիյ տուրքեր վճարողների զանազան խմբերի ներկայացուցիչներից, իսկ այժմ զեմսկիյ ժողովների ձայնաւորները զանազան դասակարգերի ներկայացուցիչներ են, որովհետեւ ազնւական և ոչ ազնւական հողատէրերը այժմ միասին չեն ընտրողական ժողով կազմում ինչպէս առաջ, այլ ջոկ—ջոկ: Առաջ կար երեք տեսակ ընտրողական ժողով՝ մասնաւոր հողատէրերի, քաղաքացիների ու գիւղացիների. մասնաւոր հողատէրերի ընտրողական ժողովին մասնակցում էին բոլոր խոշոր հողատէրերը և մանր հողատէրերի ներկայացուցիչները: Այժմ կայ երկու տեսակ մասնաւոր հողատէրերի ժողով՝ տոհմական անձնական ազնւականների և ոչ—ազնւականների ժողով, որոնց մասնակցում են նոյնպէս և մանր հողատէրերի ներկայացուցիչները (մանր հողատէրերն էլ՝ ազնւական և ոչ ազնւական՝ ջոկ—ջոկ են հաւաքւում. մանր հողատէրերի ցենզը բարձրացրած է, նրանք պէտք է ունենան այժմ զեմսկիյ ցենզի $\frac{1}{10}$ մասը): Օրէնքով պահանջւում է որ ազնւականների ներկայացուցիչների թիւը զաւառական ժողովներում ձայնաւորների ընդհանուր քանակութեան կէսից պակաս չը լինի: Օրէնքի այդ մասը բաւարարութիւն է տալիս զեմսովոյց տժգոհ եղողներին, որոնք պնդում էին թէ զեմսովօն կարող է փրկել միայն ազնւական տարրը: Վիճակագրական թւերը ցոյց են տալիս որ ազնւական տարրը յունիսի 12-ի օրէնքից առաջ էլ համեմատաբար աւելի ներկայացուցիչներ ունէր զեմսովոյում քան միւս դասակարգերը: Չը պէտք է մոռանալ, որ զեմսովոյի ոգին և հիմքը կազմում է հողը, զեմսկիյ ձայնաւորները իսկապէս՝ գոնէ առաջ՝ հողի ներկայացուցիչներ էին և ոչ թէ ժողովրդի ինչպէս արեւմտեան եւրոպայում և ոչ էլ զանազան դասակարգերի, ինչպէս այժմ է դուրս գալիս: Ուրեմն որ խումբը որ շատ հող ունէր, պէտք է իսկապէս շատ ներկայացուցիչներ ունենար: Դիմենք (Թւերին ¹⁾): 1883—1886 թ. իրաւունք ունէին մասնակցելու ընտրողական ժողովներին 422,951 հողի, որոնցից

¹⁾ Статистика выборовъ въ земскія учрежденія за 1883—1886 г. изд. ние центрального статистическаго комитета.

40,172-ը խոշոր հողատերերի ժողովներին, 137,915-ը՝ մանր հողատերերի, 48,091-ը՝ քաղաքացիների և 196,773-ը՝ գիւղացիների: Բոլոր մասնաւոր հողատերերին պատկանում էր 66,841,741 դեսեատին հող, գիւղական հասարակութիւններին՝ 90,968,490 դ. ուրիշ տեսակ կաշքերը մասնաւոր անձինքների՝ զնահատուած 148,686,471 դ., որ՝ փոխադրելով հողի՝ հաւասար է մօտաւորապէս 3,500,000 դեսեատինի: Այդպիսով խոշոր հողատերերի ժողովներում մի ընտրողին ընկնում էր միջին թւով 1,529 դես., մանր հողատերերի ժողովներին՝ 64 դես., քաղաքացիների՝ մի ընտրողին 73 դես., գիւղացի մի ընտրողին 462 դես.: Ըստ երևոյթին թոյլ էր ներկայացուած խոշոր հողատիրութիւնը, բայց չը պէտք է մոռանալ որ խոշոր հողատերերի ներկայացուցիչները մեծ մասամբ մի մարդու կողմից էին լինում: Ընտրողական ժողովներում գիւղացիները զեռ բաւական մեծ տարր էին կազմում, բայց ընտրուած ձայնաւորների թւում նրանց տոկոսը արդէն համեմատաբար պակասում էր, աւելի ևս պակասում էր հետեւեալ ընտրութիւններին (գաւառական ժողովներից նահանգական ժողով): Հետեւեալ վիճակագրական աղիւսակը այդ պարզ կերպով ցոյց կը տալ: Այդ աղիւսակում բաց են թողնուած քաղաքացի ընտրողները և ընտրուողները:

Տոկոսային յարաբերութիւն (հարիւրից քանիսը):

Հողատէր. Գիւղ. հասարակ. Ազնուակ. Գիւղացե
ժողովներ

Մասնակցելու իրաւունք ունէին	42,1	46,5	11,9	64,3
Մասնակցել են	16,7	78,3	5,3	84,8
Ընտրուել են գաւառ. ձայնաւոր	46,3	40,7	34,7	38,5
Ընտր. գաւառ. վարչ. անդամ	52,5	34,5	43,8	30,8
Ընտրուել են նահանգ. ձայնաւոր	75,7	12,0	69,5	6,9
Ընտր. նահ. վարչ. անդամ. .	86,5	5,2	73,7	1,5

Այս աղիւսակից պարզ երևում է թէ զեմստովոյի գործունէութեան վերայ որքան մեծ ազդեցութիւն ունէին ազնականները յունիսի 12-ի օրէնքից առաջ էլ: Թէ ինչ փոփոխութիւն է մտցրել նոր օրէնքը զեմսկից ժողովների զանազան կարգի ձայնաւորների քանակական յարաբերութեան մէջ, լաւ կերեւի հետեւեալ աղիւսակից.

Բոլոր գաւառական զեմակից ժողովներում ձայնաւորների թիւը

Աշխատանք	Զինուորական	Տնտեսական	Վաճառական և արհեստական	Տնտեսական	Գիւղացի	Տնտեսական	Մանկավարժական
1883—1886 թ.	4,578	1,017					
	5,595	42,40%	2,528	19,1%	5,073	38,50%	13,196

1890 թ. յունիս 12-ին

Հաստատ. ցուցակով 5,647 55,30% 1,415 13,80% 3,167 30,90% 10,229

Ուրեմն այժմ ազնւականների տոկոսը գաւառական ժողովներում մօտ 13-ով աւելցել է, իսկ գիւղացիների տոկոսը մօտ 8-ով պակասել է:

Առաջ ընտրողական իրաւունքը անմիջապէս և բացառապէս պատկանում էր ընտրողական ժողովներին, այսինքն՝ ում որ ընտրում էին՝ նա համարւում էր ձայնաւոր. բայց այժմ այդ իրաւունքը թողնւած է միայն ազնւական և ոչ ազնւական մասնաւոր հողատէրերի ժողովներին, իսկ գիւղացիները ընտրում են կանդիդատներ, որոնցից որոշեալ թւով ձայնաւորներ է հաստատում նահանգապետը: Առաջ գիւղացիների ընտրողական ժողովները կազմւում էին վոլոստնոց ժողովներում ընտրւած անձերից, որոնք ընտրւում էին ձայնաւորներ գիւղական հասարակութիւնների կողմից, այնպէս որ թէև ամեն մի վոլոստ իւր ձայնաւորը չէր ունենում, բայց ամեն վոլոստի ներկայացուցիչները մասնակցում էին գիւղական ձայնաւորի ընտրութեանը. իսկ այժմ վոլոստնոց ժողովները իրար հետ ոչինչ կապ չունին, ջոկ-ջոկ ընտրւում են կանդիդատներ՝ մէկ կամ երկու ամեն մի վոլոստից, այնպէս որ եթէ վոլոստի կանդիդատը չի հաստատւում նահանգապետի կողմից (որ միշտ կը պատահի, որովհետև ձայնաւորների թիւը վոլոստների թւից պակաս է) դուրս է գալիս որ վոլոստը չունի զեմնավորում՝ թէկուզ հէնց ոչ-անմիջական՝ ներկայացուցիչ:

Առաջ զեմակից ժողովների բոլոր վճիռները համարւում էին օրինական և գործ էին դրւում առանց որ և է հաստատութեան. նահանգապետը կարող էր միայն բողոքել և եթէ կառավարչական սենատը հիմնաւոր գտնէր նահանգապետի բողոքը, զեմակից ժողովի վճիռը չէր գործադրւիլ. իսկ այժմ թէև ոչ բոլոր, բայց շատ գործերի համար պահանջւում է որ զեմակից ժողովների վճիռները հաստատուեն նա-

յելով գործին՝ նահանգապետի կամ ներքին գործերի մինիստրի կողմից: Մնացած վճիռների վերաբերմամբ նահանգապետը էլի ունի բողոքելու իրաւունք, որ այժմ աւելի ընդարձակած է, որովհետեւ նահանգապետը կարող է բողոքել ոչ միայն այն դէպքում, երբ որ նորա կարծիքով կռիւը օրէնքի հակառակ է կամ զեմակից ժողովի իրաւունքից վեր՝ ինչպէս այդ առաջ էր, այլ և այն դէպքերում, երբ որ նորա կարծիքով զեմակից ժողովի վճիռը «չի համապատասխանում ընդհանուր պետական շահերին ու կարիքներին կամ թէ անյայտնի կերպով դէմ է տեղական բնակիչների շահերին»: Հարցը վերջնականապէս վճռում է՝ նայելով գործին՝ պետական խորհրդարանը կամ մինիստրների մասնաժողովը:

Նոր օրէնքը վարչութեան ազդեցութիւնը ղեմավոյի վերայ ուրիշ միջոցներով էլ է սաստկացնում: Նահանգապետը պէտք է հսկի զեմակից հիմնարկութիւնների գործունէութեան կանոնաւորութեան ու օրինականութեան վերայ, նահանգական և գաւառական ժողովներին մասնակցում են զանազան վարչական իշխանութիւնների ներկայացուցիչներ, նահանգապետը իրաւունք ունի րեիդիա անելու զեմակից վարչութիւնները և նրանց ստորադրւող բոլոր հիմնարկութիւնները: Զեմակից վարչութիւնների նախագահները և անդամները համարւում են նոր օրէնքով պետական ծառայողներ որոշեալ աստիճաններով, համազգեստներով և պենսիայով այնպէս, ինչպէս ազնւականների ժողովների ընտրած պաշտօնական անձինք, թէև այն տարբերութեամբ որ զեմակից պաշտօնեաները կարող են ենթարկւել վարչական—դիսցիպլինական պատիժների՝ նկատողութեան, չանդիմանութեան և պաշտօնանկութեան, մինչդեռ ազնւականների ընտրած պաշտօնեաները ազատ են այդպիսի պատիժներից:

Յունիսի 12-ի օրէնքը՝ ինչպէս ասեցի՝ մի նոր հիմնարկութիւն է մտցնում՝ զեմակից գործերի նահանգական ատեան: Նահանգական ատեանը կազմում են՝ նահանգապետը, փոխ—նահանգապետը, արքունական պալատի (казенная палата) կառավարիչը, նահանգական դատարանի պրօկուրորը, ազնւականների նահանգական առաջնորդը, նահանգական զեմակից վարչութեան նախագահը և նահանգական ձայնաւորներից մէկը (նահանգական զեմակից ժողովի ընտրութեամբ): Նահանգական ատեանին է պատկանում վարչութեան նախագահին

ու անդամներին դիսցիպլինական պատիժների ենթարկելու իրաւունքը: Բացի դրանից նահանգական ատեանը վճռում է նահանգապետի ու զեմսկիյ ժողովների մէջ տեղի ունեցող տարաձայնութիւններից շատերը կամ թէ ներկայացնում է իւր որոշումները այդ մասին ներքին գործերի նախագահին: Զեմսկիյ գործերի նահանգական ատեանը համարեա նոյնն է զեմսկիյ ժողովների վերաբերմամբ, ինչ որ քաղաքային գործերի ատեանը (присутствіе по городским делам) քաղաքային խորհրդարանների վերաբերմամբ, միայն թէ աւելի մեծ իրաւասութեամբ, որովհետեւ վերջինը ստուգում է (շատ աննշան բացառութեամբ) քաղաքային խորհրդարանի վճիռների միայն օրինականութիւնը (պահանջում է որ նրանք օրէնքի դէմ չը լինին), իսկ առաջինը ստուգում է զեմսկիյ ժողովի վճիռների ու միայն օրինականութիւնը այլ և նպատակադրմարութիւնը:

Ահա վերջին տասնամեակի գլխաւոր օրէնսդրութիւնները: Պէտք է խոստովանեւ, որ 1881—1891 թ. այդ կողմից ունենրի համար շատ նշանաւոր տասնամեակ է, որի ազդեցութիւնը կը զգացւի շատ երկար ժամանակ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻՆ, անխտիր կերպով ուղարկում է ճերկա համարը, Հետևեալ № 2-ը կ'ուղարկւի միմիայն իսկական բաժանորդներին: Այդ պատճառով և ամեն շփոթութիւնների դէմ առնելու համար՝ խնդրում ենք բաժանորդ գրել ջանկացողներին՝ շտապէն իրանց բաժանորդագրութիւնը նորոգել: ԷՄԻՆԻ ՄԱՀՐԻ Մուրճի ի անցեալ № 12-ը արդէն պատրաստ էր ցրելու, երբ, 13—Դեկտեմբերի երկկուցեան սաացանք Մկրտիչ Էմինի մասին լուրը: Այդ լուրը մենք առանձին թերթիկի վերայ տպագրած՝ ուղարկեցինք մեր բոլոր բաժանորդներին հետևեալ օրը, 14-ն Դեկտ., հետևեալ խմբագրութեամբ.

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆ

† 13 դեկտ. 1990 թ.

Տխուր պարտականութիւն ենք կատարում չափաւարելով՝ «Մուրճ» ամսագրի ընթերցողներին բազմավաստակ և հուշակաւոր հաւագէտ պրոֆեսոր Մկրտիչ Էմինի մահը, որի մասին տեղեկացնում է մեզ Մոսկուայից պրոֆեսոր պ. Դր. Խալաթեանցը հետևեալ հեռագրով.

«Մոսկուա, 13 դեկտեմբերի

Խմբագրութեան «Մուրճ» ամսագրի: Վախճանեց հայ գիտնականների պատրիարքը հուշակաւոր հաւկարան Էմին, նախկին պրոֆեսորը Լազարեան ձեմարանի, պատուաւոր անդամը շատ ուսաց և արտասահմանեան գիտնական ընկերութիւնների: Կորուստը ահադին է, Լազարեան ձեմարանը, գիտնական ընկերութիւնները, հայոց գաղթականութիւնը պսակներ են պատրաստում հանգուցեալի դագաղի վերայ դնելու:

Խալաթեանց

Հեռագրի բովանդակութիւնը մենք շտապեցինք նոյն ժամին հեռագրել Բագու, տեղի ժողովարանին: Ապա հեռագրով խնդրեցինք պրոֆ պր. Խալաթեանցին Մուրճ ամսագրի խմբագրութեան կողմից թարգման լինել ուր հարկն է մեր և աշխատակիցների խորին ցաւակցութեան համար՝ գիտութեանը պատիւ բերող Էմինի մահւան առիթով:

ԴՈՔՏՈՐ ԿՈՒՍԻ հռչակաւոր հրատարակութիւնը կատարեց ոչ թէ 14-ին Նոյեմբերի, որպէս ասւած է պ. Բարեւեանի ջօղւածում (Մուրճ, 1890, № 12 երես 1731), այլ 13-ն Նոյեմբերի (նոր տոմարով և կամ մեր հաշուով՝ 25-ն Նոյեմբերի) 1890 թ.:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԻԷՐՆԵՐ 1891 թւականի համար ստացել ենք հետեւեալ անձերից և հետեւեալ տեղերի համար.

Պպ. Յովհաննէս և Աբրահամ Բունիաթեանցներէց՝ մի օրինակ Յղնայի և մի օրինակ Նուխաչ հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցներէ համար.

Պ. պ. Ժամհարեան և զբաղւորներէց՝ մի օրինակ Հայոց բարեգործ. ընկերութեան Շուշաչ ճիւղի գրադարանի և մի օրինակ՝ Շուշաչ հայոց թեմական դպրոցի համար:

Պր. Եղիշէ Մաղաթեանից՝ մի օրինակ Ժեննի հայ ուսանողութեան համար:

Պր. Խուղաւորդի Աստառածատրեանից՝ մի օրինակ Ակկերմանի հայոց եկեղ.-ծխական դպրոցի համար:

ԿՈՒՍԻ ԳԻԻՏԻ մասին, չը նայած անցեալ 1890 թ. № 12-ում տւած մի քանի ջօղւածներին, ոչ միայն աւելորդ չենք համարում զետեղել պր. Բարեւեանի ներկալ №-ում զետեղւած քաղաքը պրոսական միջնասար ֆոն Գոսլերի ճառից, այլ և հրաւիրում ենք մեր ընթերցողներէ առանձին ուշադրութիւնը դորա վերայ: Մեր ընթերցողները միջնասար Գոսլերի այդ ճառի միջոցով ճիշտ և լիակատար գաղափար կը կազմեն ոչ միայն Կոսի գիւտի և նորա պատմութեան, այլ և այն մասին թէ ինչ ջոյսեր են կապւած այդ գիւտի հետ: Բացի դորանից այդ ճառի մէջ կը գտնեն նոքա պատասխանը այն բոլոր հարցերին, որ ջուղւել են մամուլի մէջ, թէ վերաբերեալ Կոսին ու նորա գիւտին, և թէ վերաբերեալ նորա աշխատակիցներին և Բերլինի այլ բժշկներին ու հիւանդները ընդունելու պաշտօններին: Բաց ինչ գլխաւորն է այդ ճառի մէջ, այդ այն խօսքերն են, որ վերաբերում են Կոսի գիւտի պրոսական պետութեան սեպհականութիւն գարձնելուն:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ Մուրճի՝ անցեալ № 12, 1890 թւականի «Կոսի հրատարակութիւնը» չտուածի մէջ, երես 1731, վերջին տող պէտք է կարդալ՝ իբր գործադրելի տեղ գործարար Կոսը, ուրիշ տեղերում փորձեր անելուց վետ, ընտրեց մէջքի կաշին» և այլն:—

Երես 1732, երկրորդ տող ներքեից «և խօսքը» աւելորդ է: ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ. Պր. Տէր-Միրաքեանցի ջօղւածում՝ Զմիւռն իաւից—Ալէքսանդրապոլ, Մուրճ, 1890, № 12, Նկարտուն աստուծոյ անունի փո-

խարէն մի քանի տեղ սխալմամբ տպւած է Պլուտոնի անունը: ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ ԲՆՖՈՐՄՆԵՐԸ Պրուսիացում աչնքան ընդհանուր նշանակութիւն ունին և աչնքան մեծ արձագանք գտան նաև Պրուսիայի և Գերմանիայի սահմաններից դուրս, որ մենք կարևոր համարեցինք «Մուրճ»-ի ընթերցողների առջևը դնել Պրուսիայի թագաւոր և Գերմանիայի կայսր երիտասարդ Վիլհելմ II-ի ճառը իւր ամբողջ ընդարձակութեամբ և զրեթէ բառացի թարգմանութեամբ: Այդ ճառը նա խօսել է չափուկ աչդ բեֆորմները քննելու համար կազմւած ուսուցչական կոնֆերենցում, Բերլինում, նոր տոմարով դեկտեմբերի 4-ին: Կոնֆերենցի ջննելու կէտերը աչն 14 լողւածներն են, որ մենք հրատարակում ենք ճառից լետու:

ՄԱՆԳԼԻՍԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆԻ օգտին հաւաքւած գումարներից վերջին 27 բուբլին ևս չանձնեցինք գանձապահ պ. Արտեմ Թէմուրազեանցին, պր. Յ. Ստեփանեանցի միջոցով: Ստացանք պր. Թաթէոս Կիւրեղեանից հինգ բուբլի լօգուտ նոյն դպրոցի:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁԱԿԱՆ ՆՈՐ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ երբ են լինելու արդեօք ? Մեզ ասում են թէ ալժմեայ հոգաբարձութիւնը կը մնալ մինչև որ ինչ որ կորած մի քանի հազար բուբլու հաշիւը չի պարզւիլ և կամ մինչև որ ներկայ հոգաբարձուները աչդ պակասը իրանցից չեն լրացնիլ: Բայց աչդ պատասխանը ահա քանի տարի է որ տրւում է և ահա քանի տարի է ուրեմն, որ իրանց իրաւասութիւնը լրացրած հոգաբարձուները շարունակում են իրանց պաշտօնը վարել հակառակ կանոնադրութեան: Եւ որ ամենից շատ դարմանալին է, մեղաճուտ իրաւունքը կասում են հաշւապահական խնդիրների հետ. չը լւած բան է, դա զեղծում է: Այդ տրամաբանութեամբ՝ բաւական է որ մի որ և է ուսումնարանի հոգաբարձութիւն մի գումար գանձարանից կորցնի և նա ապահով կը լինի որ առմիշտ իւր սեղանը կը մնալ: Անկարելի է բարի դիտաւորութեամբ մի ալդպիսի ծուռ ճանապարհի վերայ չամառել ու մնալ: Մենք հրաժարւում ենք ալդպիսի վարւողութեան մէջ որ և է բարի դիտաւորութիւն տեսնել:

Պր. ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶԸ անխոնջ է: «Թալմո» անգլիական լրագիրը իւր 1890 թ. 22 Նոյեմբերի Ռ-ում գրում է. «Պր. Մինաս Զերազը, նախկին տեսուչը Կ. Պօլսի Հալոց Կենտրոնական վարժարանի, նշանակւած է պրոֆեսոր հալերէնի Լոնդոնի King's College դպրոցում»:

ՀԵՆՐԻԽ ՇԼԻՄԱՆ, Լեռնի արխեօլոգը վախճանեց նոր տոմարով Գեկտեմբերի 26-ին: Դա աչն արխեօլոգն է (գերմանացի), որը գտաւ հին

Տրովա քաղաքի տեղը Խոկ չափանի է թէ Տրովան ինչ նշանաւոր տեղ է բռնում հին Կոնստանդնուպոլսի անուանումը, որ հասել է մէջ Հոմերոսի սքանչելի դիւցազներգութեան ձևով (Հոմերոսի «Իլիականը», Շմիդտի փոխադրութեամբ թարգմանել է հայերէն Փիլիպպոս Վարդանեանցը)։—Շլիմանը ծնւեց 1822 թւականին Մեկլենբուրգի Նոր-Բուզով քաղաքում։ Սկզբում վաճառական էր. մի քանի անաջողութիւններից վերա նա 1846-ից մինչ 1857 Պետերբուրգում մեծ կարողութիւն ձեռք բերեց, որով նա կարելիութիւն ստացաւ հեռաւոր ճանապարհորդութիւններ անել և իրան բոլորովին նւիրել իւր գիտնական հակումներին։ Սկսած 1870-ից մինչ 1882 թւականը նա գտաւ հին Տրովայի տեղը, ուր նա գտաւ նաև մի քանի իրար վերաջինեւած քաղաքների մնացորդները։ 1876-ից սկսած նա փորեց և գտաւ Միկենէզի, 1881-ին Օրխոմենոսի, 1884-ին Տիրինի գանձերը։ Այդ գանձերը նա նւիրեց Բերլինի արխէօլոգիական ժողովածուներին և կազմում են մի ստաձինթթանդարան։ Գերմանիայի մալրաքաղաք Բերլինը նշանակեց առատաձեռն հաշիւներին պատուաւոր քաղաքացի, մի քանի համալսարաններ նշանակեցին բազմալաստակ հետազոտողին պատուաւոր դոքտոր։ «ՍԵՒ-ԼԵՌՆՅԻՔ» տոհմագրական պատկերը, որ սպւեց «Մուրճ» ամսագրի 1890 թ. № 12, չափազանց գրաւեց «Մուրճ»-ի ընթերցողների ուշադրութիւնը, որոնցից շատերը հետաքրքրեցին իմանալ թէ ինչ է այդ թարգմանութիւն թէ սեպական հեղինակութիւն։ Յօդածի տէր պ. Յար. Ղարապոյեանից հարց ու փորձով իմացանք, որ «Սև լեռնցիք» տոհմագրական պատկերը կազմւած է մի քանի գրքերից, զլիսաւորապէս Պոպովի, Շտուցերի գրքերից և Լելիզէ Բեկլիւլի հաշակաւոր աշխարհադրութիւնից։

Կ. ՊՈԼՍԻՑ 7 տունւորից ստացւեց հեռագիր, որ կաշնանաւորւած հաշիւին չանցաթողութիւն է ցատարարւած և որ 76 հաշիւին արդէն սպասութիւն են տւած։

ԲՈԼՈՐ ԱՅՆ ԱՆՁՆԵՐԻՆ, որոնք մեզ ուղարկել են շնորհաւորական նամակներ «Մուրճ»-ի երրորդ տարեշրջանը մոտնելու առիթով—չաչտնում ենք մեր խորին շնորհակալութիւնը։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ, տեղի սղութեան պատճառով, չետաձգեցինք «Մուրճ»-ի հետեւալ համարին։

ԱՅՆ ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԳՆԵՐԸ, որոնք «Հեղինէ» վէպի առաջին մասը առանձին գրքով դեռ ևս չեն ստացել, խնդրում ենք որ չաչտնեն մեզ այդ մասին։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Երկրորդ տարւոյ:

(ԹԻԱՎԱՆ 1890 ԹԻԱՎԱՆ)

№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 №

№ 1

1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ ԱԻՆՏԻՔ . . .	5 Գործերի զրութիւնը:
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ . . .	11 Կալ անգլին մի բան (բանաստ.):
3 " " " " . . .	13 Ներքի ինձ... (բանաստեղծութ.):
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ	14 Դարուս զաւակը (բանաստեղծ.):
5 " " " " . . .	15 Հատարակաց մշակին (բանաստ.):
6 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	17 Պատրիկեանի նամակները:
7 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆՑ ՋԱԻԱԳ . . .	36 Լեռնցու հալ աղջկալ երգը (բան.):
8 ԱՐԵՂԵԱՆ, Մ. . . : . . .	38 Աղգալին վէպ (չարունակութիւն):
9 ՊՈՕՇԵԱՆՑ ՊԵՐՃ	50 Բղղէ (չարունակութիւն):
10 ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ . . .	84 Այլ թիւրքաց Հալաստանին (չար.):
11 Լ. Ս., Ա. Ա.	102 Դրախօսութիւն: Մովսէս Խորենա- ցու Հալկական Պատմութիւն. — Ե. Մ.: Փաւստոս Բուղանդ:—Նա- ղարեանց՝ Օրացուց 1890 թ.:— Աղանեանց՝ Հատուած. օրացուց. — Չմէկեան Մ.: Ծոցի օրացուց: — Աղանեանց՝ Օրացուց: — Армянскій календарь.
12 ԼԷՕ	113 Մեր կեանքից:

13 ՂԱԶԱՐԵԱՆ ԵՐՈՒԱՆԴ. . .	122 Բանորհների զրույթիւնը կարսում:
14	131 Թղթակցութիւն. Արտասահմանից:
15 Z.	139 Քաղ. Տես.—Եւրոպան 1890 չէմք:
16 ԽՄԲ.	154 Խմբագրութեան կողմից:
17	155 Բողոք Սիւլիւկի դէմ:

№ 2

1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	165 Պատրիկեանի նամակ. Օր. Նուարդ
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ. . .	174 Դիմակաւորին (բանաստեղծութ.):
3 " " " . . .	175 Մանրուք (բանաստեղծութիւն):
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	176 Տխուր. հրգ (բանաստեղծութիւն):
5 ՊՈՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	177 Բղդէ (չարունակութիւն):
6 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	211 Ուսուցիչ (բանաստեղծութիւն):
7 ԱԲԵՂԵԱՆ Մ.	220 Ազգային վէպ (վերջ):
8 ՀԱՅՆԷԻՅ՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ . . .	237 Երգեր (բանաստեղծութիւն):
9 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ ԼԵՒՈՆ.	240 Այց թիւրքաց Հալաստանին (վերջ):
10 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ. . .	258 Թիֆլիսի սալօն:
11 Ա. Ա., Ե. Ղ.	276 Գրախօսութիւն: — Գրականութիւն Ֆիրդուսի: Արեւելեան վիպաչխարհ, Ռուսաէմ և Զոհրար, թարգմ. Փ. Վարդանեանի: — Ազգայեան՝ Մուսիկ նշանդատը:
12 ԼՈՒՍԻՆԻ.	285 Ամուսնացի Բրօնիկ. — «Ամուսիններ»:
13 ԼԵՕ	295 Գաւառ. Բրօնիկ. — Մեր կեանքից:
14 ԶԼԻՑԵԱՆ ԱԻԵՏԻՍ.	306 Մարդաս. Ընկ. ընդհան. ժողովը:
15 Z.	314 Վիլհելմ II-ի նոր հրովարտականքը:

№ 3

1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ ԱԻԵՏԻՔ. . .	323 Խրիմեանի 70-ամեակը:
2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ . . .	324 Պատրիկ. Նամ. — Արանեանի մօտ:
3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. . .	337 Հալ գիւղացու սև օրը:
4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ.	359 Սօնետ (բանաստեղծութիւն):
5 ԶՄՇԿԵԱՆ ԴԷՈՐԳ.	360 Թէ ինչպէս ես խելագարեցի:
6 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . .	377 Նւէր Մ. Արաբաջեանցին (բան.)
7 " " " . . .	379 Ողջոյն հայրենիքին (բանաստեղ.)
8 ՊՈՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ	381 Բղդէ (չարունակութիւն):
9 ՂԱԶԱՐԵԱՆՅ ԵՐՈՒԱՆԴ. . .	413 Մանկ. Ընթերց. Ղ. Ազգայեանց:

- 10 Ա. Ա., Լ. Ս., Ա. Ա. 423 Շիլլեր:—Վարդանանց՝ Աւագակ-
ներ:—Փափաղեանց՝ Լալօ:—Քա-
լանթար Անուշաւան՝ Ֆիլօֆսերա:
- 11 ԼՈՒՍԻՆԻ. 433 Ամսալ Գրօնիկ:—Գ. Արծրունու
գործունէութեան 25-ամեակը:—
Պատկերազարդ թերթեր: «Արաքս»,
«Արձագանք» և «Տարազ»:—Ներսի-
սեան զպրոցի ակադ:—Հալոց ըն-
կերութիւնների ընդհան. ժողովը:
- 12 ԼԷՕ. 441 Գաւառ. Գրօնիկ:—Մեր կեանքից:
- 13 448 Ներսիսեան Գա. անտ. դրութիւնը:
- 14 452 Անգլիայի ժողովրդ. զպրոցները:
- 15 ԱՍՔԱՆԱԶԱՆ, Վ. 455 Կարինի զպրոցական գործերը:
- 16 Շ. 462 Բխմարկի հրաժարականը:
- 17 ԽՄԲ. 476 Մի բացատրութիւն:

№ 4

- 1 ՆԱՄԱԼԵԱՆ ԱԼԷԲՍԱՆԳԻ. . . 481 Զրադաց (անցածից մի պատկեր):
- 2 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. 497 Հալ գիւղացու սև օրը (չարուն):
- 3 ԱԼԷԲՍ. ՊՈՊ-ից՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 523 Մեռածող քրիստոնեայ (բանաս.):
- 4 ԷԼԼԻՕՏ-ից՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ. . . 524 Բանաստեղծի տապանադ. (բան.):
- 5 ԹՈՄԱՍ ՄՈՒԲ-ից՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ 525 Երբ քեզ ճշում է... (բանաստ.):
- 6 " " " 526 Ահա խաղում, փալլիլում է... (բ.):
- 7 ՓԻՐՈՒՄԵԱՆՅ ՏԻԳՐԱՆ. . . 527 Վանալ ծովակը:
- 8 ՄԻԹԱՐԵԱՆՅ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. 548 Արեղայ (բանաստեղծութիւն):
- 9 ՊՈՇԵԱՆՅ ՊԵՐՃ. 553 Բզդէ (չարունակութիւն):
- 10 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 587 Դերմանական զպրոց. դրութիւնը:
- 11 ՄԱԴԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ. 597 Քենադատներին:
- 12 Լ. Ս., Ա. Ա. 605 Գրախօսութիւն:—Տէր-Գրիգորեանց
Գր. բժիշկ՝ Խօլերայ և նորա ա-
ռաջն առնելու միջոցներ:—Բօղեն-
չտեղո՝ Յիշողութիւններ իմ կեան-
քից:
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 614 Ամսալ Գրօնիկ:—«Վարժունի», կօ-
միդիա Գ. Զմշկեանի:
- 14 Ա. Ա. 620 Աշխարհաբար լիզ. զարդ. մասին:
- 15 Շ. 625 Քաղաքական Տեսութիւն:—Համա-
Ամերիկական միութեան գործը:
- 16 ԽՄԲ. 628 Բացատրութիւններ:

№ 5

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ. . . 635 Թ/ւ և Ուժ:
- 2 ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 648 Ալնքան դառն ցաւ ու վշտեր (բան.):
- 3 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, Ս. 649 Հալ գիւղացու սև օրը (վերջ):
- 4 ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. . . 699 Խղճի խալթ (բանաստ.):
- 5 ՍԱՂԱԹՎԼԵԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ 704 Համալն. հող. Երևան. նահանգում:
- 6 ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 718 10 Ապրիլի (բանաստ.):
- 7 " 719 Մաղիկներ և իղձեր (բանաստ.):
- 8 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՑ ԳՐԻԳՈՐ . . 720 Աղքատներ խնամատարութիւնը:
- 9 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 735 Գեր. դպր. դրութիւնը (շար.):
- 10 Ա. Ա., ՎԱՆԿ. 746 Գրախօսութիւն: Երիցիան՝ Նիւ-
թեր Հալոց սլատուլթ. համար,
գիրք Ա.—Մալումեան՝ մաքի մը.
շակը:—Տէր-Ղևոնդեանց՝ Օրիորդ
Նաղիկ:
- 11 ԼՈՒՍԻՆԻ. 752 Ամուսնաց Քրօնիկ.—Գ. Արծր. գոր-
ծուն. 25 ամեակը. ժողովրդական
ընթերցանութեան գործը:
- 12 Ն*. 757 Բանւորները Անգլիայում:
- 13 Յ. ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆՑ. . . . 761 Մանկավարժ. բուժակ. վարժարան
- 14 ԱՍՔԱՆԱԶԱՆՑ, Վ. 762 Կարինից. դպրոց. գործեր:
- 15 Շ. 767 Բաղաք. Տես.—Բիւսմարկ.—Գերմ.
գինւոր. օրինագիծ.—Ֆրանսիայի
ներքին գործերը:
- 16 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ ՏԻԳՐԱՆ. 772 Նամակ խմբագրին:
- 17 ԽՄԲ. 775 Խմբագրութեան կողմից:

№ 6

- 1 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ. . 783 Պանդխտութեան խնդիրը: II:
- 2 ԼՕՆԳՖԷԼԼՕ-ից՝ ԱՐԾԻԻԵԱՆ. 796 Աղբիւր և ալիք (բանաստեղծ.):
- 3 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 797 Հեղինէ (վէպ):
- 4 ՊՈՒՇԿԻՆ-ից՝ Կ. ԿՐԱՍԻԼՆԻԿ. 825 Թէ թախտում եմ (բանաստ.):
- 5 ԿՐԱՍԻԼՆԻԿԵԱՆ, Կ. 827 Նաղսօնին (բանաստեղծ.):
- 6 " 828 Ննջիլ (բանաստեղծութիւն):
- 7 ՊՈՅՇԵԱՆՑ ՊԵՐՃ 829 Բզդէ (շարունակութիւն):
- 8 ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ . . . 83 Հնձոր (բանաստեղծութիւն):
- 09 " " 860 Անադատ (բանաստեղծութիւն):
- Ա. Ա. 861 Լօրինց ֆօն Շտալն:

- 11 ՏԷՐ-ՄԻՔԷԼԵԱՆ ԱՐՇԱԿ. . . 873 Գերմ. դպր. զրութիւնը (չար.):
- 12 Ա. ՔԼ., Լ. Ս., Ա. ՔԼ. . . 888 Գրախօսութիւն:—Նար.Գոս՝ Աննա Սարգեանց:—Սարկաւադ: Հաջի Դիմիտր: Ս. Կարաջա: Ազրալի: Շամիլի զատատանը:—Դօղէ՝ Բեր- լինի պաշարումը: Зелинский.-Объ- яснительный Словарь.
- 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 890 Ամուտ Գրոնիկ:—Ռօսիոն Թիֆ- լիսում: Ուսուցչական ուսման:
- 14 ՏԱՐԱՏԻՆՈՎ, Վ. 903 Բամբակի մշակ. Երև. Նաճ.
- 15 ՄԱԴԱԹԵԱՆ ԵՂԻՇԷ. 910 Գրական. աշխատակութիւն:
- 16 ԽՄԲ. 910 Խմբագրութեան կողմից:

№ 7

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ ԱԻԵՏԻՔ. . . 783 Հողային խնդ. Անդրկովկասում Ս:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ ԼԵՒՈՆ. . . 945 Ծրածան (բանաստեղծութիւն):
- 3 " " . . . 946 Ձեռագիր (բանաստեղծ.):
- 4 " " . . . 947 Մանրութ. (բանաստեղծութիւն):
- 5 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ ԱՐՇԱԼՈՅՍ. . . 948 Ողջոյն քեզ, սեռեակ (բանաստ.):
- 6 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 949 Հեղինէ (չարունակութիւն):
- 7 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ ՅՈՎՀ. 1001 Համայն. հող. Երևան. Նաճ. (չար.):
- 8 Ա. ՔԼ., Ն. Ն. 1012 Գրախօսութիւն: Մեղիք-Նահապա- րեանց, Ս. Հալ զիւղաց. սև օրը:— Սականիւնի, Գուստաւ՝ Չինական եղինճի մշակութիւնը:—Ռէլիս՝ Աչ- քացաւը զինուորների մէջ:—Տիկին Մարգարիտ՝ Գուստոմբերգ:
- 9 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1017 Ամուտ Գրոնիկ: Ուսուցչական ու- ճիկներ: Հայոց եկեղեց.-ծխական ուսումնարանների տարեկան եկա- մուտները 1887/8 թվին:
- 10 ԼԷՕ. 1026 Մեր կեանքից:
- 11 Շ. 1037 Եւրոպան և Աֆրիկ. բաժանումը:
- 12 ԽՄԲ. 1050 Խմբագրութեան կողմից:

№ 8

- 1 ԳԱՐՇԻՆ-ԻՅ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍ. 1055 Նկարիչներ:
- 2 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՑ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ. 1078 Երկու ճանապարհ (բանաստեղծ.):

- 3 ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. 1087 Բղղէ (վերջ):
- 4 ԱՐԾԻԻԵԱՆ, ԱԼԵՔ. 1121 Մալր (բանաստեղծութիւն):
- 5 " " 1123 Մի հուստար (բանաստեղծութիւն):
- 6 " " 1124 Տխուր վէպ (բանաստեղծութիւն):
- 7 ՀԱՅՆԷ-ԻՅ՝ Զ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ. 1125 Մի տառղ չեղեց (բանաստեղծ.):
- 8 ԿՐԱՍԻՆՆԻԿԵԱՆ, Կ. 1127 Սէբը (բանաստեղծութիւն):
- 9 ԼԷՅՊԱՐԴ-ԻՅ՝ ԿՐԱՍԻՆՆԻԿ. 1128 Նշմիր Կախտեան (բանաստեղծ.):
- 10 ՏԷՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ, ԱՐՇԱԿ. . 1129 Գերմանակ. դպր. դրութ. (վերջ):
- 11 Ա. ՔԼ. 1140 Գրախօսութիւն: Կուսիկեան՝ Մեր ճանանչները:
- 12 Ն. 1144 Թղթակց. Արտասահմ.: Ստէնլէ և Էմիլն փաշա:
- 13 ՍԻՐՈՒՆԻ, Մ. 1164 Ճանապարհորդի լիշտտակարանից:
- 14 ՄԱԴԱԹԵԱՆ, ԵՂԻՇԷ. . . . 1176 «Արձագանք»-ի ճշմարտախօսութիւն:

№ 9

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ, ԱԻԵՏԻՔ. . 1183 Հողակին խնդ. Անդրկովկասում III:
- 2 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 1197 Հեղինէ (վէպ, շարունակութիւն):
- 3 ԱՐԾԻԻԵԱՆ, ԱԼԵՔ. 1253 Մանուկ (բանաստեղծ.):
- 4 " " 1254 *** (բանաստեղծութիւն):
- 5 " " 1255 Աղօթիր (բանաստեղծութիւն):
- 6 ՓԱՓԱՋԵԱՆՅ, Վ. 1256 Խաթ-Սաբա:
- 7 ՀԱՅՆԷ-ԻՅ՝ Զ. ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ. 1288 Երեք բանաստեղծութիւններ:
- 8 ՂԱԶԱՐԵԱՆ, ԵՐՈՒԱՆԴ. . . 1294 Դատաւարակչ. մոլորութիւններ:
- 9 ԲԱՐԻՈՒԴԱՐԵԱՆ ՅՈՎՀ. . . . 1303 Գերմանական համալսար. ոգին:
- 10 Ա. Ա., Ա. Ա. 1313 Գրախօսութիւն: Ալլարատ Ալիշանի, Հալսոյ սլաւմ. Պալասանեանի:
- 11 Շ. 1320 Քաղ. Տես.: Աֆրիկ. բաժանումը:
- 12 ԽՄԲ. 1325 Խմբագրութեան կողմից:

№ 10

- 1 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ. . 1335 Աղբատ. խնամատարութիւնը, II:
- 2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. . . 1356 *** (բանաստեղծութիւն):
- 3 " " 1357 Մուսան և Պօէտը:
- 4 " " 1358 Մանրուք (բանաստեղծութիւն):
- 5 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 1359 Հեղինէ (վէպ, շարունակութիւն):
- 6 ԱՐԾԻԻԵԱՆ, ԱԼԵՔ. 1394 Էլ մի խնդրիր (բանաստեղծութիւն):
- 7 " " 1395 Վատտակ (բանաստեղծութիւն):

- 8 ԱՐԾԻԻՅԱՆ, 1396 Երկու գիշեր (բանաստեղծ.):
 9 ՓԱՓԱՋԵԱՆՑ, Վ. 1397 Խաթ-Սաթա:
 10 ԱՐԾԻԻՅԱՆ, ԱԼ. 1422 Որբեր (բանաստեղծություն):
 11 " " 1423 Նենգաւորին (բանաստեղծութիւն):
 12 ԿՈՂՈՉԻՍ ԱԴԻԻԱՆՕ. 1424 Բաշաները:
 13 ՍԱՂԱԹԵԼԵԱՆ, ՅՈՎՀ. 1440 Համ. հող. Երևան. Նահ. (ար.):
 14 ԲԱՐԵԼԵԱՆ Ա. 1450 Հոսանքներ բնագիտություն մէջ:
 15 Ն*, ԲԼ. 1459 Գրախօսութիւն: «Արար», Опис.
 Кавказск. выстав.
 16 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1471 Ամուշ Գրոնիկ: Գործի կենտրոն-
 ներ: Խորեն-Նարեչ: Պատրիարք.
 Ընտրութեան խնդիրը Ե. Պոլսում:
 Թեմ. վերատեսչ. վերականգնումը:
 17 ԽՄԲ. 1776 Խմբագրութեան կողմից:

№ 11

- 1 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, ԱԻԵԻԻՔ . 1489 Ժողովուրդը, որպէս քաղաք. ուժ:
 2 ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼ. 1501 Հարեաններ (կեանքի գծեր):
 3 ՄԽԹԱՐԵԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ. . 1513 Արտասուղ ուռի (բանաստեղծ.):
 4 ՄԱՐԻՍԵԱՆ, Մ. 1515 Հեղինէ (վէպ, վերջ ա. մասի):
 5 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ, Զ. 1535 Աշըղի Նէշիմներից (բանաստ.):
 6 ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ . 1536 Պանդխտութիւնը մեղանում, I:
 7 ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՑ, Ա. 1549 Անտառները կովկասում:
 8 ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ 1558 Ուրիշամսերի վրդովմունքը:
 9 ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱԼԵՔ. 1567 Արեւ և բուսական. կովկասում:
 10 ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ. . 1576 Նկարչի նամակները, II:
 11 ԱՂԱՅԵԱՆՑ, ՂԱԶԱՐՈՍ. . . 1586 Սուրբ լեզու, I:
 12 Լ. Ս. 1592 Գրախօսութիւն: Լուսկիւիչ՝ Պատիկ
 է, բայց չստիկ է:
 13 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1594 Ամուշ Գրոնիկ: Պատրիարքական
 ընտրութ. խնդիրը Պոլսում: Թիֆլ.
 քաղաք. վարչ. ընտրութ. Թիֆլիսի
 առաջին կարգի անատէրերը: Բառը
 կոչալիկի:
 14 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ. 1601 Նամակներ Ռուսաստանից, I:
 15 ԹՂԹԱԿԻՅ 1610 Ֆրանսիայի պետական ծախքը:
 16 Շ. 1614 Առևտրական դաշինքների խնդիրը:
 17 ԽՄԲ. 1623 Խմբագրութեան կողմից:

№ 12

- 1 ԽՄԲ. 1631 Հրաւէր բաժանորդադրութեան:
- 2 ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, Լ. 1636 Էժանագին գրադարանի փորձը:
- 3 ՏՈՒՎՆ, ՄԱՐԿ. 1645 Տիկին Ուիլեամսը և կալծակը:
- 4 ՄԻԻԹԱՐԵԱՆՅ, ԱՐՇԱԼՈՅՍ. 1654 Բարի ճանապարհ (բանաստեղծ.):
- 5 ՏԷՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ, Յ. 1655 Զմիւռնիալից-Ալեքսանդրապոլ:
- 6 ՂԱՐԱԳԵՅՈՋԵԱՆՅ, ՅԱՐ. 1682 Սև լեռնցիք:
- 7 ԲԱԼՈՒՂԵԱՆ, Զ. 1700 Անդրէից (բանաստեղծ.):
- 8 ԳԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՆՈՒՇ. 1701 Պանդխտութիւնը մեղանում, II:
- 9 ԱՂԱՅՏԵԱՆՅ, Ղ. 1713 Սուրբ լեզու, II:
- 10 ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ, Գ.Ր. Գ. 1722 Կոխի գիւտը թոքախտի դէմ:
- 11 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա. 1731 Կոխի հրատարակութիւնը:
- 12 ԲԱՐԵԼԵԱՆ, Ա. 1739 Պրոֆեսոր Բոքերտ Կոխ:
- 13 B., Ա. ԲԼ., Ն* 1742 Գրախօսութիւն. — Փափաղեանց՝
Թոփալ, Ղազարեանց՝ Գիւլէ, Մեղ-
Շահնաղար.՝ Շերամապահութիւն,
Գեղբեր՝ Համլետ.
- 14 ԼՈՒՍԻՆԻ. 1750 Ամուսնի քրոնիկ.—Թիֆ. քաղաքա-
յին ընտրութիւնները. ընտրած-
ների ցուցակը. Հայոց թատերա-
սէրների ներկայացումը:
- 15 ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ. 1758 Նամակներ Ռուսաստանից, II:
- 16 ԹՂԹԱԿ. 1768 Թղթակց. Արտասահմանից:
- 17 Z. 1774 Քաղ. Տեսութիւն. Ընտրութ. Խա-
լիպում և Հիւս. Միաց. Նահանգ-
ներում. Լաւիժըրի.—Պարնել և
Գլադստոն:
- 18 ԸՆԹԵՐՅՈՂ. 1789 Նամակ խմբագրին. Բանաստեղ-
ծութիւնը և «Մուրճ»-ը:
- 19 ԽՄԲ. 1793 Խմբագր. կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ

ԲԱՅԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՂԲԻԻՐ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԱՄՍԱԳՐԻ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

«ԱՂԲԻԻՐ»-ը կը հրատարակէ նոյն ուղղութեամբ, ծրագրով և նոյն աշխատակիցներ ժամանակցութեամբ:

Առաջին պրէմիան է մի գեղեցիկ օլէօգրաֆիա

ԱՆԱՌԱԿ ՈՐԴԻՆ

խոշ արածացնելու

Երկրորդ պրէմիան կը լինի՝ պ. Գէորգ Բաշինջաղեանի

ԱԼԱԶԱՆԻ ՀՈՎԻՏԸ

մեծադիր և չքեղ ձիթանկարը, որը վիճակ կը գցէր բաժանորդներին մէջ սեպտեմբեր կամ հոկտեմբեր ամսին:

Երրորդ պրէմիան 1892 թ. համար գեկտեմբերի № 1-ի հետ կ'ուղարկուի մի պատի տախտակ և մի զրպանի փոքրադիր օրացույց: Բացի զրաւնցից, տարւալ ընթացքում կ'առաջարկեն հանելուկներ, թերուաներ, սրտնցից վճռողները կ'ըստանան մրցանակներ:

«ԱՂԲԻԻՐ»-ի տարեկան բաժանորդագինն է 3 ռուբ. և պրէմիայի ճանադարհածախս՝ 28 կոպէկի փոստի մարկա:

Ապառիկ ոչ ոքից չի ընդունում:

Հասցեն՝ Тифлисъ, редація „АГБУРЪ“.

Արտասահմանից՝ Tiflis (Caucase), rédaction de la revue AGBUR.

„ԱՂԲԻԻՐ“-Ի ՅԱԻԵԼԻԱԾ

„Տ Ա Ր Ա Ջ“

Երկրի ծառանական — գեղարվեստական — դրական

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՇԱՐԱԹԱԹԵՐԸ

1891 թականին հասցրած կը լինի նկարների կողմից մալրաքաղաքներում հրատարակող շաբաթաթերթերի՝ ճոխութեամբ: Բովանդակութեան կողմից պատկերազարդ «Տարազ» շաբաթաթերթը նույնպէս ճոխ կը լինի և բաղմակողմանի: Վիպական մասը, որ պատկերազարդ «Տարազ» շաբաթաթերթում նկարների հաւասար առաջին տեղը կը բռնէ, կը ապադրուեն մի շարք պատմական և ժամանակակից վէպեր, հանգուցեալ Բաֆֆի, Նրաթողած ձեռագիրները, պ. պ. Աղապեանի, Պոսչեանի, Լէօի, Վ. Փափազեանի և ուրիշների: Պատկերազարդ «Տարազ» շաբաթաթերթը լոյս կը տեսնի ամեն կիրակի օր այժմեան «Տարազ»-ի զիրքով խրաքանչիւր համարը երկու թերթից: «ՏԱՐԱՋ»-ի գինն է ռուբլի, «ԱՂԲԻԻՐ»-ի հետ միասին 8 ռուբլի 28 կոպէկ, իսկ առանձին՝ 6 ռ.:

„ԱՐՁԱԳԱՆԲ“

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԶԱՐԲԱԹԱԹԵՐԹ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԳԻՆՆ Է 10 ԲՈՒԲԼԻ

Հասցեն՝ Въ Тифлисъ. Въ редакцію ежеднѣльн. иллюстрир.
журнала „АРДЗАГАНКЪ“

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ ԱՐԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ:

„Тифлисскій Листокъ“

ВЫХОДИТЬ ЕЖЕДНЕВНО, КРОМѢ ДНЕЙ ПОСЛѢПРАЗДНИЧНЫХЪ

ПОДПИСКА НА 1891 ГОДЪ

Условія подписки: въ годъ съ доставкой на домъ 4 р. съ пересылкой по почтѣ 5 р., на полгода 2 р. 50 к. и 3 р.

Подписка принимается не иначе, какъ съ перваго числа
любого мѣсяца

Подписка принимается исключительно въ г. Тифлисъ, уголь
Головинскаго проспекта и Бярытинской ул., домъ Ротинава.

1891 Թ.

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԳԻՆՆ Է 4 ԲՈՒԲԼԻ

Հասցեն՝ A la Rédaction de la Revue „HANDESS“, au cou-
vent des RR. PP. Méchitharistes à Vienne (Autriche).

ԲԱԶՄԱՎԵՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԱՄՍՈՐԹԵՐԹ

ՏԱՐԵԿԱՆ ԳԻՆՆ Է 4 ԲՈՒԲ.

Հասցեն՝ A la Rédaction de la Revue „BAZMAVEP“, au convent des
Mechitaristes, à Venise (St.-Lazare)

„**Մ Ձ Ա Կ**“

ՄԱՂԱՔԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱԳԻՐ

Տարեկան գինն է 10 ռուբլի, կէս տարեանը 6 ռուբլի:

Հասցէն՝ Թիֆլիս, въ редакцію газ. „МПАКЪ“.

Принимается подписка на 1891 годъ
на общественно-политическую и литературную газету

„**КАСПІЙ**“

(Изданія годъ одиннадцатый)

Значительно увеличивъ съ 1 декабря форматъ газеты,

редакція наша возможнымъ оставить прежнюю подписную цѣну, такъ
что въ 1891 году газета „Каспій“ будетъ стоить:

		Р. К.			Р. К.
Съ доставкой:	въ годъ	7 —	Съ пересылкою:	въ годъ	8 50
„ „	на полгода	4 —	„ „	на полгода	5 —
„ „	на 3 мѣсяца	2 50	„ „	на 3 мѣс.	3 —
„ „	на 1 мѣсяць	1 —	„ „	на 1 мѣс.	1 50

Допускается разсрочка платежа подписныхъ денегъ по соглашенію съ редакціей, но съ тѣмъ, однако-жъ, условіемъ, чтобы при подпискѣ было внесено не менѣе 3 руб. для городскихъ и 4 руб. 50 коп. для внгородныхъ подписчиковъ, 15 февраля 2 р. и 15 марта 2 руб.

КРОМЪ ОБЫЧНЫХЪ ГАЗЕТНЫХЪ ОТДѢЛОВЪ

„Каспій“ имѣетъ обширный „Нефтяной отдѣлъ“, специально преслѣдующій разработку вопросовъ русскаго нефтяного дѣла.

Подписныя донгн адресуются: г. Баку, въ контору газеты „Каспій“, д. Красильникова. Въ Тифлисъ подписка принимается при редакціи газеты „Тифлисскій Листокъ“.

POUR TOUTES
LES
PERSONNES LISANT LE FRANÇAIS

le journal le plus complet, le plus intéressant et le meilleur
marché est

L'ÉDITION INTERNATIONALE

HEBDOMADAIRE

de l'Indépendance belge, la seule publication conçue au point de
vue véritablement cosmopolite et international et donnant dans

dix pages grand format

comme les grands journaux anglais et américains
le résumé complet du mouvement politique, littéraire, artistique, scien-
tifique et mondain de toutes les capitales du monde.

A chaque numéro est joint un

Supplément littéraire

réunissant la collaboration de tous les grands romanciers,
feuilletonistes, nouvellistes et chroniqueurs en vogue.

ABONNEMENT:

UN AN, **25** FRANCS. 6 MOIS, **15** FRANCS

Tout abonné d'un an pour **1891** recevra GRATUITEMENT
le journal jusqu'à la fin de l'année **1890**

Numéros spécimens GRÁTIS et FRANCO sur demande ad-
ressée à

L'ADMINISTRATION DE L'INDÉPENDANCE

17, RUE DES SABLES, BRUXELLES

Agent à Batoum { T. Nikoladzé
La Vente un Numéro 20 cop. { chez Esiandjiantz
à Tiflis.

ur

de
ans

en-

rs.

ENT

ad-

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆՐ, ԲԱՅԵՇԷ Է

Հրաւեր ենք կարդում հայ հասարակութեան՝ բաժա-
նորդ գրել մեր միակ քաղաքական-հասարակական-
գրական ամսագրին և միջոց տալ նրան այս 1891
թւականին ցանկալի ճոխութեամբ հրատարակել:

Տարեկան գինն է 10 ռ.

ԳՐԻՆԷԼ ԿԱՐԵԼԻ Է

Թիֆլիսում՝

1) Խմբագրատան մէջ:

Բաքում՝

1) Թառաջեանցի գրաւաճառանոցում, 2) պ. Աւետիք Դաւթեանցի
մօտ (Մարդասիրական Ընկերութեան ընթերցարանում):

Երևանում՝

1) Սիրական Տէր-Մարտիրոսեանցի գրասենեակում:

Խմբագրութիւնը դառնաւ է Վելիամինեան փողոց, առն
Թանգոյեանի, պրոգիմնազի դիմաց:

Ուրիշ անդերից պէտք է գիմել՝ Тифлисъ. Редакция жур-
нала „МУРЧЪ“

ԱրատտՀմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue MOURTCH